

רבעון
לספרות
עיון
ובקורת
מז
אביב
תש"ל
1970

קשת

חוברת לספרות הערבית אחרי 67

קשת

ק ש ת

העורך:

אהרן אמיר

חברי המערכת:

אברהם ב. יהושע

יהושע קנז

בן-עמי שרפשטיין

קשת מופיעה אחת לרבע־שנה בהוצאת עמ"הספר בע"מ, רח' ביאליק 9, תל-אביב, טל. 53040. דמי החימה לשנה: 15 ל"י; בחוץ-לארץ: \$7.00. חוברת בודדת: 5.00 ל"י; בחוץ-לארץ: \$2.00. מחיר המודעות: 300 ל"י לעמוד שלם; 175 ל"י לחצי עמוד; 100 ל"י לרבע עמוד. כתבי-יד לא יוחזרו אלא אם כן תצורף אליהם מעטפה מבוילת ועליה כתובת השולח. המערכת אינה נושאת באחריות לכתבי-יד שלא הוזמנו. כל הזכויות שמורות להוצאת עמ"הספר בע"מ.

“קשת”
לספרות
ערבית

בעריכת
ששון סומך

התוכן:

מועין בסיסו : השיר והפגיון (שיר)	6
נגיב מחפוז : תחת הסככה	7
אדוניס : קינה על הימים האלה (שיר בפרוזה)	12
נסים רג'ואן : הזעם—ומעבר לו	16
מוחמד אל־מאגוט : ארון־המתים	43
שמכסהו רחוק (שיר)	
ניזאר קבאני : לחם, חשיש וירח (שיר)	44
סולימאן פ'יאד : תוגות יוני	47
יוסף אל־ח'אל : אותות העתים (שיר בפרוזה)	62
שמעון בלס : הספרות הערבית אחרי יוני 1967	63
שווקי אבר־שקרא / אונסי אל־חאג' : איפה היית	90
אדוני במלחמה ? (דו־שיח שירי)	
רשאד אבו־שאור : זכרונות יוני	94
מועין בסיסו : תמרור (שירים)	99

מוחמד ח'ודייר : הנדנדה	101
אונסי אל-חאג' : אתה הוא זה או הסיפור (שירים)	108
פ'ואד רפקה : צוואה (שירים)	111
ששון סומך : לב אשה מן המזרח (עיון בשירתה של פ'דווא טוקאן)	112
יוסף אדריס : הריפובליקה מאת פ'רחאת	124
עבד אל-והאב אל-ביאתי : השיבה מבבל (שיר)	137
זכריה תאמר : הזקנים	138
עומר אל-ניץ : המבול (מחזה במערכה אחת)	140
שמואל מורה : הפרוזה כמימצע לתפיסה חדשה של השירה הערבית החדשה	151
מנחם מילסון : בחינות אחדות ברומן המצרי המודרני	161
בקרות קצרות	171
המשתתפים בחוברת	198

נועין בסיסו: השיר והפגיון

מי כָּנֵף קָאָת יִקְנֶה
וְצֹלֵב פִּיטָן
וְעֵטְרָה מִי יִקֵּן?
בְּמַחִיר צִפְרֹדֶעַ מִי יִרְכַּשׁ
אֶת הַתַּפְּסִים הָאֵלֶּה?
זְמִי בְּשׁוּה־נוֹצָה יִקַּח
אֶת דְּגָלֵיכֶם
אֶת יְדֵיכֶם?
וּמִי הוּא שִׂיאֲמֵר
—וְעַל רֹאשׁוֹ כּוֹכֵב—
מִי הוּא שִׂיאֲמֵר:
קִזָּב בְּפִי פַעֲמוּנִים
אֲשֶׁר לָכֶם.
פְּרִסוֹת סוּסִים—אֵךְ שֶׁקֶר יִדְבְּרוּ.

(מערבית: ש ש ון ס ומ ד)

נגיב נחפוז: תחת הסכנה

זעננים נתקשרו והפכו סמיכים כלילה ברדתו. גשם דק החל לדלוף. אוויר קר רווי יחוחה של לחות פילח את הרחוב. זירזו העוברים-ושבים את צעדיהם למעט הללו שנתכנסו תחת הסככה שבתחנה.

המונוטוניות כמעט הקפאיה את הנוף—לולא התפרץ אדם. התפרץ בריצה, כמשוגע, מרחוב צדדי, ונעלם שוב ברחוב אחר. קבוצה של גברים ונערים רדפו אחריו צועקים, "גנב! תפסו את הגנב!" אך ההמולה שככה מעט, נדמה—הגשם הוסיף לדלוף. הרחוב התרוקן כמעט כליל. אלה שנאספו תחת הסככה—חלקם ממתנינים היו לאוטר-בוס; אחרים מצאו תחתיה מפלט מן הגשם.

המולת המירדף עלתה בשניה וקרבה כשהיא מתחזקת וגוברת. אחרי-כן נראו הרודפים בהחזיקם בגנב, כשהנערים סביבם מריעים בקולות גבוהים וחדים. באמצע הדרך ניסה הגנב להימלט. תפסוהו והפליגו לבעוט בו ולהכותו. מעוצם המכות החל הגנב להתגונן ולהכות כל כמה שידו מגעת. עיניהם של העומדים תחת הסככה רותקו אל הקרב.

"אוי, איזה מכות אכזריות ואלימות!"

"עוד מעט ייעשה כאן מעשה-פשע גדול מן הגניבה!"

"ראו! השוטר עומד בפתח בנין ומסתכל!"

"לא! הוא הפנה את פניו לכיוון אחר!"

הגשם הדק גבר והחל לרדת חוטים-חוטים כסופים. אחר החל המטר לקלח. הרחוב התרוקן עד שנשארו בו רק הניצים ואלה העומדים תחת הסככה.

האנשים עייפו ופסקו מלהכות זה את זה. הם הקיפו את הגנב, וכשהם נושמים בכבדות החליפו ביניהם מלים שלא ניתן לקלטן. אחר פרץ ביניהם דינודברים ששקעו בו עד כי לא שמו לב לגשם, אך איש לא הצליח לקלוט על מה נסב הוויכוח. בגדיהם וגופיהם דבקו זה לזה, אבל הם המשיכו בוויכוח בלי לשעות אל הגשם כלל. תנועותיו של הגנב העירו שהוא מתגונן בלהט, אולם איש לא האמין לו. הוא הניף זרועותיו ונראה היה כאילו נושא הוא נאום, אך קולו אבד במרחק ובשטף הגשם. אין ספק שהוא נואם. והנה הם מקשיבים לו. התבוננו בו בדומיה בגשם. העומדים תחת הסככה הוסיפו לנעוץ בם עיניהם.

"איך-זה אין השוטר זו ממקומו?"

"משום כך צץ הרעיון שהאירוע הוא סצינה של הסרטה."

"אבל המכות היו מכות של ממש!"

"הוויכוח והנאום תחת הגשם?!"

והנה הופיע דבר חדש שמשך תשומת-לב: מעבר הכיכר הופיעו שתי מכוניות במהירות שגעונית. מירדף נרגש, כפי הנראה. המכונית הראשונה טסה ממש והשניה משיגה אותה כמעט. והנה המכונית הראשונה נעצרת בפתאום ומתחילה לזחול על הקרקע. כתוצאה מכך התנגשה בה המכונית השניה בכוח וברעש גדול. שתיהן התהפכו, גרמו התפוצצות, ועד-מהרה אחזה אש בשתיהן. צעקות וגניחות נשמעו תחת הגשם הניתך ארצה, אך איש לא חש אל מקום התאונה. הגנב לא פסק מנאום. אף אחד מן הסובבים אותו לא שעה אל שברי שתי המכוניות שנהרסו במרחק כמה מטרים מהם. לא שמו לב אליהן כשם שלא שמו לב אל הגשם. העומדים תחת הסככה ראו אדם אחד מקרב-נות התאונה זוחל ויוצא באטיות רבה מתחת למכונית, מגואל בדם, מנסה להתרומם על ארבע אך נופל על פניו נפילה סופית.

"אסון אמיתי ללא ספק!"

"השוטר אינו רוצה לזוז!"

"מוכרח להיות תלפון בקירבת-מקום!"

אבל איש לא זע ממקומו מפחד הגשם הניתך בכוח-אימים ומפחד הרעם הרועם. הגנב סיים את נאומו והתבונן בשומעיו מתוך בטחון ושלווה. לפתע הוא פושט בגדיו עד שנשאר עירום. את בגדיו השליך על שברי שתי המכוניות, שהגשם פיבה את בעירתן. הוא הסתובב סביב עצמו כאילו הציג את גופו העירום, צעד שני צעדים קדימה ושנים אחורה באלגנטיות מקצועית. והנה רודפיו מוחאים לו כף בקצב, בעוד שהנערים משלבים זרועות ומתחילים ליסוב במעגל סגור.

העומדים תחת הסככה נבוכו ובכל זאת ניסו לשאוף אוויר.

"אין זו סצינה להסרטה. זהו השגעון!"

"כלי ספק סצינה קולנועית. השוטר הוא אחד מהם. המחכה לתורו."

"ותאונת המכוניות?"

"הברקה טכנית. בסופו של דבר, נגלה את המפיק מבעד לאחד החלונות".

בבנין שממול לתחנה נפתח חלון בהשמיעו קול שמשך את המבטים. המבטים נמשכו חרף מחיאות-הכפיים והגשם הניתך ארצה. בחלון הופיע אדם לבוש חליפה ושרק שריקה מקוטעת. מיד נפתח חלון אחר באיתו בנין; בו הופיעה אשה לבושה ומקושטת כהלכה ובני-עראש נענתה לשריקתו. שניהם נעלמו מעיני העומדים תחת הסככה. לאחר זמן-מה עזבו את הבנין יחדיו. שלובי-זרוע הלכו בלי לשעות לגשם. עמדו אצל המכוניות המרוסקות. החליפו מלה. החלו לפשוט בגדיהם עד שהיו שניהם ערומים בגשם. האשה התנפלה ארצה בהניחה ראשה על גופת ההרוג שנפל אפיים ארצה. האישה כרע לידה. עתה פתחו השניים בשיח-אהבים בידיהם ובשפתותיהם. אחר כיסה אותה האישה בגופו והחל במשחק-אהבה. נמשכו הריקודים, מחיאות-הכפיים, סיבובי בהם של הנערים, ושאון הגשם הניתך.

"שערוריה!"

"אם זו הסרטה הרי זו שערוריה, ואם זו מציאות הרי זה שגעון!"

"השוטר מדליק סיגריה..."

חיים חדשים באו לרחוב הריק־למחצה. מדרום הופיעה שיירת גמלים. בראשה הלך גמל. הגמלים הובלו בידי גברים ונשים בדווים. הם חנו לא הרחק ממעגל הגנב הרוקד. הגמלים נקשרו אל קירות הבתים. הוקמו אהלים. הבדווים התפזרו. קצתם אכלו ארוחתם. קצתם גמעו תה או עישנו. וקצתם שקעו בשיחת־רעים. מצפון הופיעה מכונית תיור מלאה אירופים. המכונית נעצרה מעבר למעגלו של הגנב. אחר יצאו ממנה נוסעיה. גברים ונשים, והתפזרו בקבוצות. בלהיטות תרו את המקום מבלי שים לב לריקודים, לאהבה, למוות או לגשם.

אחר הופיעו פועלי־בנין רבים ובעקבותיהם מכונית־משא עמוסות אבנים, מלט וכלי־עבודה. במהירות מסחררת הקימו בניין־קבר נהדר. בקירבתו בנו דרגש גדול מאבנים, כיסוהו בגלילות וקישטו את מרגלותיו בוורדים. כל זאת בעצם הגשם. הלכו אל שברי שתי המכוניות, הוציאו את הגוויות, מרוסקות־ראש, חרוכות־אברים, צירפו אליהן את גוויותו של האיש המוטל בפישוט־אברים, שאותה הוציאו מתחת לאוהבים אשר לא פסקו מלשחק במשחק־האהבה.

אחרי הדברים האלה הניחו את הגופות על הדרגש זו בצד זו. עתה פנו אל האוהבים, בלי שיירפו הללו זה מזו, טמנו אותם בקבר, סתמו עליו את הגולל ושפכו עפר עד שהשווהו עם פני הקרקע. אחרי־כן עלו על מכוניות־המשא והסתלקו בהן במהירות הבזק כשהם משמיעים צעקות שאיש לא הצליח לקלוט את מובנן.

"כמו בחלום אנו שרויים!"

"חלום מפחיד. מוטב שנלך!"

"לא! עלינו לחכות!"

"למה נחכה?"

"לסוף הטוב!"

"הטוב?"

"אם לא כן, יבוא אסון על המפיק!"

בתוך כך התישב על בניין־הקבר אדם לבוש גלימת־שופטים. איש לא ראה מאין הופיע: מן התיירים או הבדווים, או ממעגל הרוקדים? איש לא ידע. הוא פרש לפניו גליון והחל לקרוא דברים כקורא פסק־דין. איש לא שמע מה אמר שכן אבד קולו ברעש מחיאות־הכפיים ובהמולת הקולות בשפות שונות ובשאון הגשם. אולם המלים שאמר, אף שלא נשמעו, לא אבדו. ברחוב נשתלחה תנועה של גלים סוערים, עזים ומתנפצים זה אל זה. קרבות פרצו באזור הבדווים וקרבות אחרים בתחומם של התיירים. קרבות התלקחו בין בדווים לתיירים. אחרים החלו לרקוד ולשיר. רבים ניגשו אל בניין־הקבר והחלו לשחק סביבו ערומים במשחק־האהבה. השיכרון אחז בגנב והוא החל לרקוד במומחיות מופלאה. הכל גבר והגיע לשיא: ההרג, הריקודים, האהבה, המוות, הרעם והגשם.

אל בין העומדיך תחת הסככה נדחק גבר מגודל, גלוי־ראש, לבוש מכנסיים ואפודה שחורה ובידו משקפת. הוא הבקיע לו דרך ביניהם בחוקייד ובחוצפה, והחל להשקיף על הרחוב במשקפתו כשהוא מסתובב בין העמודים וממלמל: "לא רע, לא רע..."

עיניהם של אלה שהתכנסו תחת הסככה נתלו בו.

"האם זה הוא?"

"כן. הוא המפיק?"

האיש חזר ופנה אל הרחוב במילמוליו: "המשיכו בלי לטעות, שאם לא כן נצטרך להתחיל כל דבר מתחילתו..."

אז שאלו אחד מהם:

"האם כבודו...?"

אך הוא קטע אותו בתנועה עוינת ופסקנית, והלז בלע את שארית שאלתו. אולם אחר שאב אומץ־לב ממיתח עצביו ושאל אותו:

"כבודו הוא המפיק?"

הוא לא שעה אליו והוסיף להשקיף. והנה גולגולת אדם מתגלגלת בכיוון התחנה ונעצרת בריחוק כמה מטרים ממנה, כשהדם פורץ בשפע ממקום החתך בצוואר. האנשים צווחו מתוך אימה, ואילו האיש הסתכל בגולגולת ארוכות ואחר הפטיר: "בראבו, בראבו".

איש אחד צעק לעומתו:

"אבל זו גולגולת אמיתית ודם אמיתי".

אז הפנה האיש את משקפתו אל גבר ואשה ששיחקו במשחק־אהבה וקרא בקוצר־רוח:

"שנו את התנוחה. היוהרו שלא לשעמם!"

אך האחר צרח בפניו:

"אבל זו גולגולת אמיתית! הוא־לא להסביר".

אחר אמר:

"מלה אחת מפוך תספיק לנו שנדע מי אתה ומי אלה!"

שלישי אמר כמתחנן:

"אין סיבה שלא תדבר!"

רביעי שטח תחינתו:

"אדוני, אל תחסוך מאתנו שלוות־נפש!"

אולם האיש נרתע לאחור בקפיצת־פהאום, כאילו הסתיר עצמו מאחריהם. השחצנות נמוגה כהרף־עין ונשימתו נעצרה כמו לו הזקין לפתע או מחלה התישתו. אלה שהתכנסו תחת הסככה ראו קבוצה של אנשים שחזותם רשמית מסיירים לא הרחק מן התחנה כאילו היו כלבים מרחרחים. האיש החל לרוץ כמשוגע בגשם. אחד המסיירים שם לב אליו והתפרץ בעקבותיו כשהאחרים רצים אחריו כסופה. עד־מהרה נעלמו כולם מן העין כשהם משאירים את הרחוב להרג, לאהבה, לריקודים ולגשם.

"אלוהים אדירים! לא היה זה המפיק, כפי שחשבנו".

"ובכן, מי הוא?"

"אולי הוא גנב?"

"או משוגע שנמלט".

"או שמא הוא ורודפיו כולם חלק מן הסצינה הקולנועית?"
 "אלה הם מאורעות אמיתיים שאין קשר ביניהם לבין הצגה."
 "אבל רק אם נניח שזו הצגה הדברים מתקבלים על הדעת במידה כלשהי."
 "אין מקום לבדוֹת סברוֹת".
 "ואיך אתה מסביר זאת?"
 "זוהי בכל־זאת מציאות!"
 "איך־זה יכול לקרות?"
 "זה קורה!"
 "עלינו להסתלק ויהי־מה!"
 "אנו ניקרא לתת עדות בשעת החקירה".
 "עוד יש תקוה!" אמר ופנה לכיוון השוטר וצעק: "הי, סמל!"
 ארבע פעמים חזר על הקריאה עד ששם האיש לב אליו. הזעיף פניו, כיעכע, ורמו לו
 לגשת באִמרו:
 "בבקשה ממך, סמל!"
 השוטר הביט בגשם בסלידה. אחר הידק את המעיל אל גופו ובא לקראתם במהירות
 עד שניצב תחת הסככה. הוא בדק אותם בלא־רחם וחקר:
 "מה לכם?"
 "האם אינך רואה מה שקורה ברחוב?"
 הוא לא הסב עיניו מהם ואמר:
 "כל אלה שהיו בתחנה עלו אל האוטובוסים, זולתכם. מה עניינכם, אפוא?"
 "הסתכל בגולגולת האנושית הזאת!"
 "איפה תעודות־הזהות שלכם?"
 הוא התחיל לבדוק את זהויותיהם כשהוא מחייך חיוך מלגלג וחסר־רחמים. אחר שאל
 אותם:
 "למה נאספתם כאן?"
 החליפו מבטים של אי־רצון, ואחד מהם אמר:
 "איש מאתנו אינו מכיר את רעהר".
 "שקר אשר שוב אין בו תועלת!"
 הוא חזר שני צעדים לאחור; כיון לעומתם את הרובה; ירה במהירות ובדייקנות. זו
 אחר זו נפלו גופות נטולות־חיים. גופותיהם נערמו תחת הסככה בעוד ראשיהם מכסים
 את המדרכה.

(מערבית: מיכאל שוורץ)

אדוניס [עלי אחנוד סעיד]: קינה על הינוים האלה

I

קרונות אלי גלות
חומקים מן החומות
בין מזמורי גלות
ללהבות נושמות
גם השירה, אבוי
חלפה עם קרון-גלות.

הרוח ככדה עלינו ואפרימינו עלי ארץ. את רוחנו נראה כחתף בנצוץ-חרפה
או על קצה קסדה. סתו הממלחות נתך על פצעינו ואין אילן או מעין.

הרחק משם הפרענות גוררת פני דברי-ימינו. דברי-ימינו זכרון נקוב-אימה,
מישורים תמוהים של קוצי-פרא.

מה פלג של ימים נשטף-בו דברי-ימינו הנודפים ריחות לבונה אשר לבתולות
זקנות ולאמנות השבות מעלית-רגל; דברי-ימינו הזבים זעת-דרוישים, שם
נחטפים תחתונים והצמר מתעבר וגס בכרסו, והאביב יבוא על ילק-הרוח.

הלילה מתקרש, ועל פגרי צפור ועוף זוחלת ילדותו של יום. היס חוסס את
מסתו בפנינו והדלת הנעולה ננערת ללא הועיל. צועקים אנו, חולמים על בכי,
אך אין דמע בעינינו. נכוף ראשינו לרוח לכפורים.

וארצי הלא אשה קודחת היא, גשר-תשוקות שפרעונים עוברים עליו והמוגי
גדודי החול מריעים להם. מעבר לדלת החמר אשר-לה עינינו שבמרחק נחות
על חפצים אנשים—קרבנות-עולה לקברות זאטוטים, מגחלות לזכר צדיקים,
מצבות של אבן-שחור. השדות מלאו עצמות מלאו גשרים ופסלי הגבורה
פגרים רכים.

הלואה נלך, פנינו אל היס ובמלותינו ננוח ילל-בכי של תקופה אחרת. מלותינו
אין יורש להן. חובקים אנו לאיי הבדידות. מריחים את הזרות הבתולה בעמקי
תהום, ושומעים את ספינותינו גועות מתוך יאוש. והיאוש מולד-ירח, והרע
בחתוליו. אצל פרשות המים, בימנו המת, יולד הלילה ימי-גנוסיות ובבות-
כלות של קצף וחול של ילק וחול.

הלאה נלך, הפחד מכלה את השירה במדרונות של רפש ונהי, והאדמה שותתת דם במתנינו, והים סכר ירק.

II

באיזה אל חדש, גורא
יתעוררו גופינו ?
כבלים מאסנו, לזרא
היה גם סוהרנו.
בשם שואה מאשרה
גואשת הלדתנו.

צרים מצחי ימינו. השנים כחושות, עומדות אף נבאשות. סערוטינו כמו טלאים הן ושמנו חול. הנה-הננו בהצטלבויות שלעונות. מתבצרים אנו מאחורי ריסינו ומהלכים תחת שמי אין-סוף של פרדים ותותחים. תימרות אבק שמבתי-קברות אוחות בריסי עינינו, והארץ כלה כצבע ריסינו. ריסינו תפורים במחטים.

החיים נצטנמו בדקות אלו שמתוך חיי-אדם. היום—אין עפעפים לו, לשמש אין ריסים ארכים, והנה תחת מסכות של שלגים, של חול, גדלים אנו וגדלים בני-אנוש.

בני-אנוש! קלפות חדשות מכל עבר, טעם נדיר של זרניך ושמים שתחתיהם השבלים לא יבשילו.

בני-אנוש! תחת לשונם האפר מתגדש, ועל אפיהם מתגלגלת אבן הדממה. בוני-מלכיות יתמום אף יציגום כחפצי-שעשוע בככרות, ככרסאות ודגלים, אין לחש נהרות פרפר ופרת, אין זרע יורע-בו, אין זיע-של-מה. הצאצאים עקרים בארצי, אף בני-אלם הם, ודברי-הימים נושאים שאריותיהם אל אדמה אחרת.

את, אדמה עוטת שטיחי-שער! את המפה שאין לרסנה, מפת חטים ונפט ונטמלים!

את אדמה שצבע לה כצבע המסע-אלי-גלות, כצבע הרוח—כלום יקום בשנית עם חדש משדות האופיום והחשיש? כלום יקום משבר-רוח חדש מול חולות?

אתה הגשם! אתה הגשם השוטף עיים עם חרבות, אתה הגשם השוטף פגרים. אנא, ברב-חסדך, שטף דברי-ימי-עמי—

ידוע לא ידע כי אבן זו, גסה,
היא שיר שעל שפתים נחנק.
מבין הוא כי תאו זה, נאנק.

יונה הוא, פרת, אל-נשא.
 יום יבוא, ישובו חרחורי גסיסה
 במולדתן של צפרדעים שהרעב כלה.
 יעבירו לנו אז פת-לחם ותסלה
 הילק, הנמלה.

ודי הוא זה מפי הרמח האובד
 הנה-הנני
 רצחיני, האמת.

III

— (התעטרו-נא, הנעורים, בעלים ירקים יותר. השירה עודה עמנו כאן, הים עוד עמנו, אף החלום:

„לסיחון סוסים נותרים אלה; לכוראסאן רמחים הללו. ביתנו זהב-פרוים על רכסי ההימלאיה. סמרקנד היא דגל. קוששנו בריסינו את טחלבי האדמה; בגידינו אסרנו את הפרחים הנמלטים. רוחצים היינו את היום הכתמומי, והאבן-משי למרגלותינו והאפק גב-סוסינו שארבע הרוחות מנעלים להם. אלה דרכינו—נשא את הרעם לאשת-חיק, נרחץ לעפוישי האדמה, ונמלא הארץ מצעקות הדברים החדשים. אלה תחומינו—ירקים אנחנו מן הים, צעירים מן היום. השמש בין אצבעותינו קבית-מהמרים ירקה“.

תחת ירח של נגר כנף האביב נוסקת, ומן הספינות הנעקשות בעברן את ים-המנות ברוח, רוח שניה עולה ומשתופפת, נער שערי העיר. מקר הם יפתחו, יצלו באש קציר ילק וחול.

מעל לחול נבנה, ובלע העתיד נוסיף-נעמד—
 וזהו המפתן שלעתיד:

„שחום-עור עולה מים, גדוש מעלץ ברדלסים, מרביץ תורת-סרוב, נותן שמות חדשים, ומתחת לגבינו נשר העתיד אומר זנק. שחום-עור עולה מים, חגי-מצהלות אשר לגויות לא יפתוהו. מלא הוא את תבל, מלא רוחות מטאטאות-דבר. המשב היוצר שברוחותיו כופה את האבן לאהב, לרקד גם לאהב“.

אלהות החול נופלת מצחים ארצה, והמבוע מפכה מתחת לאטד. אין לענה עלי שפתים, אין מות בים.
 ... ואל ארצנו נבוא, זו האסורה, בה העששית כנסייה, והדבורה גזירה).

IV

— מאיזו ארץ באת, מאיזו גדרה אין-שם-לה?
 — לא נשלמה מולדתי. רוחי במרחקים אין כל לי.

באשר מתחילים פרעונים, שם אוכלים הבריות איש את אחיו והמלה כלה.
באשר מתחילים פרעונים אטל ספרי ואלך לי—אגור לי בצל לבבי וממשי
השירים אארג לי שמים חדשים.

אתה, הים, ידידו שלפצעו אתה הפצע ידידו שלמלח! אתה ים הגדול.
אתה הפרת, ימים בלא מספר.

אתה אל־עאצי, עריסה אין תינוק בה.
אתה ברדה.

גמעתיכם כלכם ולא רויתי, אבל אלפתי אהבה, ואף היאוש ראוי לאהבה.

נואש ולא ממות, תועה ושוטם לסימני הדרך—עיני מלאתי כזב, והספק חותל
את קרום האדמה, ואין לי רגל במולדת-חולות.

הנה הנו מפרש שלגלות, הנה פני אשר לקראת מסע. אותיר מאחורי סורגי-
ברזל ובתי כלאים ואותיר את ארצי לאותם טרקלינאים מטרפים.

ואלך לי ודבר אין עמדי זולת תוגותי הארכות ומרחקי־של־כוכבים ובשירתי
אהובתי ושירי. ואלך לי ועל מצחי דבש דבורות הנכר ובעיני נח עמי האובה.

ואלך לי ואני חולם על לבבות אשר נתלו על הגפנים ועל ראשים שגזעו
בשדות. זכור אזכר כי כל אלה אינם אלא שארית נאהבי. ועת יבוא בוריד
ריח היב, ונשיקות הרוח ימלאו שער אהובתי, והחופים ימותו אף יקומו
לתחייה—אזי אזכר את אמי—אף אותה—ובזכרוני אסרג לה מחצלת רכה
שעליה תשב גם תבכה.

היי שלום, עת־נבובים שבארצי.

ושמח, אתה האל החורגן של יאושי. מתחת לי שטופה הארץ, ובמלותי צלצול
מוזר ובשערי ריח־ניחוח שלעריה.

... ניר באין דיו ואין לב שהדיו תנערהו, והיאוש כוכב עלי מצח והודון עודו
תינוק והדממה חולות סועים ואין ניר.

—מאיזו ארץ באת, מאיזו גדרה אין שם לה?

—לא נשלמה מולדתי, רוחי במרחקים ואין כל לי.

(מעריבת: ש ש ו ן ס ו מ ד)

נסים רגזאן: הזעם-ונוער לו

כמה תגובות ערביות על מלחמת-יוני

שבועות אחדים לאחר מלחמת-יוני פירסם ניזאר קבאני, מחשובי המשוררים הערבים בימינו, מספד נזעם שפתח בשורות הבאות:

רעי, מתאבל אני על לשון העבר והספרים הישנים,
על הגאום המנוקב כנעליים בלות,
שירת החילול, הלענו, הבזיון...
מתאבל אני, מתאבל
על המחשבה שלבסוף תבוסה הביאה.

בהמשך שירו הקחדר—שבזמנו עורר מידה הגונה של בקורת ומורת-רוח—כתב קבאני:
"אין פלא שהופינו במלחמה / נכנסנו אליה / בתפארת-מליצת-המזרח / ובזמירות
ענתר תמות / נכנסנו אליה בהגיון התוף הקתרוס".

כפי שכבר צוין, נכתבו השורות הללו זמן קצר לאחר מפלתם של הערבים במלחמת-יוני. אולם אפייני הדבר למגמה מסוימת בספרות ובמחשבה הערבית שאותו ניזאר קבאני שביטא רגשי-זעם אלה ביולי 1967 חטא—באוקטובר 1969—בשירבוט שירה מאותו סוג שהוא עצמו פסל אותה כ"תפארת מליצת המזרח" ו"זימרות ענתר תמות". (ראה שירו הגדול בחוברת אוקטובר 1969 של אל-א-דאב, הירחון הספרותי הבינ-רותי, שבו הוא מוחק כמעט כליל את ישראל מספר-החיים כתוצאה מפעולות הגרילה הפלשתינאיות).

קורותיו של קבאני, אף כי אינן טיפוסיות לגמרי לתגובה הרוחנית והספרותית של הערבים על מלחמת-יוני, מרמזות על איזה קושי הסמון בטבעו של כל נסיון רציני לתהות על עמדות הערבים ותגובותיהם. ודאי, הערכות-עצמיות שקולות, קרות-רוח וברורות נדירות הן בספרות בכלל; בספרותם ובתרבותם של הערבים אין הן קיימות כלל למעשה. ההיסטוריון ופילוסוף-החברה הגדול מן המאה ה-14, אבן-ח'לדון, היה כמעט הוגה-הדעות היחיד מקרב דוברי-הערבית שניסה ידו בכך אי-פעם. אפילו המפלה של יוני 1967, שבעיני הערבים נראתה מוחצה ובלתי-מובנת כלי-כך—ואשר רבים מהם ראו בה את המהלומה הגדולה ביותר שסבל העם הערבי בכל קורותיו הממושכות—ברוב המקרים לא היה בה כדי לזעזע הוגי-דעות ופובליציסטים ערביים עד כדי כך שישובו להתבונן במציאות בעיניים חדשות ופקוחות יותר.

לא די שברובם התעלמו מלקחי התבוסה אלא שגם לא חסכו כל מאמץ בבואם להאשים בתבוסה גורמי-חוץ שאין להם כל שייכות לענין. עצם המינוח בו השתמשו מחברים אלה מפלף היה מבחינה זו: המלים נפכה (שואה, פורענות) או כארית'ה (אסון), שהרבו להשתמש בהן לתיאורה של תבוסת יוני, הן עצמן מרמזות על נסיון להתחמק מאחריות ולתרץ את המאורע—שהרי אנשים שפורענויות באות על ראשם

בדרך-כלל אינם נושאים באחריות להן. נכבה בערבית היא דבר שבדרך-כלל מיחסים אותו לטבע, לזמן ולגורל—דברים שאין לו לאדם שליטה עליהם ואין הוא יכול לשאת באחריות לפעולתם.

היו גם כאלה שביקשו לתלות את קולר מפתם של הערבים בגורמים על-טבעיים כגון חוסר-אמונתו של הערבי בן-זמננו באלוהים. צ'לאח אל-מונג'ד, סופר והיסטוריון לבנוני ידוע, כותב בספרו "עמודי השואה" (ביירות, 1967): "הערבים נטשו את אמונתם באלוהים, ועל כן עזבם אלוהים". המופתי-הגדול של הממלכה הירדנית ההאשמית ניסח את הדברים כך: "(הישראלים) חסרים את הכוח, הגבורה ואומץ-הלב המאפשרים להם לעשות מעשה שכזה... אבל האלוהים בחר להניח לפנופיה הזאת להכריענו יען כי התרחקנו ממנו". (אל-דוסתור, רבת-עמון, 22 בדצמבר 1967) הסבר מקורי עוד יותר נתן ד"ר כמאל יוסף אל-חאג', ראש המחלקה לפילוסופיה באוניברסיטה של לבנון, שטען כי הסיבה היחידה שבגללה החליטו היהודים לבוא לארץ-ישראל היא ש"ביקשו לכפור בישוע הנוצרי". לכן "המלחמה הנטושה עתה תחת שמינו איננה, כטענת הדיפלומטיה הציונית, ענין שבין היהודים לערבים; בראש-ווראשונה היא נטושה בין היהודים לישוע הנוצרי". עובדה היא, מוסיף ד"ר אל-חאג' ואומר, שלאחר שלא הצליחה לסמא את ישוע איש-נצרת בימי-חייו שלו, "מרכות עתה היהדות העולמית את כל נכליה על-מנת לסמא את בא-כוחו עלי-אדמות, כלומר את הוד-קדושתו האפיפיור כראש הכנסיה" ("על הפילוסופיה הציו-נית", ביירות, 1967).

ולבסוף, היו מחברים שניסו לפטור את "הערבים האמיתיים" מכל אשם. חוסיין מרווה, השואל מדוע כה נוטים עתה כמה משכילים ערביים לזלול ב"אדם הערבי", מתאר את המאורעות של יוני 1967 כ"מפלה צבאית שמצאה (את האדם הערבי) מטעמים שבהם אשמים רק אנשים אחדים שהקשר שלהם אל האדם הערבי כשלעצמו הוא קשר של מוצא בלבד" (אל-אדאב, ביירות, יולי-אוגוסט 1967).

במרקחה זו של מבוכה אינטלקטואלית ומועקה רגשית—האפיינית לרוב מה שכתבו הערבים על מלחמת-יוני ותוצאותיה—יש לראות הישג ראוי-לציון בספרו של ד"ר צאדק ג'לאל אל-עזוב, "בקורת-עצמית אחרי המפלה", ביירות, 1968, (173 עמ') ד"ר אל-עזוב, סורי המלמד פילוסופיה באוניברסיטה הירדנית ברבת-עמון (וחתנו של שר בממשלת ירדן), השכיל לשחוט מספר גדול עד-להפתיע של פרות-קדושות ערביות—ואגב כך נפרע לא רק מהוגי-ידעות ומשטרים ערביים ריאקציוניים כביכול אלא כלל בחשבון כמעט את הכל, בלי לחוס אפילו על הנשיא גמאל עבד אל-נאצר ומשטרו הסוציאליסטי-הערבי. אכן, במובן ידוע אפשר להגדיר ספר זה כיצירה פוסט-נאצריית, יצירה שלאחר הסוציאליזם והלאומנות הערביים הקיצוניים.

לאמיתו של דבר, מאשים ד"ר אל-עזוב בפירוש את הנאצרות שהיא נהגת אחד-בשהוא אחד-בלב ו"מהלכת באמצע הדרך". המהפכה הסוציאליסטית הערבית, הוא כותב, "לא היתה מהפכנית למדי ולא סוציאליסטית למדי"—בפרט אם דנים אותה לפי קנייה-מידה החמורים שכופה מפלת יוני. הוא מסתייג בחריפות מטענתו של הנשיא

נאצר, שבדברנו על הלאומנות או הפטריוטיות הערבית "חובה עלינו, בשלב מסוים זה, להשכיח מלבנו הרבה מושגים אחרים: הפטריוט הימני כמהו בדיוק כפטריוט השמאלי. כאשר כבשה ישראל את הגדה המערבית לא הבדילה בין פטריוט ימני לפטריוט שמאלי, כל עוד היו שניהם פטריוטים".

המחבר רואה ברגשות מעין אלה—בנוסף על הראיות שהוא מביא להוכיח את האופי ה"אמצעי" של המשטר הנאצרי—עדות להיעדר תוכן סוציאליסטי ומהפכני מספיק במשנתה המקובלת של הלאומנות הערבית—ולא עוד אלא הוא רואה בהם סימן ש"אין בכלל שמאל ערבי סוציאליסטי אמיתי המסוגל להנהיג את האומה הערבית בצרתה הנוכחית" (ע"ע 126—128).

אבל הבקורת של ד"ר אל'עזם על החברה הפוליטיקה הערבית בימינו היא יסודית ונוקבת הרבה יותר; אף שהוא מבקש להצטמצם בבדיקת התנהגותם של הערבים לפני מלחמת-יוני ובימי המערכה גופה, מצליח הוא להורות באצבע על הרבה מחסורי-נותיהם היסודיים. למשל, הפרק המספל בדרכים בהן ניסו הערבים להסביר את מפלתם המוחצת ב־1967—פרק התופס רבע מן הספר—מכיל כמה הערות גלויות-לב במידה מפתיעה. מהלומותיה האדירות של ישראל באוויר וביבשה ביום ה־5 ביוני, למשל, תוארו בידי הערבים פעמים כ"תוקפנות" ופעמים כ"בוגדנות". אף-על-פי-כן הרי תמיד טענו הערבים שהם שרויים במצב-מלחמה עם ישראל, שעצם הקמתה של מדינת-ישראל היא בבחינת מעשה תוקפנות. במצב-דברים מעין זה, מעיר המחבר, לא יכלו הערבים לנהוג כאילו "מצפים הם תמיד לנדיבות-לב ולשכנות טובה" מצד ישראל. באותה מידה גם הדיבורים על "בוגדנות" אינם ממין הענין, כותב הוא בהמשך הדברים, הואיל ויכול להיות להם תוכן רק בהתיחס לכללי אדיבות ודו־קרבות בין אבירים, שעל-פיהם יש לתת לשני הצדדים הזדמנות שווה לגלות את יכלתם למען יפול הנצחון בנחלתו של האמיץ והחזק יותר. במחצית השניה למאה העשרים קוראים לכך לא "בוגדנות" אלא "התקפת-פתע".

בתוך שאר סילופים שנוקקו להם הערבים על-מנת לתרץ את מפלתם ואשר ד"ר אל'עזם מוקיעם בלי-רחם נמנה את אלה הבאים:

* ישראל גייסה למעלה ממה שיכלה להפיק בכלל ממשאביה ומן הפוטנציאל שלה—ואילו עמדו הערבים בפני ישראל לבדה, על משאביה המוגבלים באדם ובציוד, כי אז היו הם המנצחים. על כך משיב החבר שכוחה של ישראל הוא סך-הכל של כל המשאבים והפוטנציאל שהיא מסוגלת לגייס בכל רגע נתון, בין שהם משלה ובין שהם שאובים ממקורות-חוז.

* הצבא הישראלי השתמש באמצעי-דיכוי, עבר על נורמות מקובלות של התנהגות—ומכאן הזעקה הערבית הקולנית נגד ישראל ו"שיטות הדיכוי" שלה. אולם כאן מטעים ד"ר אל'עזם כי הצבא הישראלי "הוא צבא-כיבוש, ובאשר הוא כזה הרי מחובתו לדכא כל התנגדות בשיטות היעילות והחריפות ביותר".

* השקר של "הציונות הבינלאומית", הגורס כי התנועה הציונית שלטת בעולם וקובעת את מהלך ההיסטוריה המודרנית. בזאת משתמשים כמה ערבים בעיקר כדי לתרץ את תמיכתה הנמשכת של ארצות-הברית בישראל. ואולם ד"ר אל'עזם מנסה להזים את הסברה שהיהודים חולשים על המשק האמריקאי

או שהתנועה הציונית אינה אלא לווין ושלוחה של ארצות-הברית. לציונים ולניאורקולינגואליסטים האמריקאים יש מערכות אינטרסים חינוניים משלהם, ובמקרה משתלבים האינטרסים האלה בתקופת-הזמן הנוכחית.

אבל אין המחבר מסתפק בפירוט הסילופים האלה; גילויים כאלה של רצון להשתמש מאחוריות ולנסות להאשים גורמי-חוץ בכשלון, הוא טוען, צריך ואפשר ליחסם הן למבנה החברה הערבית המסורתית הן לטיפוס-האישיות שמצמיחה חברה זו בערבי של ימינו. סימניו של טיפוס-אישיות זה (שהמחבר קורא לו, בהסתמך על מחקריו של ד"ר חמיד עמאר באישיות ובתמורה החברתית, "האישיות הפהלווית"), כוללים חיפוש מתמיד אחר הקפנדריה האפשרית להשגת מטרה מסוימת, כדי להתחמק מן היגיעה והמאמצים הקשים הדרושים בדרך-כלל להשגתה; התלהבות נוחה-להתלקח, התעקשות ווילזול במכשולים—אף אלה מסימני-ההיכר של האישיות הפהלווית, וכמותן המקבי-לות הטבעיות של ירידה פתאומית בהתעניינות, רפיון-רוח נוכח מכשולים, והיעדר מאמץ מתמיד ומאורגן.

ליקוי גורלי העומד בפני מהפכן צעיר ונחרץ בעולם הערבי של ימינו הוא שהמהפכות הערביות של הזמן האחרון "נשארות, ברוב המקרים, מהפכות במישור המדיני בלבד". לדברי המחבר, נשארות מהפכות אלו בדרך-כלל רק בקרום העליון של ההוויה המדי-נית, ואינן נוגעות בספירה המכרעת יותר של היחסים הסוציר-כלכליים ומסגרותיהם המסורתיות.

גם דבר זה מיחס המחבר לאישיות הפהלווית, שאחד מסימניה הראשיים הוא חרדה יוקדת לרושם החיצוני, הפהלווי, הוא כותב, דואג יותר לביצועם של דברים מאשר לדרך ביצועם; הוא מעוניין לא בהישג אמיתי, מעשי הבא רק מתוך עבודה קשה ושיטתית אלא בעיקר במניעת הרושם שאין הוא מסוגל להשיג דברים. דבר זה יש לו השפעה ברורה על ביצועיהם של הערבים בשטח המדיני והצבאי; הסטודנט המצ-ליח, הודות לכל מיני הערמות ותחבולות פהלוויות, לעמוד בבחינות, בסופו של דבר הוא מעפיל אל הדרגים העליונים של המימשל והצבא—וגם בתפקידיו אלה מוסיפים להניעו הדחפים של האישיות הפהלווית. הוא לא יודה בכשלון; לעולם ירצה להתפאר בהצלחות; ולבסוף יתור תמיד אחר איזה שעיר-לעזאזל ותירץ לכסות על דלות הישגיו, בין בפוליטיקה ובין בשדה-המערכה. הרבה דוגמות מביא ד"ר אל-עזם להתנהגות זו כפי שנתגלתה לפני מלחמת-יוני ובימיה.

עוד קו אפייני לאישיות הפהלווית מביא המחבר, והוא התגדרות מופרזת ונטייה לבזו לאחרים ולהקל בערכם—תכונה שלעתים קרובות היא מסתירה רגש-נחיתות שקרבנו מסרב להכיר בו. איזמיהם הרועמים של הערבים נגד ישראל, וטענתם החזרת-ונשנית ערב מלחמת-יוני שביכלתם להדביר את ישראל כהרף-עין, הם הדגמה לתכונה זו באישיותם. אפילו אחרי המפלה הפליג הנשיא נאצר (שקדם-לכן דאב הוא עצמו על סירובם של אנשיו להודות בחולשותיהם) בראציונליציזה פהלווית מסוג זה.

גילוי-לבו של ד"ר אל-עזם מספיק לו לטפל בנאומו של נאצר מיום 29 באפריל 1968, בו מנה תחילה את סיבות המפלה ואחרי-כן ניגש ל"הסברתה". הישראלים, אמר נאצר

בקיצור, התמחו והשתמשו בארבעה עקרונות של לחימה: התקפת-פתע, קלות התנועה, זריזות התימרון וריכוז כוחות. אולם בתוך אותו נאום עצמו הוסיף נאצר הדגיש—בחינת עובדה מוכחת—שהצבא המצרי מעולם לא הפסיד במלחמה, שהרי מעולם לא התמודד עם הישראלים בקרב גלוי! באותה טענה השתמש ראש-ממשלתה של ירדן בספרו שלו על מלחמת-יוני. "הישראלים יודעים היטב מאד, כמו שידעו תמיד, איך החייל הירדני נלחם בעימות בין אנשים לאנשים—לא בעימות בין אנשים לאש הניתכת עליהם מן השמיים".

אבל אין בקרתו החמורה של ד"ר אל-עזום על האישיות הערבית ועל החברה הערבית בכללותה מסתיימת כאן. בתוך-תוכה, הוא כותב, האישיות הפהלווית אכולה רגש נוקב של נחיתות לעומת האחרים, אבל שיקולים של בושה ופחד-התגלות מונעים את הערבי מלהודות בפירוש בחסרונותיו—ולפיכך נבצר ממנו לספל בנחיתותו ולהתגבר עליה.

פחד-מוות זה מפני עמידה בפני מצבים חדשים וכשלונות חדשים הוא גם המתריך את היעדרה הכללי של רוח-חצות: עבודה קיבוצית מתוך רצון חפשי עלולה תמיד לחשוף את האדם בפני מצבים עדינים שבהם חולשותיו נודעות לזולתו—וזאת מבקשת האישיות הפהלווית למנוע בכל מחיר. חוסר-היזמה המדהים, אולת-היד הגמורה שהפ-גינו קצינים ערביים בימי מלחמת-יוני נוכח מצבים חדשים, בלתי-צפויים—גם אותם אפשר ליחס לתכונה זו של אישיות. ואין זו אשמתם של הקצינים המסוימים הנוגעים בדבר אלא היא אשמת עצם המבנה של החברה הערבית—חברה נוקשה, קופאת-על-שמריה ומסורתית ללא-תקנה שאין בכוחה להתיצב בפני מצבים חדשים ואתגרים חדשים.

חלק מן הספר מוקדש למה שקרוי בפי המחבר "הצדדים השליליים הפועלים בדבר שאנו נוהגים לקרוא לו הקו המהפכני הסוציאליסטי הערבי". הרבה סוציאליסטים ערבים מדברים עכשיו על "וייטנאם ערבית", והם מעלים השוואות איך-קץ בין המהפכה הערבית למהפכות הסוציאליסטיות הגדולות, כגון הרוסית והסינית, ועמדתן כלפי ארצות-הברית הניאור-קולוניאליזם. כל אותן השוואות וגזירות-שוות, קובע ד"ר אל-עזום, אינן הוגנות כלפי המהפכות האלו, כי לדעתו אין כלל מקום להשוואה בינן לבין המהפכות השטחיות, המאולתרות והפהלוויות של העולם הערבי.

הבדל בסיסי אחד שעליו מצביע המחבר הוא זה שלהבדיל משאר מהפכות סוציאליסטיות הרי עד היום לא הצהירה המהפכה הערבית על הסוציאליזם שלה שהוא מדעי וחילוני. המהפכנים הערביים אינם משיבים כלל על שפע של שאלות הנוגעות לעצם מהותן של מהפכות סוציאליסטיות: האם המהפכה הערבית שואפת לריפורמות חקל-איות בלבד או למהפכה ראדיקלית בשדה החקלאות, הבעלות הקרקעית ותיעושה של עבודת-האדמה? האם שואפת היא רק להעביר את הבעלות על אמצעי-הייצור מידי הפרט לידי הציבור, או שמא כוונתה להנהיג מהפכת-אמת בתעשייה, ביחסיה-מעמדות ובחלוקת ההכנסה הלאומית? האם יש בתכניתה לחולל שינוי ראדיקלי במערכת השיפוטית הנוכחית ולעייין מחדש בחוקים דתיים מיושנים? האם שואפת היא לרי-

פורמות בלבד או למהפכות־אמת בשטחים כגון החינוך, היחסים החברתיים, המחקר המדעי וכיוצא באלה? המהפכה הערבית, כפי שהכרנו אותה בשלביה השונים, לא השיבה אף על אחת מן השאלות האלו, כותב המחבר, בייחוד לא בדרג המעשי. מכאן עובר ד"ר אל־עזם לבקורת גלויה על הנאצריזם. אחת התוצאות מהיעדר זה של בהירות רעיונית, הוא כותב, היא "ההליכה באמצע הדרך" המאפיינת את המהפכה הערבית בכלל ואת הסוציאליזם הערבי של נאצר בפרט. ההימנעות מכל עימות רציני עם בעיית המעמדות בחברה המצרית, אמצעי ההלאמה שנקטו בלב־ולב, הייצוג שעודו בלתי־מספיק שניתן לפועלים ולא־יכרים במוסדות המדיניים של הארץ—בכל אלה רואה המחבר גילויים של אותה "אמצעות" (ו צ ט י ה) שהיתה תמיד מסימניו של המשטר הנאצרי. הדבר הנחוץ לערבים עכשיו, מסכם ד"ר אל־עזם, הוא הופעתם של "כוחות מהפכניים חדשים שהנהגתם מתחייבת החלטית [לפתור את] הבעיה של רוב־רובו של העם הערבי—ז.א. ההמונים העמלים ומעמד־הפועלים". רק הנהגות מעין אלו תוכלנה לחשוף את התוכן החברתי של המהפכה הערבית; רק הן תוכלנה להפוך את מלחמת־הגרילה הנוכחית למלחמת־שיחורר־עממית לאמיתה אשר בה יוכלו ההמונים המגויסים למלא תפקיד של ממש.

מול האתגר הישראלי

לדיוקו של דבר, עוסק ספרו של ד"ר אל־עזם א־רוק בערבים; הוא נוגע בישראל רק במידה שהדבר נראה לו קשור בבקרתו על עמדותיהם והלכי־רוחם של הערבים. ספר אחד קצר אך רציני בערבית המנסה להעמיק יותר בהערכת התופעה הישראלית—המנסה לטפל בנושא לא רק מנקודת־הראות של הערבים—הוא "מול ישראל", מאת ד"ר אסמאעיל צפרי עבדאללה (דאר אל־מעארף, קאהיר, 1969). חשיבותו של הספר טמונה בעובדה שהוא מגלם את ההשקפה הפחות מסולפת שביטא ערבי כלשהו על ישראל עד כה.

ד"ר עבדאללה מבטיח לספק לקוראיו "מבט צונן" על ישראל; הוא קורא לחשיבה מאוזנת ולחישוב מדויק, אך מבין הוא שהקיבולת קשה היא ביותר—לא רק בגלל החימה שהצטברה, הכאב הצורב והזעם היוקד בנפש אלא גם מפני שאנו עומדים מול תופעה עוינת ומורכבת עד מאד, לפי שהיא רצופה גורמים רבים ומוקפת מאורעות שתוצאותיהם משתנות". אשר על כן מקדיש המחבר את פרק־המבוא שלו לנסיון להרוס מה שקרוי בפיו "ההשקפות החלקיות" על ישראל, ששלטו בעולם הערבי מאז ניצבה בפניו תופעת הציונות. הוא מטפל בשלש גישות "מוטעות מסוכנות" מעין אלו.

הגסה והנבערת שבהן קרויה בפיו "הגישה הגזעית", שלפיה היהודים הם גזע רע השוקד תדיר להשחית את המין האנושי ולהשתלט עליו באמצעות הכסף והמין. השקפה זו, כך הוא כותב, "מבוססת על מה־שקרוי 'הפרטיכלים של זקני־ציון' היא שואבת נימוקים הרבה מן המדרגה הנאצית". זוהי השקפה העומדת בסתירה גמורה לערכי הציביליזציה הערבית, שלידתה ופריחתה עמדו בסימן העקרון שלא המוצא

הגזעי אלא האמונה ושמירת מצוותיה של הדת הן אמות-המידה היחידות למדידת ערכו של אדם. הערבים מעולם לא ראו ביהדות "גזע" אלא אחת משלש הדתות הנגלות שהאסלאם העניק למחזיקיהן ערובות מסוימות. היהודים חזרו לירושלים כאשר כבשוה הערבים, שש-מאות שנה לאחר שגירשם טיטוס ממנה; כאשר הבקיעו הצלבנים אל העיר טבחו את המוסלמים שבה וגירשו את יהודיה, אבל כאשר חזר צלאח אל-דין וכבשה שוב נכנסו אליה היהודים; בימי-הביניים, כשהיו היהודים באירופה נרדפים ונכלאו באונס בגיטאות שלהם, פרחו המחשבה היהודית בארצות הערביות. הגזענות צמחה ופשטה באירופה לשרת את ההגמוניה האירופית, והאנטישמיות אינה אלא צד אחד של משנת הגזענות. הערבים דחו את הפילוסופיה הזאת. "היהודים חיו בתוכנו, סבלו כאשר סבלה החברה שלנו והתברכו בהצלחתה כאשר עשתה חל. יהודי הארצות הערביות דיברו אותה לשון כערבים, בעוד אשר באירופה נדחפו מחמת הרדיפות לאמץ להם ניב-דיבור מיוחדים כגון אידיש ולאדינו..."

אבל הצד המסוכן ביותר בגישה הגזענית לישראל, מוסיף ד"ר עבדאללה, הוא ש"היא מבטאת קבלה גמורה של נקודת-ההשקפה של האויב הציוני עצמו. הציונות מיוסדת על הרעיון שהיהודים הם גזע נבדל... אמת שהיא רואה בהם את הגזע המיוחד; אבל אם נוקטים את הגישה הקיצונית הפוכה ורואים בהם [ביהודים] גזע נחות אין בכך כדי לשנות את התוצאה, כלומר את ההודאה שהם בכל-זאת גזע נבדל."

"ההשקפה החלקית" השניה על ישראל, שאותה מבקש המחבר להפריך, היא זו הגורסת שישראל היא "מכשיר האימפריאליסטים". יש בהשקפה זו יסוד של אמת, הוא כותב, "ואף-על-פי-כן אין ישראל סתם מצודה צבאית של ארה"ב. תהיה אשר תהיה מידת הסתמכותה על המערב בכלל ועל ארצות-הברית בפרט, הרי נשענת ישראל על תנועה ציונית רבת-השפעה ומאורגנת היטב..." השקפה זו מתעלמת גם מן העובדה ש"קיימת חברה ישראלית המזנה למעלה משני מיליונים, על מאבקה, על המעמד השליט שלה, על האידיאולוגיה הכובשנית שלה ועל הפוטנציאל הצבאי שלה—גורמים שבגללם ישראל היא יותר שותף זוטר למעצמות האימפריאליסטיות מאשר סתם מכשיר המשולל שאפות משלו."

הטעות השלישית האחרונה שמציין המחבר בהשקפתם של הערבים על ישראל היא הגזירה-השווה המקובלת עד מאד בין אלג'יריה לישראל. לדעתו, אין שחר להשוואה זו. "המתישבים בישראל מוצאם מהרבה ארצות ולכן אין להם 'ארץ-מולדת' שאליה יוכלו כולם לחזור אם יקשה גורלם בארץ-ישראל; לכן ההרגשה השוררת בתוכם היא שהם נלחמים בגבם אל הים. מבחינה משפטית היה המתישב הצרפתי באלג'יריה צרפתי שחי שם; אבל המתישב הישראלי אין לו לאומיות אחרת—ולכן עליו להילחם על עצם קיומו. מצד שני, רבים מן המתישבים האלה באו מארצות ערביות... הללו אינם אירופים ואינם יכולים לחזור לאירופה. חוץ מזה, דור חדש של 'צברים' ילידי-הארץ נתגדל בישראל על אידיאולוגיה המלמדתו שזאת ארצו וארץ-אבותיו, הוא אינו יודע כל מולדת אחרת". גורם נוסף המסבך את השאלה הוא, שלהבדיל מן הצרפתים באלג'יריה אין המתישבים הישראלים יושבים בארץ שרוב תושביה שייכים ללאום

אחר, אלא הם בחרו לגור בתוך גבולות שבהם יש להם רוב ברור. לאחר שהצביע על הסילופים העיקריים בתפיסתם של הערבים לגבי ישראל, מקדיש ד"ר עבדאללה את שאר חלקי הספר לשני צדדים באתגר הישראלי—התכנית הציונית, האסטרטגיה של ההתנגדות הערבית. בעמדו על הנושא הראשון סותר המחבר לעתים קרובות את מסקנותיו הקודמות שלו עצמו. הוא קובע שישראל היא בעיקרה "תכנית קולוניאלית של התישבות אירופית שעובדה על-ידי הציונות הבינלאומית"; הוא מוסיף וקובע כי הכוח המניע מאחרי התכנית לא היה האמונה בהבטחה האלהית לשוב לארץ-כנען אלא בעיקר "רצון מצד הציונות ככוח אימפריאליסטי נבדל להשתתף בחלוקת ירושתו של האדם החולה", וקצת שלא-לענין הוא מביא מדברי הרצל לאמור כי "מדינה יהודית בארץ-ישראל או בסוריה תהיה שלוחה של הציביליזציה האירופית ומעוז נגד הברבריות המזרחית".

משכנעת לא יותר היא מסקנתו של המחבר שהתפשטות טריטוריאלית היא חלק בלתי-נמנע מעצם הישות הישראלית. "הסתירה הגדולה ביותר שנקלע אליה הנסיון הציוני היא שהתברר כי הארץ שלפי האידיאולוגיה צריכה היתה להגשים את תקוותיו אינה מספיקה לקליטתה של ההגירה הדרושה", כותב ד"ר עבדאללה—ומכאן הוא עובר לקביעה המפוקפקת עד מאד שהתפשטות ישראל היתה הכרח כלכלי, למעלה מכל שאר המניעים. באין התפשטות טריטוריאלית, שהמחבר מודה כי כרוכה היא בקשיים גדולים, הרי ישראל "פועלת בעת-רובעונה אחת גם להשתלטות כלכלית על המזרח הערבי". על כך חולמים אפילו אותם ישראלים המדברים על שלום עם הערבים, והקוראים לכך בלשון נקיה "שיתוף-פעולה כלכלי".

הואיל וכל תכנית כזאת להתישבות קולוניאלית זקוקה להצדקה אידיאולוגית, ניגש המחבר בנקודה זו אל האידיאולוגיה הציונית. הוא מונה שלש הנחות עיקריות של האידיאולוגיה הזאת: גזענות, המכונה לפעמים לאומנות יהודית; ניצול הדת לצרכים מדיניים; ומשנת "העליונות האירופית". באשר ללאומנות היהודית, טוען המחבר כי אין לה כל בסיס שהוא, לא במציאות ולא בתיאוריה. אין כל צד משותף, הוא כותב, בין הפלאשים של אתיופיה ל"בני-ישראל" בהודו, מצד אחד, לבין יהודי פאריז או ניו-יורק, מצד שני—שום קשרים לאומיים במובן של חיים משותפים, לשון משותפת, או מורשה רוחנית או תרבותית משותפת.

הנימוק העיקרי בו מבקש המחבר להוכיח שהציונות מנצלת את האמונה הדתית לקידום של צרכים מדיניים, הוא ש"כמה מן המנהיגים הציוניים הבולטים ביותר הם אנשים בלתי-דתיים המנצלים את הדת ביודעים בחינת אמצעי לגיוס ההמונים". אשר לגורם "העליונות האירופית", כותב המחבר כי "עובדה היא שגורלה של ישראל נתן בידי יהודים אירופיים שהם אירופים בראש-ווראשונה, והשוקדים בפועל-ממש לכונן מדינה מלאכותית שהיא שלוחה של אירופה בלב המולדת הערבית. משום כך הם [היהודים האירופיים] מסרבים 'לחיות כחלק מתושבי האיזור'—כמו שנוטים לחלום כמה אנשי-רוח אירופיים מן השמאל. אלה הם מתישבים אירופיים בעלי מנטאליות של מתישב המסרכת לראות את היחסים עם התושבים המקוריים אלא בדפוסים של

כפייה, גירוש, חיסול, או שליטה וניצול". משום כך ישראל נראית "יותר ויותר כהת-גלמותה החיה של הנוכחות האימפריאליסטית המערבית בתוך איזור שמהפכה לא-מית גועשת בו ושאיפתו להגיע לשינוי-הערכים הסוציאליסטי..."

בחלק זה של ספרו עומד ד"ר עבדאללה בקצרה על "הלאומיות הישראלית". יש אנשי-רוח, הוא כותב, שאם גם דוחים הם את רעיון קיומה של לאומיות יהודית, הם טוענים כי משך עשרים שנות קיומה של ישראל התפתחה בארץ היא לאומיות ישר-אלית נבדלת שאין לה אפילו יחס לשאר חלקי היהדות. המחבר מתיחס לכך בספקנות רבה. "המכשול העיקרי על דרך יצירתה של אומה ישראלית נבדלת הוא הקשר הציוני, כי אין ישראל יכולה להיעשות אומה אלא אם כן תחדל סופית מחשוב את עצמה מולדתם של כל היהודים. המושג של לאומיות ישראלית נוגד בהכרח את הלאומיות היהודית; יכול הוא להתגבש ולהתגדר רק במידה שישקע ויתפורר הרעיון שהיהודים הם בחזקת אומה אחת".

נוכח המציאות של "אתגר איום זה", מה על הערבים לעשות? ד"ר עבדאללה אינו מציע פתרון קל כשהוא דורש—ויועץ—"אסטרטגיה ההולמת את ההתנגשות התרבו-תית הפרוכה בדבר". המחבר קובע כי מטרתה של אסטרטגיה זו היא "חיסול מעמדה של ישראל כמעוז ציוני-אימפריאליסטי בלב העולם הערבי". המחבר ממחר ומוסיף כי דבר זה "בשום-פנים אינו מחייב לחסל פיזית את תושבי ישראל, לא להשליכם לים, ולא לכוף עליהם שום צורה של הפליה גזעית או כפייה תרבותית".

אם כה ואם כה, ברי לו לד"ר עבדאללה כי אין להשיג מטרה כזאת בן-לילה. "עלינו להבין כי במסגרת של מערך-הכוחות הנוכחי באיזור קצרה ידם של הערבים מלהח-ריב את המיליטאריזם הישראלי אף בלי התערבות ישרה מצד המעצמות האימפריא-ליסטיות". הואיל ובהכרח יהיה המאבק ארוך ומר, מסתפק המחבר בהתוויית קווים כלליים בלבד של אסטרטגיה—תכנית ברורה, ארוכת-טווח המביאה הכל בחשבון. אחר הוא מפרט את הדברים שהם בעיניו היסודות העיקריים של אסטרטגיה מעין זו, והוא מחלקם לשבעה סעיפים:

1. הפגרה פירושו של זה בראש-וראשונה סירוב להכיר בישראל דה-יורה, וביטויו המעשי העיקרי הוא חרם כלכלי.
2. תפקיד העם הפלשתינאי. כל זמן שהפלשתינאים, שאותם עשקה ישראל מארצם, מוסיפים לדרוש את זכויותיהם ולהילחם עליהן, לא תוכל ישראל למצוא מנוח או שלווה-נפש.
3. פגיעה באימפריאליזם בנקודותיו החלשות ביותר. כל החלשה של אחיזת האימפריאליזם באיזור מחלישה בהכרח את ישראל. לכן הערבים נתבעים לפעול לחיסול בסיסו הצבאיים של המערב על אדמתם ולחיסול האינטרס שלו באוצרות הנפט שלהם.
4. בנייה הכלכלי, המדיני והצבאי של המולדת הערבית. עליונותה הצבאית של ישראל גובעת מדרגה ידועה של פיתוח כלכלי, תיעוש, התקדמות טכנו-לוגית וארגון מדיני מודרני—ומחובת הערבים לחתור להגיע לאותה רמה.
5. דריכות וכוח-הרתעה. ישראל והאימפריאליסטים לא יניחו לערבים לאגור כוח בלי הפרעה; הערבים צריכים לעמוד דרוכים תמיד על המשמר, וכן גם

לרכוש להם את אמצעי־ההרתעה. האויב אינו מבין אלא את לשון הכוח, ואם מאזן־הכוחות הנוכחי אינו מאפשר לערבים להתגבר על ישראל מבחינה צבאית, הרי לפחות צריך כוחם להספיק להם להרתיע אותם. "מצווים אנו לשים קץ להגיון הכוח שעל־פיו הציונות חיה בתוכנו; עלינו להוכיח לישראל שלא חוכל תמיד להשיג את רצונה בכוח הנשק..."

6. דעת־הקהל העולמית. הערבים חייבים לראות בה גורם חשוב במאבק שלהם. "תמימות תהיה זו אם נגיד לעצמנו דברים שאין אנו משמיעים אותם באזני העולם כולו. עלינו לדבר לשון אחת שעיקרה ההגנה על זכויותינו מפני המזימות הציוניות־האימפריאליסטיות—והיא רחוקה מקנאות גזעית חשוכה..."

ומדבריי־שטות מזיקים הסותרים את ערכי הציביליזציה שלנו.

7. דעת־הקהל הישראלית. אֵל להם לערבים להזניח את ישראל עצמה ואת המתרחש בתוכה. "עשרים שנה לאחר ייסודה של ישראל, הריהי חברה בעלת סתירות משלה. יש בה ניצול אימפריאליסטי העשוי לעורר רגשות אנטי־אימפריאליסטיים; יש בהם ניצול קאפיטליסטי היכול להביא לידי מלחמת־מעמדות; ויש בה הפליה גזעית נגד יהודי־המזרח היכולה להביא לידי קרע רציני". לפיכך צריכים הערבים לפנות אל דעת־הקהל הישראלית בדברים ברורים וחד־משמעיים: "אין בלבנו ולא־כלום נגד היהודים כיהודים; אין אנו משתעשעים בחלומות על שחיטת נשים וטף, או על זריקת ישראל כולה ליס".

ה"אין ברירה" של הערבים

אלה הם איפוא שבעת עמודיה של האסטרטגיה הערבית נגד ישראל כדרך שרואה אותה פרופיסור של אוניברסיטה מצרית. חרף כל החידושים שאפשר למצוא בספרו—שלעומת היכול הרגיל של כתבים ערביים על ישראל יכול הוא להיחשב מאוון, ואפילו מתון—הרי אין במסקנותיו של ד"ר עבדאללה חידוש רב מצד האידיאולוגיה או המט־רות הסופיות. אכן, העמדה הפאטאליסטית הברורה של "אין־ברירה" שנוקטת קאהיר—ואשר ביטוי מוסמך נתן לה הנשיא נאצר בנאומו באסיפה הלאומית המצרית ב־6 בנובמבר 1969—היא במידה רבה העמדה השלטת בעולם הערבי כיום. אולם לא תמיד ולא בכל עת היא מציינת החלטה גמורה ונחרצה כי אין להעלות בשום־פנים על הדעת שלום וקיום־צוות עם ישראל. בסופו של ניתוח ארוך ושקול למדי, בהתחשב במסיבות, בירחון מצרי רב־השפעה, כותב מחבר אחד לאחר שהקדיש את מאמרו אך־ורק לרעיון שאין כל מנוס ממלחמה עם ישראל: "אנו יודעים שהמלחמה עתידה לבוא, בלי כל ספק; אבל בתוך כך אנו מניפים את דגלי השלום והפיוס. עמדה זו אין בה אפילו צל של דמיון לתמרון בלתי־מוסרי... אנו כמהים לשלום, אבל יודעים אנו שהצד השני לא רישה זאת לעולם. ואנו נמשיך במלחמה..."

דברים אלה באים מקולמוסו של ד"ר ראוף נאומי, שכתב בגליון ספטמבר 1968 של אל־כ־א־ב (בטאון האיחוד־הסוציאליסטי־הערבי). המאמר מנסה להשיב על השאלה "מלחמה או לא מלחמה?"—ותשובתו של המחבר חד־משמעית: מלחמה בהכרח ובלי כל צל של ספק! המחבר מסביר כי תשובה זו מתחייבת הן מן הניתוח העיוני הן מן המציאות הממשית—והוא מוסיף כי מדבר הוא כאן על ה"קרוב" העתיד לבוא—"שהוא רק אחד משורה של קרבות שהתחוללו ויתחוללו במלחמה הנמשכת

נגד ישראל". זאת משום שהקרב הבא, ותהי תוצאתו אשר תהיה, לא יסיים את המלחמה עם ישראל; "המלחמה הזאת תסתיים רק בנצחון המהפכה הפלשתינאית, ועמך נצחון המהפכה הערבית, נגד האימפריאליזם והציונות. כמו שאמר הנשיא עבד אל-נאצר: 'השלום בחלק זה של העולם לא יבוא רק על-ידי חיסולן של תוצאות מלחמת ה-5 ביוני; שלום ממשי קשור לזכויות החוקיות של עם פלשתינה'".

אלו הן שתי מערכות של גורמים שבגללן אין מנוס מהתנגשות עם ישראל—האחת חיובית והשנייה שלילית. הגורמים החיוביים, שלושה במספר, נובעים מתוך המחנה המהפכני הערבי, ואילו השליליים—אף הם שלושה—מקורם מחוץ למחנה הזה. לשון אחרת, הראשונים תלויים בפעולה, האחרים בתגובה. וכך מונה ד"ר נאזמי את שלושה הגורמים החיוביים לפי סדר חשיבותם:

1. היתפרצות המהפכה הפלשתינאית העממית המזוינת. "הביטוי הנשגב ביותר להמשכיות המהפכה הערבית ולסירובה להרכין ראש נוכח הסתערות המהפכה-שכנגד".

2. עמידתם האיתנה של העמים הערביים. דבר זה הוכח בהמשכיותה של המהפכה הערבית. האימפריאליסטים והציונים קיוו שאחרי נצחונם המהיר ביוני יקספו את פירותיו של אותו נצחון, לא רק על-ידי השגת הכרה בישראל ושלום עמה אלא גם על-ידי הבסת המהפכה. בסופו של דבר המשיכו ההמונים הערביים במהפכתם, ובזאת מנעו את התערבות בעלי-הברית הקונטר-מהפכניים של האימפריאליזם. משום שלא הצליחו האימפריאליסטים להנחית מהלומה ניצחת למהפכה, עלינו לצפות לכך שינסו שוב. מכאן שההתנגשות הבאה היא בלתי-נמנעת.

3. ההישגים האובייקטיביים של ההנהגות המהפכניות הערביות. אחת המטרות של תוקפנות יוני היתה למגר כמה מן ההנהגות המהפכניות הערביות. בזאת נכשלה כליל, שפן הנהגות אלו, חרף כל השיגאות שאולי שגו, וזכו למספר נצחונות חשובים—הן הישגים נגד האימפריאליזם הן הישגים חברתיים וכל-כליים בחזית הפנימית. הנהגות אלו אין להן ברירה עכשיו אלא להמשיך במאבק עד אשר תצלחנה למחות את תוצאות המפלה הצבאית.

וכך מונה ד"ר נאזמי את שלושת הגורמים ה"שליליים":

1. תוקפנותו של האויב האמריקאי והחרפתה. לדעת ד"ר נאזמי הרי "המזל הטוב" גרם שנמנע מן האימפריאליזם האמריקאי "לשחק נגדנו במשחק ה'בלימה' שרגיל היה לפתח אותו בשנים שעברו. חרף כל מאמציה לחזק ולהעלות לשלטון יסודות ימניים במחנה הערבי פנימי, לא הצליחה ארצות-הברית—מחמת עצם אי-הגמישות והקשיחות של מדיניותה כלפי הערבים—להביא לידי גידול בהשפעתם של הקוראים לידידות ושיתוף-פעולה עם וושינגטון". נוכח התוקפנות הזאת הגוברת של המדיניות האמריקאית, כותב ד"ר נאזמי, "יוכל רק סוכן מושבע ובלתי-מוסווה להטיף בפומבי לידידות עם ארצות-הברית".

2. איולתו של האויב הישראלי ומצוקתו. שוב גרם המזל הטוב, כותב ד"ר נאזמי.

ש"השתפרה ישראל מיין הנצחון, ומחמת גזענותה נבצר ממנה להבין בני-אדם". ועוד הוא אומר: "הבה נצייר לעצמנו מה היה קורה אילו לאחר נצחונה הצבאי המהיר היתה ישראל מוציאה את כוחותיה מרצונה הטוב ומשאירה בידה רק את שרם אל-שייך, רמת-הגולן וירושלים ומבקשת אחרי-כן שיוצבו כוחות האו"ם בשטחים האלה. אילו קרה הדבר היתה ישראל יוצאת מנצחת בסיבוב הזה כלפידעת הקהל העולמית, בטענה שתקפה רק מתוך הגנה-עצמית... אשר לארצות הערביות, הרי אילו שיחקה ישראל בקלף הזה אין ספק שכל ההנהגות הערביות היו נופלות—והחזיתות הפנימיות בארצות האלו היו מתפוררות לגמרי..." אבל ישראל לא כך נהגה. "היא ביססה את חישוביה על הסברה שהתגובה [הערבית] על המפלה תשלים מה שהשיגה בנצחונה הצבאי. היא חיכתה... הערבים נחלצו והחלו לארגן את צבאותיהם מחדש ובתוך כך פרצה המהפכה העממית הפלשתינאית המזוינת—ולא נותר לישראל אלא להיפון לסיבוב חדש. כיום תבוא נסיגתה בלחץ הכוח—גם אם לא ייעשה שימוש בכוח הזה; כיום לא ישלימו הערבים לעולם עם שום חלוקה של השטחים הכבושים. וכך, ככל שנמשך הכיבוש, שוקעת ישראל יותר ויותר בבוץ של פשעה שלה, ומצוקתה גוברת: בגרשה עוד פליטים היא מקשה יותר על פתרון (של בעיית הפליטים) בדרכי-שלום; בספחה את ירושלים, היא חושפת את כוונות ההתפשטות שלה לעיני דעת-הקהל הער-למית וכתוצאה מכך יקשה עליה לשכנע את אוכלוסייה שלה לסגת ולנטוש את הכותל המערבי; בהתקיפה כפרים שלווים, היא דוחפת צעירים נוספים אל שורות המרי, וכן הלאה. אף שתחילה רצתה לחסל את הבעיה, הרי עתה הגבירה את סביכותה ודלי-קוּתה..."

3. פעולות הריאקציה הערבית. אם האימפריאליסטים והציונים מדמים בנפשם ש"משחק ההמתנה" פועל לטובתם, הרי זה רק משום שהם סומכים על פעולות הריאקציה הערבית מבפנים. ואולם, בלהיטותה להשיב לה את השפעתה האבודה, מצליחה הריאקציה הערבית רק לדחוף את כוחות הקידמה בעולם ערבי לליכוד מוגבר. "הסוגיה של התנגשות עם ישראל אין להפרידה מסוגיית המאבק החברתי הפנימי בעולם הערבי. החרפת המאבק הזה האחרון נוטה לבודד את כוחות הימין—המטיפים לויתורים לאויב ולמדיניות של ריתוי והסכם עמו—וכן גם שומרת היא על הכרתם ודריכותם המתמדת של הכוחות המהפכניים והמתקדמים.

קולות מן השמאל החדש הערבי

אלה הם רגשות קודרים למדי, חרף ההסתייגויות שמעלה ד"ר נאזמי בסוף הניתוח שלו. אולם הערכתו של נאזמי, אף כי נדפסה בבטאון סוציאליסטי רשמילמחצה, אין לומר שהיא משקפת את עמדת השמאל הערבי הנוקשה—שבמקרה זה יש להגדירו כ"שמאל חדש", שהרי מבחינה פורמלית "השמאל הישן" מחויק בשלטון למעשה באלו הקרויות "ארצות ערביות משוחררות". אולם בטרם נוכל לדבר על "שמאל חדש" בעולם הערבי, כדאי יהיה לנסות ולהשיב על שתי שאלות: מהו השמאל החדש, והאם קיים שמאל חדש ערבי?

תומכי השמאל החדש, או הראדיקלי, גורסים כי יש משהו משובש מיסודו וללא-תקנה בחברה שלהם, וכי הדרך העיקרית לתיקון החברה הזאת טמונה בגיוס כוחן של הקבוצות המקופחות בחברה מאחרי מסע לשינוי ראדיקלי, שינוי המעמיק עד לשרשי הדברים. בארצות-הברית, למשל, מקום שם היה השמאל החדש קולני עד מאד, יהיו "הראדיקלים החדשים" טוענים כי סוגיות כגון ההסתבכות בווייטנאם, השאלה הגזעית או בעיית החינוך הגבוה אין לטפל בהן במבודד—לא רק משום שהן סימנים של מחלה כללית אלא גם משום שהן מעידות על ליקוי יסודי ומעמיק במבנה הסוציו-מדיני האמריקאי.

בהקשר של העולם הערבי ושל החברה הערבית תהיה תנועה ראדיקלית דומה לזו ראויה לשמה רק אם תתמודד עם כמה שאלות-יסוד המיסרות את החיים הערביים בעשרות-השנים האחרונות. דילמות מעין אלו תכלולנה בהכרח את בעיית-היסוד של עוני ונחשלות, את הפער העצום המפריד בין כפריים לעירוניים. את הבעיות הסוציו-תרבותיות הקשות שמעמידים התיעוש, המודרניזציה והריפורמה הקרקעית, ולא באחרונה—את הביזבוז וההשפלה הנובעים מכך שהמשטרים הערביים הנוכחיים אינם מצליחים כל הזמן לא "להכות" את ישראל ולא "להצטרף" אליה.

אכן, במובן זה תהיה זו גוזמה לדבר על קיום תנועות של שמאל חדש בעולם הערבי. ואף-על-פי-כן, גם אם אין השמאל החדש הערבי קיים כתנועה, יש ויש סופרים ואנשי-רוח ערביים—כדוגמת המחבר של "בקורת-עצמית לאחר המפלה"—שאפ-שר לומר שכתביהם שייכים למהלך הראדיקליזם החדש. עם זאת אין הסופרים ואנשי-הרוח האלה משתייכים בהכרח, אף לא במידה מכרעת, לזו המוגדרת בדרך-כלל כאס-כולה המרקסיסטית בסוציאליזם; לאמיתו של דבר, ראשי-המדברים בקרב אלה המעוררים שאלות-יסוד ותובעים שינוי ראדיקלי הם בחלקם הגדול משוררים, אנשי-ספרות ומבקרים ספרותיים אפוליטיים, כדוגמת המשורר המודרניסטי המפורסם ניזאר קבאני, שאותו כבר הזכרנו; העורך, המשורר והמבקר אדוניס (עלי אחמד סעיד); והמבקר החברתי והספרותי עבד אל-לטיף שרארה. טעמו של דבר ברור למדי: אותם אנשי-רוח המשמשים בתפקידים רשמיים ורשמיים-למחצה—עורכי-עתונים, עתונאים, ואנשים הקשורים באיזה אופן אחר למשטר הקיים—דרך-כלל הם זהירים מפדי לנסות לרדת עד שרשי המחלה. כשהם נותנים ביטוי לקובלנות ומטיפים לשינויים, הרי ברגיל הם משקפים בכך את הדעות ו/או תכניות הריפורמה המקובלות על המבנה השלטוני הקיים. השליטים מצדם משתמשים בדברי הבקורת ובהצעות הללו בחינת הוכחה לחופש-הדיבור וחופש-הביטוי—"בתוך מסגרת המהפכה", כמובן. כך הדבר במיוחד במצרים, מקום שם תמיד יש לבקורת-העצמית סייג בדמות ריסון-עצמי ו"צנזורה-עצמית".

בכל-זאת יש שדעות ראדיקליות ויוצאות-דופן באות לידי ביטוי בדפוס. סופר מצרי ידוע, עבד אל-רחמאן אל-שרקאווי, מחברו של רומן שזכה לתהילה בינלאומית, "האדמה", כתב לא-מכבר ביומן הקאהירי אל-ג'ומה הוריה מאמר בו עסק בשמאל האירופי ויחסו לישראל ("עלינו להיפגש עם שאינם יודעים...", 10 באפריל 1968).

שרקאווי מנסה להפריך טענות—המתפשטות, לדבריו, בקרב אנשירוח שמאליים בארצות המערב—שלפיהן "ביקשנו להפוך את עור היהודים לשלחים, את נשיהם לזונות, ובכלל להשליך את היהודים הימה". הוא מצטער על שהניחו ל"מלים חסרות-אחריות המושמעות לפעמים לתצרוכת-פנימית"—שסופן נעשות "חומר תעמולתי מסוכן המנוצל נגדנו"—לטשטש את השאלות האמיתיות שעל הפרק. לאחר הבעת דעות אלו—שכבר השמיעון כמה וכמה פעמים פובליציסטים מצריים חשובים בעקבות התבוסה המדינית והצבאית של מאי-יוני 1967—מוסיף שרקאווי ואומר כמה דברים נועזים ביותר. בדברו על הצורך למצוא "פתרון אנושי למצב-הדברים הזה", הוא כותב:

דעתי שלי היא שהקנאים החשוכים, בין שהם כאן ובין שהם שם, לעולם לא ימצאו פתרון; אין הם רוצים למצוא פתרון! אפשר אפילו שאת עצם קיומם הם שואבים מהחרפת המתיתות ואת פרנסתם מוצאים הם במדיניות של צעידה על סף התהום!
אין בעיה שאנו מחויבים לטפל בה מתוך ריאליזם, הבנה ואומץ-לב יותר מבעיית ארץ-ישראל ובעיותינו עם ישראל.

כך אפוא משלב שרקאווי בזריזות התקפה על מדיניותה של ישראל עם התקפה חריפה באותה מידה על התנהגות ארצו שלו, ונוסף על כך הוא מצליח להעלות תביעה ברורה לשינוי יסודי:

אנו הערבים רצוננו לחיות כבני-חורין בארצותינו. רצוננו להפנות את כוחו-חינו לעבודה ויצרת, לקידמה ולבניית התקופה החדשה—ורצוננו לבנות את הציביליזציה שלנו בעצם ידינו. מדיניות המתיתות שנוצרה באופן מלאכותי על-ידי שליטי ישראל למטרות של התפשטות גזענית ועל-מנת לסייע לאימפ-ריאליזם ולניאו-קולוניאליזם—מדיניות זו בולעת חלק גדול ממשאבינו ומקיימת מצב בלתי-נורמלי בו העמים הערביים שלנו מקריבים את רמת-החיים ואת החירות שאליהן הם נכספים. מדיניות התוקפנות של ישראל כופה עלינו תנאים בלתי-תקינים שבהם האזרח הערבי מקריב את זכותו לחיים טובים יותר, את חוקתו לחירות ואת שאיפותיו להתקדמות.

שרקאווי, המסתתר בנוח לו מאחרי ה"שגיאות" ששגו אנשירוח שמאלניים זרים, סופו שהוא מטיח אשמה שהיא ודאי מן החמורות ומן הבוטות ביותר שהוטחו נגד המשטרים הערביים בכלל ונגד מדיניותו של נאצר בפרט. אין שום משכיל מחוץ לעולם הערבי יודע את האמת בדבר מטרתם האמיתית של הערבים בריבם עם ישראל, כותב שרקאווי לאמור. זאת ועוד:

אף אחד מן המשכילים הללו לא היה משלים עם מצב-דברים שבו חייב אזרח בן-זמננו להקריב את חוקתו לחירות ולחיים טובים יותר. אין הם יודעים כמה אנו סובלים בארצותינו-אנו כתוצאה מן המתיתות הנוצרות על-ידי הציונות הבינלאומית וכוחות התוקפנות בישראל. דומה הדבר כאילו יש כרית בלתי-קרובה בין יוצרי המתיתות לבין מנצליה של מתיחות זו מתוך מגמה לרכא את החירויות, להתעלל בכבוד האדם ולרכוש להם שררה והשפעה! (ההדגשות שלי—ג.ר.).

דברים אלה, שאולי נאמרו מתוך ספק־הכרה בלבד, מובלעת בהם בקורת חריפה ובוטה על ההנהגות המדיניות של העולם הערבי בהווה, בלא להוציא את זו של מצרים. אכן, קשה יהיה להניח שמצרים נבונים וכבדי־ראש כגון שרקאווי לא יראו כי אכן המתיחות שמחולל הפולמוס עם ישראל—והתביעות הגדולות שמעמידה מתיחות זו לגבי המשאבים המדיניים והכלכליים כאחד של הארצות המעורבות בדבר—משמשת לשלי־טים אמתלה לדכא את החירות, לרמוס את זכויות־היסוד של הבריות ולהגדיל תוקף ושררה. לאמיתו של דבר, יש סימנים לכך שבחדשים הראשונים לאחר שואת יוני הטיפו הרבה משכילים מצריים מאנשי השמאל בגלוי לחדול מן השימוש בכוח־הזרוע בחינת דרך לפתרון הסיכסוך הפלשתינאי, ותחת זאת העדיפו לחפש אחר "פתרון מדיני" ולו גם במחיר אי־אלה ויתורים. בחוברת ספטמבר 1967 של הירחון לענייני תרבות ואידיאלוגיה אל־כא־תב היוצא בקאהיר (שבדומה ל־ג'ומ הוריה הוא כלי־ביטוי של האיחוד־הסוציאליסטי־הערבי, הארגון המדיני השליט במצרים), ניסה העורך, אחמד עבאס צאלח, לסווג את "הזרמים המתרוצצים" בקרב המשכילים מן השמאל בתגובה על תוצאותיה של מלחמת־יוני. צאלח, שהגדיר את הנסיון שלו כ"הרפתקה אינטלקטואלית", מנה שלש קבוצות המבטאות שלש גישות שונות לגבי מה שצריך לעשות בנידון:

1. סופרים "בני־דעת ומציאותיים", המטיפים ל"פתרון מדיני".
  2. "גלהבים חמומי־מוח", המטיפים ל"פתרון צבאי".
  3. אלה ה"משלבים חכמה עם התלהבות ולפיכך אינם מכירים בהבדלה חריפה בין פתרון מדיני לצבאי".
- הללו, מסביר צאלח, הם האנשים "הסבורים שפתרון צבאי הוא הדרך לפתרון מדיני, במידה שיש צורך בפתרון צבאי". לשון אחרת, דובריו של זרם זה אינם דוחים פתרון מדיני אף אין הם רואים בפתרון צבאי את החלופה היחידה—"אלא אם כן יהיו התנאים מחייבים אותו בהחלט".

הנה, בשימוש המדיני המצרי קיפחו המונחים "פתרון מדיני" ו"פתרון צבאי" הרבה מבהירותם; למעלה משנתיים לאחר שניגש צאלח לסיווג הנועז שלו הפכו המושגים הללו להיות כמעט בבחינת שני־שהם־אחד בקאהיר. ברור למדי כי הסיבה היא שבסופו של דבר בחר המשטר בחלופה השלישית—כלומר, לתור אחר פתרון מדיני ובתוך כך להבהיר בתכלית שאם יוכח כי אין להשיג פתרון מעין זה—וכתוצאה מכך יוכח ה"צורך" בפתרון צבאי—אכן יבוקש פתרון צבאי מעין זה.

ואמנם אין ספק שעל "שילוב" זה של הסדר מדיני וצבאי רמו צאלח כאשר כתב על האנשים "המשלבים חכמה עם התלהבות" ואינם מבדילים בביור בין שני טיפוסים הפתרון שאותם מנה. אולם ענייננו כאן הוא בשאלה עד כמה היו מרחיקות־לכת ו"קיצוניות" מחשבותיהם של האנשים שהטיפו לפתרון מדיני, כפי הנראה "בכל מחיר"? לכאורה, ברור הוא למדי שתורתם לא הכריעה את הכף, אף כי בשום־פנים לא קל הוא לגלות את סיבות כשלונם. מסתבר ביותר שהבקורת שלהם על המשטר ועל מהלך הדברים במצרים פנימה היא שהיתה בעוכריהם. בקורת זו לא די שהיתה מפורשת בהחלט אלא גם נתלוותה דרישות ספציפיות לריפורמות מרחיקות־לכת.

שהרי מתוך המעט שנכתב על זרם זה ועל-ידי חסידי ברור שמטרת הבקורת הזאת הייתה המשטר עצמו, ומסתבר—אפילו עצם מרותו של נאצר. היא התנגדה לא רק לדרך ניהולו של הסיכסוך עם ישראל אלא אף ייחסה את מפלחה של מצרים ל"קווים השלייליים" בארגון המדיני של מצרים כפי שהם מתבטאים באיחוד-הסוציאליסטי-הערבי השליטי; היא הטיפה לחלופה לארגון מסוג זה והביעה צער על חוסר הדמוקרטיה אף גם קראה למתן חירויות דמוקרטיות. היא אפילו החציפה והצביעה על היעדר שלטון החוק ועל השימוש השרירותי בשררה המדינית והמינהלית מצד הממשלה, והיא קראה לכינון שיטה מסודרת יותר שתמשול על כל המצרים בלי שום הפליה לפני החוק. ולבסוף, בקשרם את הדרישות מבית אל המצב מבחוץ, טענו חסידי דיו של זרם זה כי "קווים שלייליים" אלה של המשטר חברו יחד והצמיחו אותו סוג של חוסר-כוננות, שוויון-נפש וחוסר-יעילות שהם אשר אשמו לבסוף במפלה של יוני 1967. אם רוצים לגייס את העם כהלכה ולהחזיר בו את תודעת משימותיו וחובותיו, כך טענו הללו, יש להעניק לו את חירויותיו ולהבטיח את שלטון החוק; יש גם להעמיד את העם על העובדה שעתה נעשתה המערכה ענין של אינטרס לאומי עליון. כפי שרמזנו כבר, שוב אין שומעים את קול המטיפים למגמה הזאת. משך שנת 1968 הנהיג נאצר כמה שינויים ארגוניים במבנה של האיחוד-הסוציאליסטי-הערבי וערך כמה טיהורים גדולים בדרגים העליונים של כוחות הבטחון; הוקעו כמה מקרים של ניצול השררה לרעה מצד פקידים מוסימים והאשמים נשפטו ונדדו; ובדרך-כלל הורשו קולות רבים הרבה יותר—בכללם זה של מוחמד חסנין הייכל, עורכו רב-ההשפעה של אל-א-ה-ראם—להישמע בזכות הרחבתן של החירויות הדמוקרטיות במצרים. כל אלה, יחד עם כמה מאורעות חיצוניים שנטו לחזק את ידיהם של המטיפים למעין "פתרון מדיני-צבאי", סייעו למשטר להתאושש מן הזעזועים המהממים הראשונים של התבוסה. דומה גם כי שיכנעו את השמאל ה"רשמי", החדש והישן כאחד, שהמשטר עושה כפי יכלתו וכי כדאי לתת לו הזדמנות לנסיון נוסף. דאי היו גם בשמאל המצרי אחדים שאף סבורים היו כי השיגו משהו בהשקפותיהם—שלמעשה המשטר פועל לפחות על-פי כמה מדרישותיהם.

המארקסיזם והיהודים—שתי גרסות

אין אדם יכול לנסות ולהעריך כהלכה את עמדתו של השמאל הערבי—בין הישן ובין החדש—כלפי ישראל בלי להזדקק לקצת מן הכתבים שפורסמו בערבית בנושא של היהודים ועמדת הסוציאליזם כלפי היהודים. עובדה היא שקיים פילוג עמוק בין המארקסיסטים הערבים בשאלת ישראל, הציונות והיהודים—הפירסומים האינטלקטואליים הערביים מביאים ויכוחים אין-קץ בנידון. הואיל והעמדה המארקסיסטית הקלאסית בשאלות אלו ידועה למדי, די יהיה לנו כאן שנעמוד על שני ניתוחים ערביים של הנושא מלאחר המלחמה. אחד מאלה הוא ספר שראה אור ב-1969 בביירות ושמו "אל-מארכסיה ואל-מסאלה אליהודיה" (המארקסיזם והשאלה היהודית) מאת נאגי ע'ליש, אחד האידיאולוגים הראשיים של הלאומנות הערבית הקיצונית.

אפשר לתאר את עלוש כמארקסיסט בלתי-תלוי אשר לו ענין מכריע, יחדני כמעט, בלאומנות הערבית. משום כך הוא שרוי בדילמה קשה למדי: בהקדמה שלו הוא קובע כי "המערכה העיקרית היא המאבק שלנו נגד האימפריאליזם ובעלת-בריתו, הציונות, והמארקסיסטים הם בעלי-בריתנו במאבק הזה..." הוא מוסיף ואומר שהב-קורת שלו "מכוונת לסלק אי-הבנה שנתגלעה ולתקן שגיאות שנעשו—אבל כל זה [ייעשה] לאור שיטה מארקסיסטית של גיתוח מדעי". עם זאת, ברור בהחלט שאין המחבר דבק לא במיתודולוגיה המארקסיסטית גם לא בניחות המדעי. תחת זאת נתפס הוא על-ינקה למשנותיה הגזעניות, צרות-האופק של לאומנות שבטית. מבחינה כרונולוגית, מחלק עלוש את הבקורת שלו לשלש תקופות עיקריות. הראשונה פותחת בקארל מארקס ומסיימת ב-1947; השנייה מטפלת ביחס לציונות ולשאלה היהודית שנקטו ברית-המועצות והמפלגות הקומוניסטיות השונות בין 1948 ל-1967; והשלישית עוסקת בעמדה המארקסיסטית האמיתית, לדעת המחבר, כלפי ישראל לאחר מלחמת-יוני. הטיעון המרכזי של עלוש בכל שלושת המדורים הוא שאין אפשרות לקבוע הבחנה כלשהי בין ציונים ליהודים. כשהוא עומד על הקו של המפלגות הקומוניסטיות בנושא זה משך התקופה שקדמה ל-1947 הוא מצביע על "חולשה חמורה [בעמדתן של מפלגות אלו], כלומר הנסיון להבדיל בין הציונות להמונים היהודים—חולשה שגרמה להן להטיף לסיסמת האחזה הערבית-היהודית בארץ-ישראל נגד האימפריאליזם והציונות ולמען מדינה פלשתינאית עצמאית לערבים וליהודים גם יחד".

אבל במדור האחרון מוצאים אנו את האני-מאמין של המחבר במלואו. וכאן לפנינו גיתוח בלתי-מדעי ובלתי-מארקסיסטי עד מאד! שהרי כאן קובע הוא לא רק שאין להפריד בין הציונות לבין ההמונים היהודיים בארץ-ישראל אלא אף שהדת היהודית עצמה יש בה משהו פסול מעצם מהותו. "הדבר הקובע את תודעתו של היהודי הוא הדת שלו", הוא אומר בנקודה אחת. "היהודי של הגיטו בן-חורין היה לבחור בין היותו יהודי לבין אזרחות שלמה", קובע הוא בנקודה אחרת, וכאן הוא רומז רמז גס למדי שהואיל והיהודי סירב לוותר על אמונתו הדתית הרי היה הוא עצמו אשם בכך שלא נחשב אזרח לכל דבר. לבסוף הוא מביא את כל התיזה שלו בגילוי-לב גמור: "אילו נטש היהודי את דתו היה מתקרב אל האנושות, והדבר היה פותח לפניו את הדרך לשיחרור ולקידמה". מכאן אך כפשע הוא אל הטענה שהיהודי מטבע ברייתו הוא ריאקציונר, אימפריאליסט ואויב האנושות. כן גם דומה שאין המחבר מתקשה כלל לטעון כי אין, ולא יכול להיות, שום שמאל בקרב יהודי ישראל. "כיצד", אומר הוא, "כיצד יכולה תנועה שמאלית לצאת מתוך הישות האימפריאליסטית הזאת? המצב בארץ-ישראל הפך כל יהודי לאימפריאליסט, מנצל ומרדף..."

אם יש להן למסקנותיו של עלוש צילצול של פירוש גזעני, פסבדודתי של ההיסטוריה הרבה יותר מאשר של פירוש מארקסיסטי, ולו גם דחוק—מכל-מקום אין לגרוס שהן מיצגות את מסקנותיהם של מארקסיסטים ערביים. אדרבה, אלה המוזהים בדרך-כלל כמארקסיסטים בעולם הערבי תמיד העלו השקפה אחרת על העמדה הסוציאליסטית

ה"נכונה" לגבי היהודים, הציונות וישראל. הואיל וארגוני-הגרילה הפלשתינאיים ומושגיו של כל אחד מהם על העתיד הם כיום הנושא המרכזי בכל מה שכותבים הערבים על הסיכסוך הישראלי-הערבי. הרי מתוך התיחסות לארגונים האלה התפתחו רוב נקיטות-העמדה של השמאל הערבי. יאסר ערפאת, שהוא כיום ראש ארגון השיחורר-הפלשתינאי כמו גם ראש ארגון "אל-פתח", השמיע פעם את הטענה הנוצזת שהאידיאולוגיה של הארגון שלו היא כיום האידיאולוגיה הסוציאליסטית האמיתית ביותר בעולם הערבי, וראיה לכך שהוא מטיף לפלשתינה חפשית, דמוקרטית ובלתי-גזענית אשר בה יהיו יהודים, נוצרים ומוסלמים (לפי סדר זה מונים אנשי "אל-פתח" בדרך-כלל את שלש האמונות כשהם מדברים על הרכב האוכלוסיה של "פלשתינה החדשה") דרים בשלום ובידידות ובהבנה הדדית ונהנים מזכויות מדיניות ותרבותיות שוות. להבדיל מעלוש, מותחים ערפאת והאידיאולוגים השמאלניים שלו קו ברור של הבחנה בין ישראל ליהדות, ליהודים ולתנועה הציונית.

כך גם עמדתם של מארקסיסטים לא-פלשתינאיים שביקשו לתת עצה טובה לארגוני-הגרילה בחיפושם אחר אידיאולוגיה. לוטפי אל-ח'ולי, העורך הראשי של הירחון הקאהירי אל-סליעה והחשוב בסופרים המארקסיסטיים של מצרים, נותן שפע עצות כאלו באחד המאמרים הראשיים שלו מן הזמן האחרון. הוא כותב שהאסטרטגיה של תנועת-ההתנגדות הפלשתינאית עומדת בפני מספר שאלות חיוניות ואקטואליות. בכללן: "טיב המשטר הממלכתי במצב החדש", עמדתו הבינלאומית והאזורית, ו"גורלם של 2.5 מיליוני היהודים היושבים עכשיו בישראל". באשר למשטר של המדינה החדשה, קובע אל-ח'ולי שעליו להיות חילוני—"בניגוד לאופי היהודי של ישראל, על כל נימות-הלוואי הגזעניות שלו... החברה החדשה צריכה להיות פתוחה לכל היהודים, הנוצרים והמוסלמים בלי שום הפליה או חלוקה לאזרחים ממדרגה א' וב'. האופי הזה הלא-גזעני, הפתוח של המדינה החדשה כופה בהכרח את תפיסותיו ועקרונותיו על חוקת המדינה, על חוקיה, ועל הזכויות והחובות של אזרחיה".

בחזית הבינלאומית חייב המשטר החדש, שיצמח מתוך המאבק נגד האימפריאליזם החדש והישן כאחד, להיעשות חלק בלתי-נפרד מכוחות השיחורר החדשים באיזור. "פירוש הדבר שעליו לחדול מהיות נטע זר ולהיעשות גוף המושרש במזרח התיכון". המציאות החדשה, מוסיף אל-ח'ולי, תעמד בפני שתי בעיות יסודיות: הבעיה של המוני הפלשתינאים שגורשו מבתיהם. וזו של 2.5 מיליוני היהודים שהיגרו לארץ-ישראל והשתקעו בה—וחלק מהם נולדו בה. "הפתרון האסטרטגי המתקדם שמציעה תנועת-ההתנגדות הוא החזרתם של בני פלשתינה אל מולדתם, מצד אחד, ומתן זכות-אזרח מלאה לכל אחד מ-2.5 מיליוני היהודים שיבקש להוסיף ולחיות במציאות הלא-גזענית החדשה". לדברי אל-ח'ולי, הרי האסטרטגיה החדשה של ההתנגדות "מקפידה להבדיל בין יהדות לציונות. הציונות לבדה היא הנפסלת כתנועה ריאקציונית, גזענית בשירות האינטרסים האימפריאליסטיים באיזור". אם לא יעשה זאת המשטר החדש, מסיים אל-ח'ולי, הרי יקפח את עילת קיומו כחברה משוחררת, בלתי-גזענית. (אל - סליעה, קאהיר, אפריל 1969).

במאמר מפורט יותר על אותו נושא, שהפיץ אל-ח'ולי בין צירי הסמינריון הבינלאומי שנערך באלמה-אָטה, בירת מונגוליה הסובייטית, בימים 8-1 באוקטובר 1969, לציין מאה שנה להולדת לנין, מדבר המאקסיסט המצרי על שלושה פתרונות אלטרנאטיביים ארוכי-טווח לסיכוסך הישראלי-הערבי. הראשון, אומר הוא, זה "הכיוון הדמוקרטי, הסוציאליסטי, המנוגד הן לגיטו הן לאנטישמיות והמטיף לשילוב היהודים כחלק בלתי-נפרד מן העמים שבתוכם הם חיים". השני הוא "הכיוון הציוני הגזעני... השואף לגיטו יהודי לאומני, מסוגר מבחינה גזעית"; והשלישי הוא "הכיוון האנטישמי והאנטייהודי השוביניסטי". תנועת-השחרור הפלשתינאית, קובע אל-ח'ולי, בחרה בדרך הראשונה. (אל-ח'ולי ע, קאהיר, דצמבר 1969).

הצהרותיו של אל-ח'ולי, כפי שהובאו למעלה, הושמעו למקוטעים ובהזדמנויות שונות משך 1969. עוד הרבה ביטויים דומים בנוגע לפלשתינה "רב-דתית", דמוקרטיה, בו יחיו יחד יהודים, נוצרים ומוסלמים בידידות ובשוויון, מושמעו דבר-יום-ביומו מפי ארגוני הגרילה ותומכיהם. ואולם עדות למבוכה הרעיונית הגמורה בה פועלים ארגונים אלה היא שבתעודה האחת המוסמכת והרשמית ביותר שלהם מדברים הם כמדומה בלשון אחרת לגמרי. כונתי ל"אמנה הלאומית הפלשתינאית" שנתקבלה ביולי 1968 על-ידי "המועצה הלאומית הפלשתינאית", הרשות העליונה של ארגון-השיחרור-הפלשתינאי. וכך לשון הסעיף הששי באמנה זו במלואו:

"יהודים שחיו קבע בפלשתינה עד לראשית הפלישה הציונית ייחשבו פלשתינאים". ברור שדבר זה פשוט אינו מתישב עם הטיטה המוצהרת של הפת"ח לארץ-ישראל דמוקרטית, פלוראליסטית ובלתי-עדתית בה יהיו כל היהודים שווים בזכויותיהם. יש מדובריו ומליצייהם של הפת"ח אשר חשו בכך נאמנה—וניסו לתקן את המעוות. הפרופיסור יוסף צאיג מן האוניברסיטה האמריקאית של ברוקלין, המנהל את מרכז התיכנון של ארגון-השיחרור-הפלשתינאי, מסר הסבר משלו במכתב למערכת הטיימס (לונדון, 28 בפברואר 1970). "החשוב הוא זה", כותב הוא, "ש מאז קמה תנועת-התנגדות לוחמת, ולאחר מלחמת-יוני, נעשו עמדות הפלשתינאים כלפי יהודים ליברליות יותר, לא פחות. כך בספטמבר 1969, באסיפה הלאומית הששית, הגישו קבוצות-הקומנדו הראשיות (פת"ח, החזית הדמוקרטית העממית לשיחרור פלשתינה, ואל-צאעיקה) הצעת תיקון לסעיף הששי (של האמנה) כדי להבהיר ביתר שאת שהוא חל על כל היהודים, בלי כל סייג שהוא, פרט לזה שיהיה עליהם להשתחרר מעמדות קולוניאליסטיות ולהסכים לחיות בשלום עם הפלשתינאים המוסלמים והנוצריים. נתמנתה ועדת-משנה לנסח מחדש את הסעיף הששי ברוח זו לקראת האסיפה הכללית הבאה". אחרי-כך מצטט הפרופיסור צאיג קטע מתוך ראיון עם יאסר ערפאת בעתון הביירותי "אל-אנוואר", מיום 20 בינואר 1970, בו נמסר מפי מנהיג הפת"ח וראש אש"ף כי הרעיון של מדינה דמוקרטית "שאותו העלתה המהפכה הפלשתינאית... בא בעקבות הרעיון היסודי הקורא לשחרר את הארץ ולבער את המבנה הציוני, ולהקים מדינה דמוקרטית ערבית על חורבות המבנה הזה הנפשע והכובשני, שתאפשר לנוצרים ולמוסלמים פלשתינאיים לחיות עם יהודים מתוך שוויון זכויות וחובות".

יש בכך אירוניה מרובה, גם חומר-מה לדאגה, שבעיני אדם כפרופסור צאיג תכנית כה הרסנית למעשה וכה אכולת-סתירות להלכה ("מדינה דמוקרטית ערבית I") נראית הגיונית ומעשית כל-כך.

"מהפכה תרבותית"

התבטאויותיהם של סופרים והוגי-דעות כמו אל-עזם, מחפוז, שרקאוי ומחברו של המחזה "שבע התעלות" הן רק אחדות מהתבטאויות ערביות רבות ומגוונות באותה רוח. התבטאויות אלו מעידות על רגשות והלכי-רוח קשים ויסודיים ביותר. האם אלו התנצחויות כיתתיות בלבד או שמא סימן הן לשלב חדש במחשבה המהפכנית הערבית? כלום מרבים בעולם הערבי לעיין מחדש בכל התיזות והמושגים שהיו מהלכים בתוכו עד למלחמת יוגי? אם נאמין לכמה מדובריה של העילית הערבית המהפכנית הרי עלינו להסיק שאכן כך הדבר. אל-עזם עצמו היה מן הראשונים בשטח זה; ובשלהי השנה שעברה עורר מהומה עצומה בפרסמו ספר חדש בשם "בקורת המחשבה הדתית" (ביירות, 1969). מיד לאחר שיצא הספר לאור פקדו השלטונות הלבנוניים על ד"ר אל-עזם לצרור צרורותיו ולעזוב את הארץ (בה בילה כפי הנראה שנת-שבתון אקדמית או שהחליט לקבוע בה את משפנו הארעי) בתוך עשרים-וארבע שעות. אל-עזם המרה את הפקודה ואחת זאת מצא מחסה בבית ידידים ובסופו של דבר נקרא לעמד לדין.

ספרו החדש של ד"ר אל-עזם מורכב שורה של הרצאות אוניברסיטאיות, שאחדות מהן כבר ראו אור בכתבי-עת—אף-על-פי-כן הרי פירסומן בצורת ספר עורר רעש גורא. בשני נימוקים נומקה המהומה. קודם-כל הכעיס הספר את המימסד הדתי—מוסלמים ונוצרים כאחד—מפני שאל-עזם לא הסתפק בבקורת עיונית של המחשבה הדתית אלא נגע גם במינהל הממשי של הדת. שנית, הואיל וידוע היה המתבר בבקרתו על המשטר הנאצרי—שהוא עצמו נוטה להישען על המימסד הדתי ולא לבלום את השפעתו—נמצאו אנשים שקפצו על ספרו והפכוהו לסוגיה מדינית, וחוגים נאצריים כמו גם עתונים אוהדי קאהיר בביירות הרחיקו לכת בהשמצות עד כדי כך שטפלו עליו שהוא פועל בשירות הציונות!

אם כה ואם כה, אולי לא תהיה זו גוזמה לדבר על ניצנים של בדק-בית אינטלקטואלי כולל בעולם הערבי כיום. הירחון הביירוטי אל-אדאב, הבטאון המדיני-התרבותי הראשון-במעלה בערבית, קרא במאמרי-מערכת להמשך חשבון-הנפש וההערכה-המחודשת, והוא מכין גליון מיוחד על "המהפכה התרבותית הערבית". אחד העיראקים המשתתפים בו, פ'אדל אל-עזאווי, נתן ביטוי שים יותר למגמה החדשה כשקרא בחוברת ינואר 1970 של הרבעון ל"מחשבה מהפכנית בעלת ממדים תרבותיים", ולהתרחקות מ"מסגרות רוחניות קפואות". בדברו על "הדור הערבי החדש", חייה עזאווי את הדעה שהמודרניסטים והמהפכנים של האתמול אבד עליהם כל-—וכי חייב הדור החדש לתפוס את מקומם ממש כדרך שתפסו הם עצמם את מקומו של דור ישן יותר, קופא-על-שמריו יותר מבחינה רוחנית. אחד החסרונות של "דור-ביניים"

זה, כותב אל-עזאווי, הוא שאנשיו דיברו עם אנשי הדור הקודם להם בלשון-המונהים של הלך, ומכאן נתרמו שקיבלו את ההנחות האלו. ואולם הדבר הנחוץ באמת הוא בדק-בית גמור בעולם המושגים. דבר זה חייב להיעשות. טוען אל-עזאווי, "לא כדי לנצח בקרב אחד או שנים במלחמה הזאת אלא כדי לבנות מולדת אשר לא נתבייש להשתייך אליה—וכדי לבנות אדם ערבי חדש".

הקריאה המשתמעת מכאן לרביזיה כוללת וגמורה של המושגים והערכים המקובלים—המגעת לכדי קריאה לבריאה-מחדש של "האדם הערבי"—נפוצה בחוגים אינטלקטואליים ערביים מאז מלחמת 1967. ד"ר לואיס עוואד, פרופיסור ותיק לספרות אנגלית באוניברסיטת קאהיר וכיום העורך הספרותי של אל-א-ה-ראם, תיאר מסע שערך באירופה בקיץ 1969 כ"טיול של החלמה"—החלמה לא מחולי גופני כלשהו אלא מן ההלם הנורא של מאורעות יוני 1967—מאורעות אשר "הפכו את שעותינו לימים, את ימינו לחדשים, את חדשינו לשנים ואת שנותינו לדורות על דורות". ההלם, מוסיף הוא ואומר, "עירער את העצבים, שבר את הלב מרוב בושה והקדיר את הנפש מרוב ייאוש". אחר מנסה ד"ר עוואד להגדיר את טיב צרתה הנוכחית של מולדתו. "קיצורו של דבר", הוא כותב, "סבור אני שצרתנו היא לא צבאית, לא מדינית, לא כלכלית, לא חברתית, לא מוסרית אף לא רוחנית; הריהי כל אלו כאחת—זוהי צרה 'תרבותית'". ועוד הוא מוסיף ואומר: "מצרים משולה לקרחון שרק שמינית ממנו נראית על פני המים ואילו שבע-שמיניות נשארות במצולה. חיינו דומים לקרחון—שמינית מהם באור המאה העשרים, שבע-שמיניות בחשפת מימי-הביניים. אנו עומדים באותו שלב בו היתה אירופה שרויה בתקופת המעבר מימי-הביניים אל הרנסנס; צירים וחבלים אחזונו במאה התשע-עשרה... אבל התינוק נולד נפל—וכאשר חזר העובר להתרקם על סף המאה החדשה שוב הפילוהו בלי רחם. המערכה האמיתית שלנו היא בין הישן והחדש, בין הריאקציה והקידמה; דומה כי אפילו אל הדמוקרטיה והסוציאליזם אין להגיע בהיעדר תנועה החותרת להומאניזם, לריפורמה דתית ולמהפכה תרבותית". ("אמנות ושגוען באירופה, 1969", קאהיר, 1970, ע"ע 10—7).

בחזית הספרותית

הניתוח של אל-ח'ולי, כפי שסופם למעלה, ברור שהוא רחוק מרחק רב מן ההשקפה הפסבדו-דתית, הגזענית למעשה, של נאג'י עלוש על ישראל והשאלה היהודית. אבל החילוק בין שני הניתוחים האלה המארקסיסטיים-כביכול בשום-פנים אין הוא הגילוי היחיד למבוכה האינטלקטואלית הכללית ולחוסר-האיזון הרגשי שאליהם נקלעו הוגי-ידעות ערביים כתוצאה מתבוסת עמם ב-1967. יתר על כן, המבוכה לא הצטמצמה כלל בתחומי הרוח והאידיאולוגיה. הספרות הערבית—במיוחד במצרים—אף היא הושפעה בצורה חריפה, בעצם, בכתיבתם ובמחשבתם של ערבים בני-ימננו כמו גם ברגישותם הספרותית הפך הביטוי "אל-ח'אמס מן חזיראן" (החמישה ביוני) להיות מעין מושג טראנסצנדנטלי, ציון לקו-חלוקה ממשי בהיסטוריה ולמיבקע סוציור-תרבותי מכריע. פיתחו כל ספר או מאמר של כתב-עת בערבית מלאחר יוני העוסק

באיזה צד של החיים הערביים, החברה הערבית או הספרות הערבית כיום, וקרוב לודאי שתמצאו כי המחבר פותח במשפט כגון "לפני החמישה ביוני" או "לאחר התבוסה של החמישה ביוני..." המשורר הערבי-הישראלי סמיה אל-קאסם, המביע בגלוי את אהדתו לערבים בכל מקום, נתן ביטוי נוקב להלך-הרוח השורר בקרב הערבים בשורה: "בחמישה ביוני נולדנו כולנו מחדש".

הואיל ומצרים היא הארץ הערבית השקועה ביותר בסיכסוך עם ישראל—ולפיכך היא שסבלה ביותר מן המפלה במלחמת-יוני—הרי בה עדים אנו לעיקר חשבון-הנפש וההלקאה-העצמית מלאחר יוני. בספרות אפשר למצוא את הלך-הרוח על הצד היותר טוב בביטוי "מעבר לזעם". במהלך הוועידה השביעית של הסופרים הערביים שהת-כנסה בבגדאד באפריל 1969 מנה פרופיסור לספרות ומבקר ספרותי מן החשובים במצרים, ד"ר שזערי עיאר, שלושה סוגים של תגובות ספרותיות על מפלת יוני. הראשונה לפי הסדר הכרונולוגי היתה תגובה של "יגון ואי-אמון"; השנייה, שבאה לאחר הראשונה אך לא מחתה אותה, היתה "זעם"; והתגובה מן הסוג השלישי והאחר-רון—שלדעת ד"ר עיאר היא התפתחות בוגרת ואמיתית יותר של התגובה הזועמת—היתה "תגר".

אף שלכאורה זוהי חלוקה כרונולוגית שרירותית, בכל-זאת הולמת היא למדי את העובדות. אולם שלב ה"יגון ואי-אמון" היה גם שלב של שתיקה, או של אֵלם כביכול. אף-על-פי-כן הצמיח קצת יצירות ספרותיות, ולו גם מועטות ואולי מקריות בלבד. שכן בתוך היגיון, אי-האמיזן והשתיקה קם הוגה-דעות ופילוסוף מצרי מהולל והעז לפרסכ ספר שבמסיבות הנתונות נמצא מיצג אל-נכון את הלך-הרוח הכללי. שם הספר היה "אל-ואדי אל-מוקדס" (העמק המקודש), והמחבר היה מוחמד פאמל חוסיין, אחד המכובדים בסופרים ובאנשי-הרוח הוותיקים של מצרים.

מתברר כי הפילוסופיה של חוסיין מביעה הסתגרות גמורה. "העמק המקודש" שלו הוא המקלט שהוא מציע לבני-ארצו מן הדיכוי, הניצול והניפור המיסרים את עולמם, כפי הנראה בעליל. במחסה הזה המוצע, כך נאמר לקורא, "אתה רואה עצמך נעלה באפיך ורם בכבודך מאלה שדיכאוך—ועליונות זו היא ערובה לבל יעלו בך רגשות עקרים ופסולים כגון נקם ושלם נגד המדכאים—כי הדיכוי והתגמול יוצרים מעגל-קסמים סגור שאין ממנו מנוס". ושוב: "אם ישתלט עליך היאוש ותתחיל לתמוה על פשר החיים; אם יכריעך הכוח המוחץ הנטוע במשטרים שקצרה ירך מלשנותם... רק מנוס אחד לפניך: לברוח אל העמק המקודש שלך, בו תימצא ישועה מייאוש וחרדה". אפילו בהלך-הרוח הכללי של יגון, אי-אמון ושתיקה שבא לאחר מלחמת-יוני במצרים התברר שאי-אפשר היה כלל לקבל את עצתו של חוסיין. כן גם לא הלמה כלל את הדעות והעמדות שנודע בהן המחבר: משך קרוב למחצית המאה היה ד"ר חוסיין מטיף לנקיטת "השיטה המדעית", קורא לתיעוש ולהרחבת לימודי המדע השימושי באוניברסיטאות של מצרים. הוא נודע גם בהתקפותיו החריפות נגד "המנטאליות הפיאודלית", דואב היה על "גישת ימי-הביניים" של הסתגרות וקבלת-דין, חוסר החדשנות והמקוריות שבה, וסירובה למתוח בקורת ולהתווכח.

הפילוסופיה החדשה של חוסיין, המטיפה להסתגרות פנימית, הטפתו לצורה קיצונית של אינדיבידואליזם, והוויתור שלו על כל אלימות ועל כל פעילות שהיא, היפו בתדהמה את החוגים הספרותיים של מצרים. אמנם, מחמת הערצה לסופר וכבוד לשיבתו, וכן מתוך מצב־הרוח הכללי הקרוב לייאוש אשר שרר אז בחוגים אלה, התעלמו במידה רבה מיצירתו של חוסיין. אולם כאשר זכתה הפילוסופיה שלו לקהל־שומעים הרי תמיד דחו אותה בתוקף. לפחות מבקר צעיר אחד, עבד אל־ג'ליל חסן, תמה אם אין קריאתו של המחבר להסתגרות ב"עמק המקודש" שלו בזמן זה דווקא "מעין ריאקציה [על מפלתה של מצרים במלחמה]—חיפוש אחר שלֵוה פנימית, נסיון לנצח את האני בעתות משבר..." (אל־כא־ת ב, קאהיר, נובמבר 1968).

המשיך המבקר הצעיר: "קריאה זו לנצח את האני ולא את הדיכוי, הניצול והכוח המוחץ הטבוע במהותם של משטרים—אותה אנו פוסלים. אנו פוסלים אותה מפני שתקיפה אמונתנו... כי לא תיתכן תשועה מן הייאוש והחרדה בטרם ננצח את הדיכוי והניצול עצמם. כן גם מאמינים אנו שלעולם לא נתעלה מעל למדכאינו על־ידי שנשלה עצמנו לחשוב שאנו עולים עליהם ברוח... יכולים אנו להיות עליונים ברוח ועדיפ־ערך רק כאשר נתקומם על הדיכוי; ואין די רק לגמול למדכאים כגמולם: רק השמדתם הגמורה תוכל לתת מנוח לנפש, רק דבר זה יוכל להביא את הנשמה למצב של שלוה מקפת־כל עד שתיהנה מן החיים באמת־ובתמים בעמק המקודש שלה". בדברים הלוחמים האלה כבר היה הצער מפנה מקומו לזעם ולתגר. ברור היה שמחבר "העמק המקודש" מפגר הרבה אחרי זמנו, או שהוא צועד מעט לפניו; התקפתו על המלחמה, הנקם והמאבק לכל סוגיהם ייצגה רק בחלקה—ובאורח זמני—את הלך־הרוח הכללי במצרים שלאחר יוני.

אם כה ואם כה, גם ספרו של חוסיין וגם התגובה עליו הולמים להפליא את התיאור הכרונולוגי של מצב־הרוח השוטפים בספרות המצרית על־פי ד"ר שוכרי עיאר. לאחר היגון והזעם המאכלים, המהרסים את עצמם, כך הוא טוען, בא השלב של בקורת־עצמית וטיהור־עצמי; חלפה לעולמים תקופת השאננות ושבִיעות־הרצון־העצמית, הבטחון־העצמי המופרו והזילזול הגס בכוחו של היריב. בהסתמך על הרבה יצירות בשירה, בפרוזה ובדראמה, ביקש ד"ר עיאר להראות כי עתה היגון והזעם בתגובה הספרותית על המפלה במצרים מזווגים—ולפרקים מתחלפים—עם מצב־רוח של תגר, של החלטה נחושה לשנות את פני הדברים תוך כדי היצמדות אל הזהות־עצמית, ועם דחף להעמיק מחשבה במפלה ולנסות לגלות את שרשיה תוך כדי אמונה איתנה בנצחון הסופי.

אפשר מדויק התיאור של ד"ר עיאר במידה שהדברים אמורים במצב־הרוח הספרותי הכללי. ואולם אם נפנה לבדיקת החומר הממשי—כלל היצירות שיצאו ממצרים מאז מלחמת־יוני—הרי צפויים לנו קשיים ניכרים. קודם־כל, ספרות זו מועטה כלי־כך; שנית, מה שהופיע למעשה לא קל היה להבדילו מן התוצרת הספרותית שלפני יוני. למען האמת, הרי לפחות אחד מן החוקרים הבולטים של הספרות הערבית, גאלי שופרי, דחה כליל את הסברה שאכן יש דבר הקרוי ספרות מצרית "של אחרי יוני".

ד"ר שוכרי הביע את השקפותיו בנושא במאמר ארוך, שנתפרסם באחת החוברות של הירחון המצרי אל-סליעה מן הזמן האחרון בשם "הספרות המצרית לאחר החמישה ביוני". במאמר זה מציג שוכרי את השאלה אם אמנם נכון יהיה לקבוע כי מלחמת-יוני מציינת קו מפריד בין שני שלבים בספרות המצרית. במנה הגונה של חכמות, ובערומיות לא מעטה, הוא קובע כי "הספרות של החמישה ביוני קדמה לאותו תאריך—הספרות שבאה לאחר החמישה ביוני בעיקרה אינה אלא המשך של מה שנכתב לפני אותו מועד". טעמו של דבר, לדעת שוכרי, הוא ש"מאורעות גדולים בחייהן של אומות אינם משתקפים בדרך-כלל בספרות וביצירות של אמנות ממחרת התרחשותם"; עוברות שנים ארוכות עד שהוגים בהם ומעכלים אותם. לחיזוק דעתו כי "ספרות החמישה ביוני" במצרים נוצרה קודם לאותו מועד, מסתמך שוכרי על יצירות של תופיק אל-חכים, אלפרד פרג' ויוסף אדריס, שנכתבו כולן בין 1959 ל-1966. מחזהו של אלי-חכים. "השולטן הנבור", היה מן היצירות הספרותיות הראשונות שטיפלו בבעיית הלגיטימיות והמימשל הדמוקרטי, והדגישו את בכורת החוק על כוח-הזרוע בניהולם של ענייני הממלכה אפילו כאשר נוגע הדבר בעמדות השררה הגבוהות ביותר. במחזה מאוחר יותר, "בנק-הדאגות", התקרב אל-חכים עוד יותר למציאות השוטפת וטיפל במישרים בבעיה המרגיזה של מנגנון-הבטחון המצרי.

זיקה קרובה לא-פחות למפלה היתה גם ליצירתו של אלפרד פרג'. מחזהו משנת 1964, "הספר מבגדאד", העלה טיעון ברור ומפורש למען החירות—לא כמושג מופשט אלא כדבר הקשור קשר הדוק לאינטרסים הרחבים של ההמונים. מרחיק-לכת עוד יותר היה המחזה של יוסף אדריס, "המשרתיים", בו טיפל המחבר בנושא החירות; גם כאן וגם ביצירתו המאוחרת יותר, "הקומדיה הארצית", דחה אדריס למעשה כמעט כל סוג של מימשל; אבל אף שלכאורה מגיע הוא כמעט לתיזה האנארכיסטית, הרי למעשה היתה יצירתו של אדריס התקפה נמרצת על כל צורות ההגבלה של החירויות הדמוקרטיות—ובכך הזהיר מבעוד-מועד מפני הסכנות שאיימו על חירויות אלו במצרים. וסכנות אלו היו מעצם מהותה של המפלה, כפי שהוכח די-והותר מן העובדה שמיד לאחר המלחמה נשמעה זעקה גדולה שתבעה את "בכורת החוק"—עד כדי כך שנעשה הדבר סיסמה רשמית של הממשלה.

אבל החירות היתה רק אחד משלושת הנושאים הקשורים במישרים למפלה ואשר בהם טיפלו סופרים מצריים לפני מלחמת-יוני. נושא נוסף היה הבעיה של הצדק חברתי, שאת דגלו הניף בכשרון ובגילוי-לב כל-כך עבד אל-רחמאן אל-שרקאווי, מחבר "האדמה" ו"הנער מהראן"; סעד אל-דין והפה במחזותיו "ביר אל-סולם" ו"רכבת הבטחון"; והמשורר צלאח עבד-אל-צבור במחזהו "הטראגדיה של אל-חלאג". שלושת הסופרים האלה הסכימו כולם שבעיית הדמוקרטיה היא בראש-וראשונה בעיה של צדק חברתי, שלא ייתכן להפריד בין הצד המדיני לצד הכלכלי של הצדק הואיל וכל סטייה באחד מביאה בהכרח לידי סטייה במשנהו. במיוחד הפליג אל-שרקאווי בהעזתו. במחזהו "הפלאח", שרובו נכתב לפני מלחמת-יוני, הוא חוזר ופוקד את גיא-החזיון

של הרומן הקלאסי שלו "אדמה" כדי לברר מה אירע בחמש־עשרה השנים שעברו בינתיים—ובאומץ־רוח ראוי־לציון אינו מהסס להצביע על החלאים החברתיים שהוא מוצא כי עדיין נתקלקלו בהם חיויו של האיכר המצרי חרף חמש־עשרה שנה של "חוקם סוציאליסטיים". (בראיון־טלביזיה ששודר לא מכבר מקאהיר תיאר אל־שרקאווי תקופה זו תחילה, כאשר עמד עליה בדבריו, כ"תקופת הסוציאליזם", אך מיד חזר בו ותיקן: "...או, מוטב לומר, תקופת החוקים הסוציאליסטיים").

הנושא רב־המשמעות השלישי והאחרון שעליו הסתערו סופרים מצריים קודם למלחמת־יוני קשור היה ביחסים בין האינטלקטואל המגויס ובין המהפכה. דברים הרבה נכתבו על מה שקרוי "משבר אנשי־הרוח", אך מעטים מאד מן הכותבים על הבעיה העזו להביט בה נכוחה. גאלי שוכרי נתן לנו כאן גירסה משלו על התהום שנפערה בין המהפכה לאנשי־הרוח. לדעתו, הבעיה חריפה דווקא משום שהקרע לא היה עם אנשי־רוח קונטר־מהפכניים אלא עם אלה שניצבו בגלוי בצד המהפכה. שוב, לא על מטרותיה של המהפכה נסבה המחלוקת אלא על האמצעים בהם השתמש המשטר להשגתן של המטרות הללו. ובנושא זה לא טיפל איש בצורה קולעת יותר מנגיב מחפוז, גדול הרומניסטים המצריים בעשרים השנים האחרונות.

כל היצירות האמיצות האלו, שקדמו למלחמה אך טיפלו במישרים בגורמים שעתידיים היו להוליך למפלה, מגיעות במידה ידועה לממד של נבואה לאמיתה—כך טוען ד"ר שוכרי—ולפיכך הן חלק בלתי־נפרד מ"ספרות החמישה ביוני". הן נפלו אמנם על אזניים ערות—כולל אזניהם של אנשים רמי־מעלה—וזו עובדה אומללה מאד; אבל הן נשארות בגדר עדות לכך שכמה מוחות חודרים וצלולי־ראייה חזו את השואה טרם בואה. "הסופרים הללו אכן היו נביאי המפלה; הם לא אחזו בנשק נגד המהפכה והמשטר שלה אלא בחרו להילחם בצדדיה השליליים מתוך שורותיה שלה".

עד כאן לענין "ספרות החמישה ביוני" שקדמה למלחמת־יוני במצרים. מבט חטוף על היצירות שנכתבו מאז אותו מועד יש בו כדי לתת סימוכים לטענתו של שוכרי שהספרות שבאה לאחר המלחמה לא היתה בעיקרה רק המשיכה את זו שקדמה לה. אותם נושאים של חירות, צדק חברתי והיחסים בין איש־הרוח המגויס למהפכה מוסיפים להעסיק את הסופרים המצריים; ההבדל היחיד הוא במידה: עכשיו הם מרירים ומפורשים יותר. דוגמה לענין זה הן יצירותיו של נגיב מחפוז לאחר יוני.

בחדשי אוקטובר—דצמבר 1967 כתב הסופר הפורה הזה ששה סיפורים קצרים־ארוכים וחמישה מחזות, שאך לא מכבר הופיעו כולם בספר. בראיון עם העורך הספרותי של השבועון הקאהירי אל־א־א־ע־ה (4 באפריל 1969) הסביר מחפוז בפשטות כי "חיכה להזדמנות" לפרסם את היצירות האלו, בהן הוא מטפל במצב של "תהו־ובוהו מפחיד", של בילבול, של תחושת מפלה נוקבת, מצפון לא טהור ורצון יוקד לעשות משהו. בראיון הזה נראה לנו מחפוז כמתנצל על העובדה שזו פעם ראשונה בתקופת פעולתו הספרותית בחר לטפל בסוגיות אקטואליות ובווערות, ובזאת ויתר על הפרספקטיבה ההיסטורית הנחוצה לסופר היוצר. יודע הוא, הוסיף ואמר, שיצירותיו מושפעות מהלך־רוחו של לאחר המלחמה, ומשום כך הן חסרות אובייקט

טיביות וראייה צלולה. משום כך, הוסיף עוד. בחר בדרך האליגוריה בסיפוריו ובמחזותיו, שלדבריו יש בה תועלת לסופר היוצר כשהוא צריך לגשש את דרכו באפילה. כדאי לצטט כאן מתוך שלושה מסיפוריו של מחפזו מלאחר יוני. "תחת הסככה" הוא מעשה בחבורת אנשים שכפי הנראה ניטלו מהם סגולות התנועה והמעשה, והם מסתפקים בדיבורים ובחלומות בלבד. על כל סביבם מתרחשים דברים בלי הרף, מתארעים מאורעות נוראים, אנשים נולדים ומתים, גשם יורד וסערות מנשבות—וגיבורינו די להם לשבת תחת הסככה שלהם, להמתין ולהרבות להג. ממתנינם הם ל"סוף הטוב"; אבל מי יידע אם אמנם ייטב הסוף? דומה היה כאילו הובן משלו של מחפזו שלא-כהלכה, ורבים מן הצופים תמהו למי הוא מתכוון. על כך השיב צאלח ג'ודת בשבועון אל-מוצור מיום 21 במרס: "גיבורי הסיפור מתארים אותנו. את כולנו בלי יוצא-מן-הכלל. כולנו עמדנו ברחובו של מחפזו והבטנו מנגד אל רצת, מחול, אהבה, מוות, סופות וגשם; כולנו חיכינו באדישות תחת הסככה בעוד הגנב הופך מרצת, השוטר ניבט בלי נקוף אצבע, וכן הלאה וכן הלאה".

"השינה", סיפורו השני של מחפזו, דומה להפליא לראשון. הוא מספר את המעשה באיש-רוח שאהבתו נרצחת במיטתו בעוד הוא נשאר שקוע בתרדמה עזה לאחר לילה בו שקד להעלות רוחות ולחזות בכוכבים. על השאלה: "מי היתה אותה אהובה שקראה לעזרה בעוד כולנו מעלימים עין וממשיכים בשנתנו העמוקה?" סירב מחפזו להשיב, ולמראיין שלו מאנשי אל-אד'אע סיפר שעדיין אין ראייתו ברורה כל-כך בשל היעדר פרספקטיבה היסטורית!

סיפורו הקצר השלישי של מחפזו קרוי "המשימה". כאן מתוארים שני אנשים, מספר אחד ומספר שנים, כשהם מצליפים בבחור אחד הזועק מכאב. סיבת המלקות היא שהבחור השתמט ממילוי תפקידו ושכח לגמרי את המשימה שהוטלה עליו. למרבה-הרעה אין הוא יכול אפילו לזכור מה היה טיב משימתו. הבחור הוא מורה להיסטוריה, ואולם כל שיעורי ההיסטוריה על האדם הקדמון. על גילוי החקלאות, המצאת לוח-השנה ובניית הפיראמידות אין בהם כדי להזכיר לו את המשימה ולו גם ברמו. להוסיף על חריפות האליגוריה, באה העובדה ששני השבטים המלקים בלי הרף את הצעיר הנבון יש להם שמות—האחד קרוי "חרטה" והשני "מוסר-כליות". כתבו של אל-אד'אע מספר לקוראיו שהסיפור מסייע "להזכיר לנו שכל אחד מאתנו יש לו משימה למלאה. המחזה אינו נותן מושג מגובש לגבי טיב המשימה שעליו לבצע; אין אתה אלא מבין מכלל זה שחייך חולפים ומשהו חסר—משהו שאתה עצמך צריך לברר ולמצוא. כל זמן שאינך זוכר את המשימה, חייך נשארים נטולי-תוכן".

אבל מפליא עוד יותר מיצירתו של מחפזו הוא מחזה חדש יותר מאת סעד אל-דין והבה, "שבע תעלות". כאן המחבר מקים תחיה חמישה חיילים מצריים שנספו בסיני במלחמת-יוני. הוא מביא אותם לקאהיר לחפש מקום-קבורה הולם יותר; נשמותיהם מתענות מחמת השהייה הארוכה במדבר שעדיין לא נכבש מחדש, ולאחר

שנה וחצי של המתנה עקרה הם מחליטים לעשות דרכם בעצמם לקאהיר, מקום שם יוכלו להיקבר לצד קרבנות־מלחמה מצריים אחרים, מן העבר ומן ההווה. כאן ניטש ויכוח בינם לבין קרבנותיה של מלחמת־1948 עם ישראל, ואלה האחרונים טוענים כי שדה־הקברות מיועד לאלה שלחמו בשדה־המערכה בפועל־ממש בעוד שחמש הנפשות התועות מסיני, הגם שמצאו אף הן את מוהן בשדה־המערכה, לא נלחמו כלל ולכן אינן רשאיות להיקבר על־ידם...

סוף־דבר מרכיבים בית־דין שיכריע בין שני הצדדים. אב־בית־הדין הוא אחמד עוראבי פחה בכבוד־ובעצמו, מימי מרד עוראבי. במהלך הבירורים, אחד מחיליו של עוראבי פונה אל מפקדו בזו הלשון: "המפקד! אני נלחמתי תחת פקודתך בכפר אל־דוואר, אבל צבאך הובס מחמת מעשה־בגידה; גם הצבא של 1948 הובס מחמת בגידה; אבל ב־1967 הובס הצבא בגלל פיקוד־המטה שלו אשר לא התרומם לגובה האחריות המוטלת עליו..."

בתמונה אחרת נשמעת בקורת חמורה על אמצעי־ההתקשורת. כתבת־ראדיו מראיינת את אמו של אחד מחמש החיילים המתים—פלאחית פשוטה העמלה שתיים־עשרה שעות ביום בשדה להוציא את מחייתה הדלה. על שאלתה של הכתבת להרגשתה, משיבה הזקנה בפשטות: "תודה לאללה, בתי!" הכתבת, המסתפקת בתשובה קצרה זו, פונה אל מאזיניה במלים אלו: "אמו של עבד אל־גפאר, העמלה שתיים־עשרה שעות בשדה, שמחה בחלקה במערכה להגברת הייצור. עיניכם הרואות, פלאחית פשוטה זו משבחת את העזרה שמושיטים לה השלטונות. הוי המאזינים, זוהי דוגמה להתקדמות שהושגה בחיי הפלאח במולדתנו. בעבר היו השלטונות נלחמים בפלאח, אך עתה הם משרתים אותו..."

נוחכוד אל־נואגוט: ארוֹן־הנותים שנוכסהו רחוק

עומד אני על סף הטרוף
כפעוט העומד על אֶדן החלון
לא ירח בשמים
לא אהובתי במטה
ילדותי רחוקה
זקנותי רחוקה
ארצי רחוקה
גלותי רחוקה
מתרועע אני בכה וכה
כְּנֶהֱרָ סומא שאבד אֶפיקוּ ביום סער.

מקנא אני במסמר
על שֵׁשׁ קרשי־עץ לתבקו, לגונן עליו
מקנא וְלוֹ בגויות זבות־הדם אֲשֶׁר במדבר
על שֵׁשׁ עורבים המשעשעים אותם, הצורחים למענם.

חשקה נפשי בעשק, בעריצות
אותה נפשי להתלות בענפים, באופנים, בכגדי עוברי־ארח
להאחו בדבר כלשהו
וְלוֹ אף בברזלי הסהר
לא אוֹבֵד בלכד הנני
אם אֶפֶל מעל כסאי בבית־הקפה
לא אגיע עד פני הארץ תוך אלפי שנים.

(מערבית: ש ש ו ן ס י מ ד)

ניזאר קבאני: לחם, חשיש וירח

כְּאִשֶׁר בְּמִזְרַח הַיָּרֵחַ נוֹלָד
הַגְּגוֹת הַלְּבָנִים נִרְדָּמִים
אִז מִתַּחַת לְשֵׁפֶע פְּרָחִים.
הַבְּרִיּוֹת אִז זּוֹנָחִים חֲנִיּוֹת,
צוֹעְדִים בְּהַמּוֹן
לְפָגִישָׁה עִם יָרֵחַ נוֹלָד.
פֶּת-לַחֲמֵם הֵם נוֹשְׂאִים, גְּרֵמוֹפוֹן הֵם נוֹשְׂאִים,
אֶל רֵאשֵׁי הַהָרִים
וְנוֹשְׂאִים אֶצְטְרִכְיָה שֶׁל סְמִי-תְּזִיּוֹת
הַזֵּיָה הֵם מוֹכְרִים אֶף קוֹנִים
וְתַמוּנוֹת,
וּמְתִים עֵת יַחִיהַ הַיָּרֵחַ.
מָה עוֹשֶׂה, הוּא, קִמְרוֹן שֶׁל אוֹרָה
לְאַרְצֵי!
לְאַרְצֵם שֶׁל חוֹזִים וְנֹבֵיאִים
לְאַרְצֵם שֶׁל פְּשׁוּטֵי הָאָדָם
שֶׁל אוֹתָם לוֹעֲסֵי הַטֶּבֶק, סוֹחְרֵי הַסְּמִים
מָה עוֹשֶׂה הַיָּרֵחַ, הוּא, בְּנוּ ?!
כִּי נִשְׁלִיךְ גְּאוֹה
וְנַחֲיָה לְקִבֵּץ נְדָבוֹת מִשְׁמַיִם ?
וְכִי מָה לְשִׁמִּים לְעִנִּיק
לְתַשׁוּשִׁים, עֲצֵלִים
הַהוֹפְכִים לְמְתִים עֵת יַחִיהַ הַיָּרֵחַ
שֶׁקְּבָרֵי צִדִּיקִים יִנְעָרוּ
לְבַקֵּשׁ מִתַּת-אָרֶז, בְּקֶשׁ יָלְדִים
מִקְּבָרֵי צִדִּיקִים.
שְׁטִיחֵי-הַיְּהוּד הֵם פּוֹרְשִׁים
מִתְּבַדְּרִים הֵם בְּאוֹפִיּוֹם וְשִׁמוֹ "הַגּוֹרֵל"
"הַגּוֹרָה"
בְּאַרְצֵי, בְּאַרְצֵם שֶׁל פְּשׁוּטֵי הָאָדָם.

מה חֲלֹשָׁה מֵה תִּשְׁתַּשֵּׁשׁ
 יִפְקְדוּנוּ עַת אֹרֶךְ יַחֲלִחַל!
 הַשְּׁטִיחִים וְאַלְפֵי הַסְּלִים
 גְּבִיעוֹנִים שְׁלֹתָהּ, זְאֵטוּטִים יִכְבְּשׁוּ הַגְּבָעוֹת
 בְּאַרְצֵי
 שֵׁם בּוֹכִים הַתְּמִימִים
 וְחַיִּים הֵם בְּאוֹר שְׁאוֹתוֹ לֹא יֵרְאוּ
 בְּאַרְצֵי
 שֵׁם חַיִּים יִצְוּרִים בְּלֵי עֵינַיִם
 שֵׁם יִכְבוּ הַתְּמִימִים
 יִתְפַּלְלוּ
 יִזְנוּ
 וְיַחֲיוּ נִתְמַכִּים.
 מִנִּי אִזּוֹ הֵם חַיִּים נִתְמַכִּים
 וְקוֹרְאִים הֵם לְסֹהַר:
 הוּא, סֹהַר
 הוּא מְבוּעַ יִמְטִיר יְהוֹמוֹת
 וְחֲשִׁישׁ וְתִרְדַּמַּת
 הוּא אֶתְהָ אֶל-הַשִּׁישׁ לְמַעַל
 הוּא אֶתְהָ הַדְּבָר שְׁאֵף לֹא יֵאָמֵן
 לוֹ חַיָּה לְמוֹרָתָהּ, לְכֻלָּנוּ
 אֲשֶׁכּוֹל יְהוֹמוֹת.
 לְמַלְיוֹנִים אֲשֶׁר חוֹשִׁיָּהֶם נִתְנַדְּפוּ
 בְּלִילוֹת הַמוֹרָח בְּאֲשֶׁר
 הִלְבְּנָה מִתְעַגְלַת תָּמָם.
 הַמוֹרָח הֵן פּוֹרֵק מֵעֲלָיו גְּאוּהָ,
 מְאָבֵק.
 הַמַּלְיוֹנִים אֲשֶׁר בְּלֵי מִנְעַל הֵם רְצִים
 שְׁאִיתָן אֲמוֹנָם גַּם בְּדִלְ"ת נָשִׁים
 גַּם בְּיוֹם-דִּין-אֲמַת
 הַמַּלְיוֹנִים שְׁאִין מִפְּגָשָׁם עִם הַלֶּחֶם
 אֶלָּא בְּחִלּוֹם
 הַדְּרִים בְּלִילוֹת בְּבִתִּים
 שֶׁל שְׁעוֹל

מעולם לא ידעו הם תרופה מה פשרה
 ההופכים לגופות שם באור
 בארצי
 בני־אולת בוכים שם
 ומחים בבכים
 מדי ראות עיניהם פני הסהר
 מוסיפים ובוכים
 עת ה"עוד" יניעם בכניעה, עת "ליאלי"¹
 הה, המות הזה אשר כאן במזרח
 נקראנו "ליאלי", זמרה
 בארצי
 בארצם של פשוטי האדם
 כאן נלעס לאין סוף "תואשיח"² בני־בלי־סוף
 זו שחפת אשר למזרח
 אריכי־"תואשיח"
 מזרחנו לועס, מעלה את גרת
 ההיסטוריה.
 גרת חלומות של עצלת
 ספורי־אגדות שנושנו
 מזרחנו התר אחר כל הגבורות
 בדמותו של הלז, אבו־זייד
 אל־הלאלי.⁴

(מערבית: ש שון סומך)

¹ "עוד" — כלי־המיתרים המזרחי הנודע, מעין בטנן.

² "ליאלי" — סוג זמר מזרחי מתמשך, שזמרו חוזר על המלים
 "יא־ליל" ("הו, לילה").

³ "תואשיח" — סוג זמר ערבי.

⁴ אבו־זייד אל־הלאלי — גיבור־אגדות ערבי מימי־קדם, שמסמרי מעשייתו
 בימי־הביניים הרבי לספר עלילתיו.

סוליקוואן פֿיאד: תּוּגוֹת יוֹנִי

הוא שכב במיטתו המיטלטלת, ראשו אל מראשות המיטה וגבו נסמך אל שני כרים. על כתפיו מגבת לחה, שעתה־זה ניגב בה את שעריו. למרבה המנוחה נשען גם על מרפקיו. טיפות־המים שתלויות היו באניצי שערותיו גירו את עורו, והוא שף את זקנו וניגב במגבת. נשא עיניו אל לוח־השנה התלוי על הקיר לימינו. יום ג', הארבעה ביוני 1968; 27 בשנס 1684; 8 רביע אל־אוּל 1388. השבת הקרובה היא השנים־עשר ברביע אל־אוּל. עוד ארבעה ימים בלבד ליום־הולדתו של מנהיג דגול, שהעמיד גברים סכיביו. לא התקפו אלא על־מנת למות. לא נסוגו, ומה־נדירות היו נסיגו־תיהם, אלא על־מנת לנצח. לוא בריבוי לוחמים ונשק מושג היה הנצחון לא היו מנצ־חים מעולם. המוות חביב היה עליהם מן החיים, ולכן לא הובסו. מחר יום־השנה לקלון ולתבוסה. ואין בין יום זה ליום זה אלא שלושה ימים בלבד. שבעים־ושתיים שעות אדם! מחר החמישה ביוני, ובלב נגדשות כל תּוּגוֹת החמישה ביוני. "תּוּגוֹת יוני"—שם ספר ישן שחיברתו תבוסה חדשה. אשר פצעה לא הגלילו עדיין והם זבים מוגלה, צחנה וקלון.

נשימתו כבדה עליו. בלבו פיהוק חנוק, אנחה שאינו יכול להוציאה. הושיט ידו ותלש את העלה מן הלוח. 5 ביוני 1968, 28 בשנס 1684, 9 רביע אל־אוּל 1388. לוואי ומחר תבוא קללתנו. ברביום, בה־בשעה. בזה בלבד תהיה אתה, החמישה ביוני, יום רגיל כשאר הימים! מעך את העלה והתיישב. קול מעיכתה כפיצפוצי אש בערימת זרדים, כטרטורת ממושכת בחופן זרחה. הושיט ידו לתלוש גם את עלה־המחר מן הלוח וצחק לנפשו בלעג. לא, דבר זה לא ימחק את היום ההוא. את השעות ההן מן הזמן. משמעות היום צריכה למות, להשתנות.

הפך גבו אל הקיר. נטל מסרק מעל שולחן ליד המיטה והחל לסרוק את שעריו. כשער הבנות שעריו. בנות האויב קצצו שערן ונלחמו. עלו על טאנקים ונלחמו. עלו על מפציצים והשמידו את המטוסים הרדמים על פני הקרקע. הן אמרו לנו "לא" בכל ירייה. ה"לא" שלהם קולע יותר משלנו, אך אנו לא נאמר להם "כן" לעולם. עתה החל לסרוק את זקנו שכבר התיבש בחומו של הארבעה ביוני. זקן זה הוא בן שנה פחות שבועיים. כאשר התעורר וסרה ממנו השפעת גלולותיהם המרדימות והרופו־תיהם מִקהות־החושים, סירב להעלות תער עליו. כל הירחים היו ירח יוני, כל הימים ימיו ושעותיו, אבל אי־קֶץ. ששמו יוני.

בכללזו לסרק את זקנו החל להרהר: מאחרי גבי עלה ארור זה, עלה זעיר שבשוליו

קבועים זמני התפילה. הזריחה והשקיעה. נשאתי אותו בלבי. הסתרתי אותו בחביוני נפשי, והנה הוא בא ומתגלה לעיני ואין גבי יכול לחפות עליו, אני רואה אותו. העלה הזה מצוי היה תמיד שם—חשוב—בלב-לבו של לוחם-השנה, והוא יימצא גם בלוח של השנה הבאה ובלוח של כל שנה שתבוא. הימים ישרו מעליו בזה אחר זה והוא יתגלה שוב. ואחר-כך יבואו ימים רבים, אבל אני אשכחם לבד מיום זה. איך אפשר למחוק אותו? בכל אילן מאילנות ארצי, עלה של החמישה ביוני. קיץ וסתיו, חורף ואביב יחלופו—והעלה במקומו תלוי. ישרו כל עלי הסתיו וינצו חדשים ואתה, עלה החמישה ביוני, תישאר על כל עץ, על כל גבעול חיטה, על כל שיח תלתן וקנה כותן ועשב שוטה, ועל כל שפת נחל. וכי מגזים אני? הייתכן? המציאות וההזיה, הממשי והחלום, התבונה והרגש, הלילה והיום, כולם-כולם חד הם בלבי עכשיו. במעמקי נפשי תבונה אחרת, משוחררת, הרואה כרצונה את האמת כפי שהיא מצטיירת בתוכי. שכן עיני הן עיני עמי, מטעות אותי על-הרוב, לכן אני נחלץ אל תבונתי האחרת, אל לבי האמיתי. קיומי שלי, לא—קיומי האחר, בקשר-השתיקה שלו, התכחש לזכות עמי לאור השמש ועל פני עפר האדמה. הוי אמי, בואי וחלציני מתעייה זו!

בדלת הופיעה אמו, נושאת מגש בעל כרעיים, להעמידו על המיטה. שוב ארוחה. בפעם האלף. ועוד אחת בצהריים, ועוד אחת בערב. עכשיו הוא תא חי, אוכל וחושב, משתעשע ומתיסר ואינו יכול לעשות דבר כי אם לאכול ולחשוב, להשתעשע ולהתיסר.

התהפך על גבו ובהישענו על כפות ידיו זחל עוד פעם אחת לאחור והסמיך גבו אל מראשות המיטה. העמידה אמו את המגש על השמיכה, וכרעיו נגעו בירכיו מכאן ומכאן. הוא גהן על המגש והחל לאכול בתאווה: שתי ביצים וכיכר-לחם וריבה וחריץ-גבינה ושני מלפפונים. תוך כדי אכילה חשוב: הנידון למוות מרבה באכילה; זו אמת, שאינה פרי תעתועי עיניים ואזניים.

"מה יש לך?"

"מה יש לי? לא-כלום."

"עיניך אדומות, מה תועלת במחשבות?"

"ומה התועלת באוכלו?"

"שתף אותי במחשבותיך."

"לא. אני חוזה. משתעשע. קורע את הזמן שקרעני". מתוך פיו הגדוש אמר זאת, ואמו צחקה:

"השתעשע, בני. עשה כעולה על רוחך, ובלבד שלא תיסר את עצמך."

"טוב, הדליקי את הראדיו."

הושיטה ידה וסובבה את הכפתור. כיונה את המחוג לתחנה ומקץ זמן-מה בקע השיר העציב האהוב עליו:

מצרים שבלבי ובפי
אהבנה בכל נפשי ודמי.

פסק מאכילתו והקשיב מהורהר. מראהו החריד את אמו והיא ביקשה להחליף את התחנה.

"לא. השאירי אותה". ושב לאכול כדי להפיס את דעתה. "שבי". היא ירבה בפאת המיטה, בין החלון וכיסא־הגלגלים, ומבעד לשמיכה הסתכלה ברגליו שאינן. מיד הסבה מבטה ונאנחה חרש. הוא לכד אותה במבטו וחיך באהבה. המקלה חזרה על הפזמון :

מצרים שבלבי ובפי
אזהבנה בכל נפשי ודמי...

אמר לה: "לו היה זה אמת לא היה קורה מה שקרה".
"מה יכולנו לעשות", השיבה, "הם הפתיעו אותנו. המטוסים שלהם שיתקו אותנו".
"אפילו. עדיין היה לנו הרבה. לא נלחמנו כפי שצריך במה שיש לנו. הפקרנו להם את האדמה בהתקף של פחד. הבל־הבלים היא המטריה האווירית. וייטנאם הצפונית נלחמת בעקשנות בלי מטריה אווירית. הלוחם נלחם גם בחלוק־אבן; הוא נוטל את נשק אויבו. הבל־הבלים היא הטכנולוגיה בלי האדם. האדם קדם לכל".
חיוך עלה על פני אמו, מרוצה היתה שלא שקע במרה שחורה. "טוב. אכול עכשיו".
"לאכול? הצלחות כבר ריקות. לא, אל תביאי עוד דבר. שבעתי ואינני רוצה להשמין".

הוא שתה את כוס הצוננים ואמו קמה לאסוף את המגש. "לא. הניחי לזה".
הסתכל בה. מדוע הוא מסתכל? היא רצתה לדבר, אך שכחה מה שביקשה לשאול. נשאה מבטיה אל הכתלים הצהובים. צבע שאינו הולמו. בקרוב תצבע אותם בגון השמיים. הוא רצה לצבוע אותם בשחור וללבוש פיגאמה שחורה ואך בקושי חזר בו מרצונו זה. השתכנע שמעשה אוילי הוא זה שאינו מעלה ואינו מוריד. החיים נמשכים למרות הכל. אבל איזה חיים! הוא חשב: פניה שחומים, סגלגלים, כפני הנערה באנדרטת־התחייה המצרית מול האוניברסיטה. מדוע, בעצם, העמידה בסמוך לגן־החיות? הושיט ידו ועם תום השיר כיבה את הראדיו. היא מתבוננת באוסף־הצעצועים שלו על הכתלים. דאגה שכל דבר יהיה בהישג־ידו. הראדיו על השידה, מקלט הטלביזיה על שולחן מולו, וסמוך למיטה—עוד שולחן ועליו מסרק, ממחטה, סיגריות, גפרורים, כד מים צוננים המוחלפים בתמידות, וכוס מעוטרת. לימינו מסמרים תקועים בקיר ומהם השתלשלו: מגלף גרמני חד, קולב נושא מכנסיים קצרות ותולצה—תמיד מוגהצות—ותעודה על שמו מטעם הפקולטה־למסחר. הבית הוא עולמה המוקדש לו. עמד בו רצון לנשק את מצחה, וחיך. אך היא לא ראתה את חיוכו כי התבוננה בצעצועיה־העץ שלו: רובים ומקלעים, רימוני־יד ותותחי־נ"מ, תותחי־שדה ומטוס מיג, התבוננה במגלף שלו, בפצירת־העץ ובפצירת־הברזל, במסמרים הזעירים, בנייר־הזכוכית. את האוסף הזה עשה במורידיו משך שנה. "נעשיתי ילד משחק", אמר בבת־צחוק.

"מוטב כך", השיבה. נמלכה בדעתה ותיקנה: "אתה ילד גדול, הילד שלי".

נתן זרועותיו על המגש. רצה לצחוק אך זכר את יום המחר, החמישה ביוני, ונאלם.
 "אתה משתעשע", אמרה בהצביעה על האוסף.
 "וחולם", השיב בחיוך מריר.
 "מה שמצוה אלהים נקבל, הוא דואג לכל".
 "ואף-על-פי-כן את האלוהים עשינו אנחנו ואת אשר לנו אנו עושים לעצמנו".
 "עשית את המוטל עליך", אמרה כמפייסת.
 "אף פעם לא עשיתי את המוטל עלי. עשיתי לפי פקודה, התוצאה... אנה שבי".
 היא שבה למקומה. "צריך לבשל ולסדר את הבית", אמרה.
 "רק תשע עכשיו", אמר בהביטו בשעונו.
 הסתכל בה. שני תרמילים תלויים לה מתחת לעיניה. את תוגתה היא שומרת בלבה.
 היא אמא, תוגות יוני כבודות יותר.
 "ערבפי, בני, במה אתה מהרהר?" שאלה כקוראת את מחשבותיו.
 "הסתכלי בתאריך המחר. החמישה ביוני. בשנס. רביע אל-אוול!"
 "בני, אל תיסר את עצמך. מדוע תחשוב על מחר?"
 "מחר אינו מחר אמא. הוא החמישה ביוני שחלף והחמישה ביוני שיבוא. תמיד יבוא.
 יום אחר לא יבוא על מקומו".
 "מה אומר לך, בני, הרי עוד תהיינה מלחמות, יום אחד ננצח. אחיך בטוח בזה".
 "ננצח? לנצחון אינני שואף, אני רוצה במלחמה-שלי-כבוד, אפילו תימשך עד סוף כל
 הדורות".
 נשם נשימה עמוקה והוסיף: "את צודקת. למה אענה אותך בעינוי? הבריות מסיחים
 דעתם מן הצרות. אשתדל לשכוח את החמישה ביוני. ככה!" במחייזעם תלש את
 העלה, מעכו והטילו על המגש. אחר נאנה.
 "חייכי, אמא", קרא, "קחי את המגש ולכי לבשל ולסדר את הבית. אני יוצא לגוזזטרה
 עכשיו. חייכי, אמרתי לך לחייך. חייכי, אמא!"
 האם חייכה עד שהיה חיוכה לצחוק. בלבה חנקת את בכיה, טפחה על שכמו ונטלה
 את המגש. שמלת-הכותן שלה על עיטוריה הכהים אינה יכולה שלא לגלות את חישוב
 גיזרתה, שביסה הלבן עוטה שער זהוב, המצמח ושופע אחרי כל גיוזו שגוזזת אחותו
 הנשואה בביקוריה אצלם. אפשר שהייתי נושא לי אחת כמה לולא שתי רגליים אלו
 שאינן עוד.

הסיר מעליו את השמיכה והגביה ירכיו זה אחר זה כדי לפשוט את מכנסי הפיג'אמה
 הקצרים. אחר נטל את מכנסי-הצמר הקצרות מן הקולב, השתטח על גבו, ותוך שהוא
 מתרומם על כתפיו נתן את ירכיו במכנסיים והחל לרפס את הכפתורים. לבסוף חזר
 וישב בהתנשף, וכשנח מעט פשט את חולצת הפיג'אמה הניחה לצדו ובתנועה זהירה
 משך את החולצה בעלת השרוולים הקצרים מן הקולב. הקולב החל להיטלטל לכאן
 ולכאן עד שנתקל במסגרת התעודה האוניברסיטאית ונעצר. עתה לבש את חולצתו,
 רכס שלושה כפתורים והשאיר את הרביעי, העליון. שער חזהו הסמיך התקרזול על

שפות גופייתו, שריירי זרועותיו התפוחים מילאו את בתי השרוולים. חבל על שריירם אלה שלא יוכלו להימתח עוד על כלי־נשק, אמר בלבו. חייל בדימוס אני. לוחם ותיק. כל מלחמתי היא תבוסה. אוף, נכה־מלחמה שהפסיד במלחמתו. הנופלים מצבם שפיר מזה של חמשת חבריך ששבו אתך. גופם אמנם אף לא נשרט, חרף פצצות הנאפאלם והמוקשים, אבל שכלם לא ניצל, הם עודם שרויים בהזיות בבית־החולים הקטן, מזהי־רים מפני מטוסי אויב ומכוונים תותחים מדומים כנגד השמיים.

סרק שערו שנית, ועם שהוא נשען על כתפיו סובב עצמו אל קצה המיטה. אחז באופני כיסאו המיוחד, ותוך שהוא מיצבם בכוח משקלו העביר עצמו אל המושב. עתה סובב את האופנים לאחור ואגב כך זכר שזבובי־הרחוב עולים אל גזוזטרתו שבקומה העשירית ונטפלים אל הבשר הסמוק המשתרבב מירכיו. הניח אפוא עליהם את המגבת ועתה זכר את משקפיי־השמש. הניע בכפו את האופן הימני ואחר את שני האופנים יחדיו. נטל את המשקפיים מעל השידה ושוב הניע את האופן הימני לאחור ואחר את השמאלי ולבסוף את שניהם יחד ופנה אל הגזוזטרה. אור מסנוור. רוח שרבית הרטיטה את עלי האילנות על המדרכה המקבילה של הרחוב ומול החומה הצהובה של הפקולטה־למסחר. המבנים הגבוהים של הפקולטה־לחינוך שמאחריה טבלו בזהרורי חמה. האדמה הפיקה גלי חורב שעלו עד לגזוזטרה. על מצחו ביצצו אגלי־זיעה, שהרוח השרבית ייבשתם מהרה. הביט בזרועותיו ובידיו, עורו שחום מאד אך כפותיו בהירות. הגון השחום ירושת סבו וסב־סבו, שהשמש אכלתם בשדות. אצבעותיו קצרות וגם ציפורני קצרות. ידיו נוצרו לאחוז במפוש או בפגיון. רגליו, הה, קצרות ועבות היו רגליו לבל תמעדנה בתלמי האדמה הקלויה. פעמיים ידע את ערכן של רגליו. כשהלך יחף בחולות סיני הרכים והבווערים זכר שבהיותו בן שש כרת ענף של עץ־תות ושתלו לשפת תעלת־מים. מדיייום הלך בסתר מרחק שני קילו־מטרים מן הכפר כדי להשקותו עד שגדל והיכה שרשים בבטן האדמה. עץ־תות חדש צמח והטיל צל גדול למען פילאחים ועוברי־אורח בצהרי־יום, עץ שהניב פרי בשפע בכל עונה. אך הוא מעולם לא טעם ממנו, כי אביו לקח את המשפחה לקאהיר והאדמה נמכרה לכסות את הוצאות הלימוד. בהגיעו לפרקו מת האב ונקבר בעיר. מאז פוקדים אותם אחדים מבני משפחתו הענפה לבקש שירות מאחיו; רבים מבני כפרו באו להיפרד מרגליו. כאשר שב מסיני רעב, צמא ורגליו מיסרות אותו ראה גבעה עוטה ירוק והוא פנה אליה עם השקיעה. הבין שהגיע אל החוף והטיל את גופו הקודח על האדמה הלחה ונרדם. כשהקיץ פרץ בכי. זכר את ענף התות ונתאוה לטעת ענף מן העץ שלו באותה גבעה.

אמו הביאה טס ועליו ספל קפה. הניחתו על הראדיו ונשאה את שולחן העץ להעמידו מולו. אחר הזיחה חרש את הדברים מן השולחן והניחה עליו את טס הקפה. עדיין בוהה היה אל זהרורי החמה ושקוע בימיו בלתי־הנשכחים בסיני.

”שתה את הקפה שלך”.

ננער מהירהוריו וחיין. “הה, טוב. הבי את העתון”.

”היכף”.

יצאה מן הגוזזטרה ומן החדר והביאה את עתון־הבוקר. הוא נטלו מידה, לגם מקפה. ואמר: "הוגעתי אותך, אמא".

בבת־צחוק נוגה השיבה האם מיד: "היגיעה למענך תענוג". וכעבור רגע הוסיפה: "לאלהים אני מתחננת שאאריך ימים כדי לשרת אותך".

רבות הגתה בגורלו לאחר שתלך לעולמה. יותר משהצרה על גורלה שלה, הצרה עליו שיישאר ערירי אחריה. דין שיטעם קצת נחת בחייו, חשבה לה ונאנחה. בפעם האלף חשבה שהוא צריך להתחתן וליהנות מאשה ומצאצאים, שהוא צריך למצוא מי שיסעד אותו. עוד הוא לוגם מן הקפה, אמרה:

"אחיי אינו רוצה להתחתן עכשיו. כל פעם שאני מסיחה אתו בזה, הוא עונה: עד שתסתיים המלחמה. אבל המלחמה לעולם אינה מסתיימת, בני. תמיד יש מלחמה, זו מצוות הבורא לברואיו. מלחמת וילהלם ומלחמת היטלר, ספור־נא כמה מלחמות ידעה ארצנו. המלחמה לעולם לא תסתיים, בני. המלחמה כמוה כמוות—גורל שאין מפלט ממנו. מדוע לא יתחתן? אנשים מתחתנים גם כשהם יודעים שיום אחד יילכו לעולם־האמת".

הוא הביט בה בחמלה ובאהבה. המלחמה תסתיים פעם, אמא. יום אחד ישרור שלום בעולם. זה חלומנו וזה רצוננו. בוא יבוא הדבר פעם, אמא, אבל הדרך קשה, שטופה דמעות ודמים ורצועה רגליים קטועות, חללים וטרופי־דעת. אמר לאמו: "אני מסכים עם אחי. עד גמר המלחמה. אנחנו באבל. החמישי ביוני, אמר, הוא פצע בגופו של העם, פצע פתוח".

"בני יקירי, החיים נמשכים. אפילו האבלים אוכלים ושותים וגם מתחתנים".
אוף. אמא זאת ממאנת להבין.

"שמעי, אמא, אילו... אם, חס־ושלום, יפול אחי, הרי במלחמה נופלים תמיד, מה תעשה אשתו? תהיה אלמנה החיה בזכרונות? תשא לבדה בצער גידול בניו? מדוע יקשור את גורל אשתו בגורלו שלו?"

נאנחה האם ונתפסה להירהורים. ערפל מילא את ראשה, ערפל המטשטש טיבם של דברים. "ואתה?" הגתה תחנונים.
"לא, לא אשפיל אשה בנכותי", השיב.

אחר הוסיף: "אחריך, אם אחיה, אמצא לי משרת שיטפל בי. גמרנו".

"ההחלטה בידי אלהים", אמרה בצאתה וטס הקפה בידה, "יעשה אלהים כרצונו".

o

פרש ערבי את עתון־הבוקר ושוב נתקל בתאריך: "4 ביוני 1968". אוף. "הכוחות המזוינים מכריזים על ה־5 ביוני כיום אָבֵל!" מחר יום־אָבֵל! את שומעת, אמא? בראי וקראי, מחר יום־אָבֵל. אך אתמול והיום ומחרתיים? די. אל תהיה פסימיסט מדי, לוחם־בדימוס, מובס שכמותך! וכי מה חשבת: אין מי שיילך לסיני ויטיב להילחם ממך? "כל הקצינים הטוראים יישבעו ב־6 ביוני את שבועת־הנקם". שבועת־הנקם? היכן את, שבועת־נקם, בין השורות הללו! הנהי, הה שבועת־הנקם. כל חיינו שבועת־נקם. כמה פעמים נשבענו לנקום, לגאול דם, לשנוא, לאהוב, לשטום, ואין תכלית

לשום שבועה! לבבות זוללים את עצמם. ראשים הנשרפים בלא-כלום, בעבור לא-כלום. הוי אומת-הלא-כלום, מתי תהיי דבר-של-כלום?

"אנו חיילי הכוחות המזוינים,

נשבעים באללה הגדול, נשבעים באללה הגדול, נשבעים באללה הגדול, כי גמורנו אומר להקריב נפשנו למען שיחרור ארמתנו הגזולה, כי מאמינים אנו באללה, במולדת ובצדקת ענייננו, כי מאמינים אנו שאשר נלקח בכוח לא יחזר אלא בכוח, כי בטוחים אנו בטחון גמור בעצמנו, במפקדינו ובנשקנו. דרכנו—מלחמת-קודש, סיפמתנו—נצחון או מוות!"

יפה את, השבועה. אחרי שתהיי מעשה חי-וקיים. עד אז אין את, שבועתנו. אלא הבטחה של רצון חולמני, שאין איש יודע מה מידת החלטיותו. סלי-נא, הוי שבועה, את החלטיות לבי, את עומק יגוני, את רגלי הקטועות, את חיי החללים, את טראגדיית המגורשים, שנעקרו מאדמתם הצמאה לדם-החופש, אראז תראי מה יהיה!

קרא, ערבי, את הכותרות האחרות:

"גל החום יגיע היום לשיאו. מחר יחול שיפור במזג-האוויר."

כה בטוחים אתם, אנשי המטיאורולוגיה, כי מחר ישתפר מזג-האוויר והוא החמישה ביוני?

"כרשציב ונינה מבקרים בתערוכה לכלי-בית במזמקבה."

"סין צועדת במהירות במחקר האטומי."

"קטטות-סכינים בין ערבים ויהודים בפאריז. המשטרה מתערבת, פצועים בשני הצדדים."

הה, קטטות! בפאריז? הקרבות צריכים להתחולל כאן, בשיניים, על אדמת סיני ופלשתין והגולן.

"ועידת-השלום העולמית מתכנסת בחודש יוני לרייבה מכינה של נציגי הארצות בלתי-המזדהות."

איזה שלום הוא זה, מארגני הכנס, עם קטטות הסכינים הללו?

"שום התקדמות לישלום לא הושגה, בתום שנה להפסקת הקרבות."

ולא תושג לעולם, פטפטנים, עד שישמיע הנשק דברו. גוף חי אינו יכול שלא לסלק את התא הזר מתוכו—תאריך תקיפת שתילתו כאשר תאריך—או לעכלו בצורה שתשלול ממנו את זהותו. רק הגוף החי לבדו, ערבי, ישפיל לעשות כן.

"נאומים פטריוטיים של ראשי הערבים ב-5 ביוני."

כמה אנו מדברים ונאומים. לוואי והיינו מזיעים כשם שאנו מדברים. הוי, תוגות יוני.

קיפל ערבי את העתון והניחו על המדף התחתון של השולחן. עיניו בהו נכחו ונפשו נקרעה בין עצב מעורר בכי ותקוה המפתה לחייד.

צילצל ערבי בפעמון שהותקן בשבילו בקיר הגזוטררה ואמו באה, שרווליה מופשלים עד המרפקים ובכפות ידיה המנוגבות נראים היטב עקבות מיץ-העגבניות.

"כן, בני. טאולה?"

"לא. לא במשחקים חשקתי. תני לי את העץ והכלים".

שבה אמו אל החדר והביאה תיבת־קרטון שהיתה מונחת על הארון. "עוד משהו?" שאלה בהעמידה את התיבה על השולחן לידו.

"לא. תודה. אמא".

בבת־צחוק מפויסת שבה האם אל המטבח והוא נשאר במקומו, אצבעותיו משוכלות ואגודליו סובבים על עצמם. היררה: מה אתה רוצה לעשות, ערבי? לא טנק ולא מטוס ולא תותח ולא מקלע. כל אלה כבר עשית, ערבי. תלית אותם על הכותל, חלומות של כוסף ויאוש. דבר אחד עדיין לא עשית, ערבי. ערבים אחרים עושים אותו שם, באדמת־הכיבוש החדשה. לא, שני דברים, ערבי: רימוניד ופגיון. הם חסרים לאוסף שלך, לחלומותיך, ליאושך ולתקוותיך. משוועים להם הכתלים שלך, המולדת הפרטית שלך. מייתן והקיוז דם באדמת־הכיבוש הישנה, כי אז לא היתה אדמה חדשה נכבשת. היא נגזלה מאתנו כאשר כל כפר ועיר הפכו גבם לגזל וחלמו על שיבה, חלמו, חלמו. אבל השיבה היא מעשה ולא חלום, אלא שהמעשה שלהם כמעשהו של ג'וחא כאשר שמע על הקלון שירד על עירו ועל שכונתו ועל רחובו. לו ראינו במשכנות בני־עמנו משכנותינו, לו יקרו לנו נפשותיהם כנפשותינו וחינו קודש למולדת, לא היה קורה מה שקרה. ערבי. לו, לו. די להתיסר בחרטה, ערבי. "לוי" מלת־תנאי היא לקיום. תנאי לכל הדברים שדין היה שיעשו ולא נעשו משום שאנו כאלה. יסר עצמך בדבר אחר, ערבי. יסר עצמך בהיותיך ובחלומותיך הוורודים. הנה העץ והכלים. הרימון והפגיון מלוא עיניך ולבבך, וידיך כחלומותיך, ממשיות יותר מרגליך. ארוך הוא החלום כתחליף למציאות, וארוך אוסף־הצעצועים כתחליף לשדה־הקרב. ארוכה האמנות ההופכת שכר לייסורים, והמלה עשן פורח. והקללה הכבדה והנוראה ביותר, ערבי, היא שאין לך ברירה אלא לחיות בצורה כלשהי. לגביך אין תחליף כיום לפצצה ולפגיון—ואתה בגוונטר־הכלא שלך. בהתלהבות גוברת־והולכת החל לגלף. הכרתו התעממה אט־אט, אך לבו בער ועיניו נפקחו לראות את מעשה־ידי־התפאר—רימון ופגיון.

...של־שמואת איש היו בדרכם לתוך אדמת־הכיבוש הישנה, נושאים אליה את תקוותם. המלחמה החלה, רבותי. הם פתחו בה, ועלינו להתקדם. כך אומרות הפקר דות: קדימה. גם הלב אומר זאת, והשכל, והזרוע. שמש צהר־יוני בוערת. הכל בוער: הסנקים והמכוניות, שער הראש והבגדים, והחולות הדקים והטובעניים. יריות שורקות מימין ומשמאל, מלפנים ומאחור, ושום יישוב ישראלי אינו עונה. מבוצרים יישובים אלה, סבלנים ושרויים בדומיית־מוות, כמו שועל המערים על קרבנו, כמו קיפוד המתבצר בשריונו הדוקרני.

"צמאים, אדוני הקצין".

"עוד לא הגיע הזמן. המים מועטים אתנר".

"לא אכלנו ארוחת-בוקר, אדוני הקצין, ועוד-מעט ערב".
 "לא עכשיו, כשנשיג קשר לאספקה".

— — —
 "יש לנו סוכריות, אדוני".
 "לא. אין זה זמן לסוכריות. הן תגברנה את צמאונכם יותר".
 "נתאפק, אדוני".

— — —
 "אבל הם אינם משיבים לנו. אולי ברחו או הסתננו מאחרינו?"
 "בלי ויכוחים. יש פקודות. עלינו להתקדם אל המטרה, עד שנקבל פקודה אחרת".
 "לפקודתך, אדוני הקצין".

"..."
 — — —
 "אנו ניפול במלכודת, אדוני הקצין".

"..."
 — — —
 "הדלק אזל, אדוני הקצין".

"..."
 — — —
 "מספרנו מועט, אדוני הקצין, חדרנו יותר מדי התחמושת מתמעטת במהירות".
 "התקשרתי למפקדה. עדיין אין תשובה. חכו... הם מצווים עלינו לחזור. נחזור אפוא".

"איך נחזור, אדוני הקצין? אנו זקוקים לתגבורת כוח-אדם, למזון, לתחמושת".
 "מה עוד? נחזור! אלו הפקודות".
 "לפקודתך, אדוני הקצין".

— — —
 "הדלק אזל בטנקים ובמכוניות".
 "ננטוש אותם".
 "איך ננטוש אותם, אדוני הקצין?"
 "נפוצץ אותם עכשיו. האויב יקבל רק גרוטאות".

— — —
 הוי, סיני שלנו היקרה, נשוב אליך ברגל, ובלי השריונים. אנא סלחי לנו, אדמתנו הבתולה המיוסרת. לילותיך, מהיפוי לילותיך, וכוכביך ודממתך. וקולותיך המדבריים—
 כזימזום רועם באזנינו. הנה רואים אנו מרחוק ואדי נתון בין שני הרים. ניצנוצי פנסים על הגבעות משני צדי הוואדי קוראים אותנו אליהם. למי אתם, פנסים? של פלוגותינו הם, גברים. עוד מאמץ, נמשיך בדרך ברגלינו המיובלות כדי לישון בשלום עם שחר. הם מחכים לנו. אוי לנו אם לאויב הם! לא, לא ייתכן. עמדוטינו מבוצרות ונשקנו יעיל. מהר-נא, גברים, המים שם, והמזון, והשינה. אלה פנסי-גז.

אך מה־מזור הדבר, הדממה הזאת!
 "התקדמו בזהירות. נעלה על הגבעות בשקט גמור, ונראה. שחררו ניצרה היפּוֹנֶר".
 בוואדי הננו, אצבעותינו על ההדק, ופתאום הואר הלילה ורעמים וברקים ניתכו עלינו.
 כלבה מתפרצת עפו הפגזים וניתכו עלינו בוואדי ובמורדות ההרים. סק־טק־טק־טק.
 הפנסים עדיין דולקים, מתנועעים ברוח ואורם מועט מבעד לענני העשן הסמיכים.
 "כבו את האורות".
 ירדה חשיכה.
 "מהרו להיחלץ מן המלכודת!"

כמה אנחנו עכשיו? שליש בלבד. שמונים, תשעים, מאה. לא יותר ממאה. ההרוגים
 נשארו בשטח. הפצועים בוואדי מתחננים לגימט מים. ואנו הולכים עם בוקר. איזה
 בוקר? הלילה עודנו שוכן בלבנו על דממתו, על קולותיו המדבריים, אך בלי כוכבים;
 שמש בערה בשמי לילנו, ואנו נופלים בזה אחר זה, ונרדמים מיד, פנינו כבושים
 בחול. ריח החול עולה מבעד לעינינו העצומות, כחלום יפה על מוות ומנוחה, על
 אוכל ומים והשתנה בקיר חרב. ידינו מושטות, שותים ולא נרווה, אוכלים ולא נשבע,
 מפרישים ולא נירגע. איננו מגיעים לשום דבר. האור כבה, ערבי. סיוט נורא אופף
 אותנו, מטוסים גחים עלינו, מטילים עלינו פצצות לאור השמש, צדים אותנו במק־
 לעים. אך־אך. מדוע תכו בנו, מטוסים? חסרי־אונים אנחנו, חיים־מתים אנחנו. התנער
 ערבי. מטוסים מעלינו, מהר לתפוס מחסה, הה, לא. אני חולם. אינני יכול. אני ישן.
 ישן. מת חולם. חי מת. וכי מה בידי לעשות? ראשי כבד ואיני זע. את ידי אינני יכול
 להרים. מטוסים אני שומע. שלחו אותם מן הגבעות עיני־הרשע המאירות. אני יודע,
 אני יודע. אבל אני כבול, חסרי־שע. ישן. ישן. השינה והשקט. הסיוט חלף, גם
 המטוסים, ואתה מת או חי עכשיו? שתוק. שתוק ערבי. אל תחשוב, ישן ושבע שינה
 או מות ושבע מיתה.

כמה אנחנו עכשיו? אחד, שנים, שלושה, שלושים ערבי. עשירית מספרנו, ובלי רובים
 ובלי כלום. רק גברים שדופים, שקיות משתלשלות מתחת לעיניים, צמאים ורעבים,
 גון פניהם תערוכת של שער וחול, בגדיהם מוכתמים בדם קרוש לא־להם. אחדים
 יחפים, אחרים נעליים ללא סוליות ברגליהם. ידיהם משתלשלות לצדדים, רגליהם
 נכפפות על כל צעד. פניהם כבושים בקרקע. מה רואות עיני? האם אני הוא? האם
 אלה הם? הלילה בא בעקבות היום. כאור הניאון זורח האור ומעריב כהרף־עין. אנו
 ישנים ומקיצים, הולכים ונופלים, אבל עדיין חיים.
 "הוי בן־ערב, השקני!"

בן־ערב מתבונן בנו מעלה ומטה. מחייך. טוב, חייך. חייך כאוות־נפשך. יכול אתה
 גם לצחוק, זכותך לצחוק, אחי. גילית דבר חדש: האגדה הפכה הבל־הבלים. רק...
 "השקני. תן לי פת לחם".
 "טוב. כמה יש לך?"

"זה הכל. קח. רק השקני לגימת מים. פת לחם".
 "אתה פצוצ".

"..."

"כואב לך?"

"כן. אבל אני רעב וצמא. מים תן לי ופת לחם. מהר-נא. המוות אינו חשוב, אבל הצמא והרעב איומים".

"טוב. תן מה שיש לך. בוא".

"רחוק?"

"לא".

"טוב".

"קח. אכול, שתה. בפעם הבאה למד להילחם".

כמה אנחנו עכשיו? אחד, שנים, שלושה. שנים-עשר ערבי. והשאר? לאן הלכו? כמה היינו בפעם האחרונה? אינני זוכר. הם נפלו, קדחים, רועדים. זעקים, שפתיהם מבוקעות והם לוקקים אותן בלשונות יבשות, קוראים לאמותיהם. הם מבקשים לגימת-מים, ממלמלים את ה"שהאדה". הנהו בא! העוף הסורף פורש כנפיו בשמיים. מהר, מהר, עוף-סורף. גוויות רבות מאחרינו. השג אותן בטרם תהיינה לעפר ושלדים. במדבר קורסים גמלים מרעב וצמא, שוכבים על צדם ומתים בשקט ומצחינים והופכים שלדים. שלדים, שלדים במקדש המוות. מהר-נא, עוף סורף, טוב אתה מן התולע והחול. הרשה-נא לנשמותיהם לזעוק מתוך זפקך ואתה מפליג במרחבים. מניין באת? אני רוצה למצוא את אמי. היא תשקני ותאכילני ותשיר לי בקול נוגה. ראשי על ירכה וידה על מצחי וקולה יזמר: נומה יקירי נווום. ולבי ישיר באותו לחן שיר ישן, מיוסר ומעורר-בכי: מתי נילחם? מתי נילחם, אדוני המפקד?

הלילה זוחל ובא. רוח ים לחה נושבת ממערב.

"הלילה לא נישן, ידידי. אנו מגיעים. אטיל עצמי לתעלה ואעבור. על הגדה השנייה אמצא את אמי ובידיה כוס חלב ומים וכיכר-לחם. לא, אל תשתה מן המים, ידידי, מלוחים הם וצורבים, אחר-כך לא תוכל לסבול עוד את הצמא. אינך יודע לשחות? אין דבר. השלך עצמך למים והחוק ברגלי, אבל רק ברגלי, לא בצווארי ולא בידי. אחרת נסבע שנינו. בוא מכאן, צריך להתרחק מן הדרך שלהם. אתה שומע? הם מתקרבים. נעלה אפוא על הגבעה הזאת ואחר-כך נרד".

הו, הקרקע מתפוצצת. מוקשים, מוקשים. חזור. היכן אתה? היכן אתם? היכן אני?

"הנה התעלה".

"רגע".

"לא".

"רצה לנוח".

"לא. האויב בקירבת-מקום. קול ההתפרצות גילה אותנו. מהר!"
 "כמה אנחנו עכשיו? אחד, שנים, שלושה. ששה. ששה בלבד?"
 "מהר, לא זה הזמן!"

— — —
 כוון תותח. זווית 36 מעלות. המטוס מתקרב. אש אש. אך...
 התעורר. התעורר, ערבי, בנייקירי, מה לך? ערבי, אחי, אתה חולם. לא, אני ער.
 הייתי ער. פקח עיניך. הבו לו מי-קולון, סטור לו על לחיו. אי, אי. היכן אני? מי
 אתם? מיטה? זה חדרי? אני חולם. אני רוצה להיות ער. אתם החלום. המציאות היא
 שם בשדה-הקרב. לא, ערבי. אנחנו משפחתך, אתה בביתך. זו אמך, זו אחותך, אני
 גיסק. אני אחיך. אתה הקצת מחלום ומסיוט. לא, לא, הניחוני במציאות. אתם החלום.
 צעק, צעק, ערבי איפה התותח? איפה המטוסים? הה, הם הלכו ולך לא נותר, ערבי,
 אלא החלום בלבד.

•
 התנער ערבי מהזיותיו. הרימוץ עמד מוכן על השולחן; חסרו רק הצבע האפור
 והניצרה. בידי החזיק בפגיון-העץ ובמגלף. הפגיון עדיין מחוספס היה ודורש הקצעה.
 טוב הוא לקטל אף שהוא מעץ. עיני ערבי היו יגעות ונוטות להיעצם, אך ראשו היה
 ער ובלבו שמץ חלום. האם היית ער או ישן, ערבי? אותו חלום שבא אליך אחרי
 שנשכח ממך זה חדשים ארוכים. אז היו באים ומעירים אותך, הפעם לא בא איש.
 הפעם חלמת בחלום שהם-הם חלום-הביעותים ואילו מה שהתרחש בסני היה המצי-
 אות הפחות-מבעייתה. ההזיה הפכה מציאות והמציאות הזיה. ומה עוד, מה עוד, ערבי?
 הנה אתה בכיסא-הנכים, חי בתוך האני שלך, אוכל ומעלה גירה את עצמך. אתה
 אוכל ושותה, ישן וחולם, נשרף בהנאה מיסרת, בולע נתחים מעצמך עד ששיגוך
 לחץ-דם גבוה או קצרת ויוליכוך אל דממת-נצח. בינתיים אתה חי, ערבי. חי ובריא
 יותר מכל זולתך, ישן בלי חלום, אוכל בלי תיאבון, חי בלי תקוה ובורח בחנועה
 האילמת, ברדיו ובטלביזיה, בתיאטרון ובקולנוע, בביקורים ובצחוק ההיסטרי, אתה
 בורח מפני הירהור-בשנים: כיצד? ולאן?

אוי לזמן ששריפת הנשמה היא בו האמצעי היחיד לבריאות ולקיום. אבל אם תשוב
 המציאות ותהיה מציאות וההזיה תהיה הזיה, אם ישוב החופש ותתישב התמונה
 ההפוכה והמעוכה, איך תחיה אתה, ערבי, ומה מראה יהיה לך?
 אראז תקנא בבריות בעלי רגליים, שבהן הם הולכים ובהן עולים למכונית או
 חשמלית. תשהוקק לרעיה ותשליך יהבך על תחרות יומימית אילמת ועקיבה עם
 אחרים, כשאתה מדבר ועובד, חולם על העתיד ומסיח דעתך מן המוות. תתבקש אז
 לחייך כמו שאתה מבקש חיוך עכשיו. תתאוה עד-כאב לרוץ, לרקוד, לקפץ ימין
 ושמאל, אף-על-פי שלא נטית לרקוד בטרם תהיה חסוך-רגליים. כל שיר נוגה וכל
 לחן עצוב יכלו אותך אל מושבך. למוות תוחיל ושנים ארוכות יהיו זכרונותיך
 מעוגנים במראה הדומם הזה של צמרות העצים, בקומות העליונות של הפקולטה-
 לחינוך והפקולטה-למסחר בצומת המקשרת בין הרחוב הצדדי הזה ורחוב קצר אל-

עיני. עם הזמן תהיה, ערבי, זכרון שכוח של תמונה שכוחה ותחתך תחיה אנדרטת־אבן של חייל אלמוני, שלמרגלותיה יונחו זרים וסביבה תניגן לפרקים מנגינת החייל האלמוני, די, די לבעור, ערבי. די לך ליסר את עצמך. רק שהזיה תשוב להיות הויה המציאות תשוב להיות מציאות. אחר־כך יהיה מה שיהיה. די לך בזה שרוח־חיים מפכה סביבך ודם זורם בעורקים ובעצבים המיוגעים. כלום לא כך פני הדברים, ערבי? את גמולך תמצא ברגלי אחרים, ומי־ודע, אולי יזמנו לך חיים עשירים יותר עם ספר שתקרא, או תמונה שתצייר, או זכרונות שתחבר, או בול־עץ שידך תפחנה בו חיים כדי לשקף בהזיה את המציאות.

השליך ערבי את הפגיון והמגלף לתיבה ודימה בלבו שהוא משליך רימון. הוא נאנת.

נשמע צילצול הדלת. הוא שמעו מתוך מחשבותיו ולא נתן לכו אליו עד ששמע את קול אחיו והוא נושק לאמו ושואל לשלום.

"באתי לאכול אתכם", אמר האח. "אני יוצא מיד, כי אנו במצב־הכּן והמכּוּנִית מחכה למטה".

"תיכף אכין את השולחן, בני. אחיך בפנים".

הוא הזדקף להקביל את פני אחיו שתפס את מקומו בצבא. השתוקק לשמוע חדשות. בלי הזיות עכשיו, על המציאות בלבד יש לשמוע עכשיו.

בא האח בצעדים מהירים ועיני ערבי נמשכו אל רגליו הפוסעות ביציבות, אך מיד הנביהן אל מדי־הקצין שהוא לובש ואל שני הכוכבים על כתפיו. מדים כיוצא באלה נטש בעמק הפנסים והברקים.

"מה שלומך?" שאל האח, משתופף ללחוץ את ידו ולהניח את ידו השניה על כתפו.

"טוב. ואתה?"

"עיניך הרואות".

הוא שב לחדר, הניח את כומתתו על המיטה ונטל כיסא. בשבתו מול אחיו נקפץ פיו בחיך. "מה זה? שוב העץ? חדל מן החלום הזה, בן־אדם! המחנות שלנו גדושים בכל דבר, כלי־נשק רבים־מספור, ויש להם שמות שלא שמעת מעודך".

"ואנשים?"

"שמע, בלי גוזמה, אין לך מושג עליהם. לומדים מהר מאד".

"באמת?"

הינהן הקצין בראשו וערבי שאל: "והלב?"

הסב הקצין פניו אל הכותל שמנגד והתבונן במקלע. "זה חדש. אותו לא ראיתי בפעם האחרונה". ולמראה השתוממותו של ערבי, הוסיף: "אני בטוח, עיני אינן מטעות אותי".

"והלב?" חזר ערבי על שאלתו.

"מה יש לך בלב?" חייך הקצין.

"מה שיש לי בלב מספיק", השיב ערבי בשאתו מבטו אל השמים, "כדי לחולל סופה ורעידת־אדמה. אבל..."

"מה שיש לך בלב יש לי בלבי, כחייל. אבל המעשה הוא עיקר. איך? זה מה שנראה".

"לפני שנים, כשנלחמה גרמניה והובסה, המשיכו אצלנו בסיפורים על מחסן מס' 13 שעדיין לא נפתח".

"מה שאני אומר לך זו אמת!" קרא הקצין.

"אם כן, נילחם?" שאל ערבי בהתרגשות.

"כן. אם..."

"מה 'אם'?" פלט ערבי בכעס.

"אם לא יסוגו בשעה המתאימה להם".

"ואנו? הסצע ישאר פתוח? והמועקה בלב? וחללי-חינם? והתקפנות בלי עונש? וקקע בכל בית? איך? כלום תישאר הבעיה של אדמת-הכיבוש הישנה תלויה-רעומדת כמו שהיתה? איך? ומה דעתך-אתה בנדון?"

"אני אתך", שירבב הקצין שפתיו מהרהר. "אבל דעתי היא שהבעיה היא פוליטית בראש-וראשונה".

"פוליטית? אפילו היא מלחמת-כבוד? אפילו היא מלחמת-שיחרור?"

"הפוליטיקה היא חישוב-זמן, פעולה זמנית. לכל דבר זמנו המתאים. זו השערת. בלי חישוב נמיט על עצמנו שואה שלא יידע איש את ממדיה".

"שמעני", אמר ערבי בחריקת-שיניים, "אני יודע שמלחמה היא דבר מאוס. אבל היא הכרחית לעצירת סכנה. אם היום הסכנה נחלשת עלולה היא לאיים עלינו מחר. דין שנדביר את הסכנה הזאת. דחינו זאת שנים רבות, ומה היתה התוצאה? נדחה אותה מחר, ומה תהיה התוצאה? יותר סכנה ויותר רשע. אימפריאליזם שוכן באדמה והופך את בני-עמנו לשבטים נודדים כאינדיאנים!"

"אני יודע, אני יודע", נאנח הקצין. "אבל הצרה שבה אנו נתונים כיום אסור שתוליכנו למעשים נחפזים, העלולים להגדיל את צרותינו. תבונה דרושה לנו עתה ולא רגש. תבונה בלבד".

"שמע". אמר ערבי לאחר היררהור, "מה דעתך על רימון-היד, הפגיון והמקלע?"

"אתה שואל אותי? הרי אתה יודע את התשובה כמו שאני יודע אותה. עוד לפני עשרים שנה צריכים היו בני האדמה הכבושה, הצעירים שלנו כולם, שלא לחדול מהם. גם עכשיו חייב הרימון להיות בפעולה". שוב נאנח הקצין והוסיף: "באתי לשבח על-ידיך, להרגיעך, להעלות חיוך על פניך. הנח לנושא הזה עכשיו. יהי לך סמוך-ובטוח שאני אתך תמיד, כשאני באימונים אני חושב שאני אתה".

בת-צחוק עלתה על פני ערבי ועיניו התלחלו.

"תשחק טאולה?" שאל האח.

"לא. לא עכשיו. נלך לאכול. אינך שומע את צילצול הצלחות? אמור-נא. יש מישהו במכונית המחכה לך?"

"כן. חייל".

"האם אכל?"

“הוא יאכל במסעדה איזה כריך”.

אחז ערבי בחזקה במסעדי כיסאו וקרא: “איך? מול ביתך? איך ילחם יחד אתך?” צילצל בפעמון הסמוך לו ואמר בקול מצווה: “רד אליו והביאנו אתך. אורחי אתם היום”.

עמד הקצין ממקומו וחיוך מבויש על פניו. חבש את כומתתו ויצא מן החדר בהשאירו את הדלת פתוחה.

מיד באה האם וארשת-חרדה על פניה. “לאן הלך?”

“יש לבו ידיד, אמא, הוא הלך להביא אותו. הוא יאכל אתנו”.

נדה האם ראשה בהבנה ובחיוך של אהבה גחנה עליו ונשקה למצחו. אחר לחצה בכף ידה על שכמו ופרשה לה דומם. עתה הניע ערבי את גלגלי הכיסא אל החדר ומן החדר אל הטרקלין ושם עמד מול הדלת, נכון להקביל פני אורחו.

הירהור עלה בלבו: תּוּגוֹת יוֹנִי. אכן, יבוא יום ותּוּגוֹת יוֹנִי תהיינה זכרון היסטורי-יונים יעלו אותן בכמה שורות יבשות. אז יהיה העולם בהיר יותר, והחמישה ביוני יירשם כמלחמה זעירה בתולדות מלחמות-עולם, קרב במלחמה גדולה. ואולי תעמיד את האויב על מידת הסיכלות שבנצחון הוא יחזור בו? אֲרֵאז תשכח את תּוּגוֹת יוֹנִי, ערבי. רֶק מי שנותר בחיים מסיני תוסיף מלחמת יוני להיות כרוכה עמו. וכאשר ימותו כל אלה שהיו בסיני יקיץ הקץ על התּוּגוֹת הזכרונות. ומדוע לא תנצית, ערבי, את התּוּגוֹת הללו בעודן חיות, במלים כלשהן, בתמונה, בגוש-אבן? דפי זכרונות מתקיימים יותר מתמונה, ערבי, מעץ או מאבן או משורות של היסטוריונים. תּוּגוֹת יוני הן תמונה הפוכה ונזילה, שבה המציאות הזיה וההזיה מציאות. אך בטרם תצטלל התמונה יהיה עליך לשכון עפר. הנה שומע אתה את צעדי אחיך הקצין ואת צעדי החייל שלו כמו שאתה שומע את פעימות לבך. הבה ותשאלנו: אימתי לא תהיה עוד תמונת יוני הפוכה ונזילה?

(מעריבת: שמעון בלס)

יוסף אל-ח'אל: אותות העתים

יושבים אנו על קצות אצבעותינו, חולמים על אמירי עצים, חולמים על המאות השוממות.

אוחזים לשמש בקרנה, היא נמלסת, נופלת, דבר מלבד הרקיע אינו נצל, ככף-היד.

זו המוחקת.

זו הרעבה למשושים כשאינה מוחאת, מכה, נקפצת בחמת-נקם.

בצהריו של יום אין איש; צלנו יבלעוהו רגלינו. הוא למרום שמים ימריא וך כפחית-לחם.

וגם אם הנצחון לא לנו הוא, הן התבוסה נקפלת למרגלות דגלנו הלכן והמדה.

כקצף נצוף, לא אנו, אלא דבר-מה אותו היינו בסוגרים, לא הבינו אדם, אך כנבואה היה, חותך; וכנוצה היה, גבוה.

כחרטה היה, אין בידו הושיע מגפילה; עקר היה, נדרס למטה-שם.

יפה ההשפלה, פלייך יפה היא, כיפי החיל הנגף, וכן גם התפארת, אך היא כבו, לא יסכן לשחיטה.

בשרו כקשת המתוחה, לא לאכלה הוא.

על-כן ענה גלבש אנחנו בני ההוים מפחד פן יפלו גבהים, מפחד פן יטו גגות, מפחד היבשת.

דעתנו לא נסב לצבע, לא נסב לצל, אף לא לאהלים הנצבים בינות עיים.

לא עשך ידאיגנו.

נחל כמסכה הנקובה עד כי במקומותינו נעלם, כמסע, ודעתנו נוחה מן האינסוף, נוחה תמיד; בזכרנו את הגירתנו.

בזכרנו כי אין לה גין.

מני אז—נפלנו.

ובמשהו להט קבלתנו האדמה, והיא לא היתה בתולה: השמים שכבו עליה ממש כרוח הקדש אז.

אלא שהיא לא ילדה איש.

כי השמש לא שנתה נתיבה.

אף לא אנחנו.

לאמר, השם שאין לו בעל-שם.

וכך היינו.

כסוף הנבוב: ככל אשר עליו ייבשו כן שאונו יתגדל עם הרוח.

(מערבית: ש ש ו ן ס ו מ ד)

שמועון בלס: הספרות הערבית אחרי יוני 1967

מאמר זה מבקש להתחקות על היצירה הספרותית הערבית, שיש בה שיקוף למצב המדיני והחברתי בארצות הערביות אחרי מלחמת ששת־הימים, ואינו סוקר את היצירה בכללותה ואף אינו מנסה להעריכה. ולכן, לצורך דיון זה, חילקתי את היצירה הזאת לשלושה סוגים על־פי הנושא שבו היא עוסקת, ואלה הם: נושא האכזבה והתיסכול; נושא הביקורת החברתית והפוליטית; נושא המלחמה בישראל.

א. נושא האכזבה והתיסכול

מיד אחרי מלחמת־יוני החלו להתפרסם תגובות ספונטאניות, תחילה בשירה וכעבור זמן בסיפורת, שבהן באה לידי ביטוי האכזבה המרה מן השלטונות המובסים. אחת התגובות הראשונות והבוטות היה שירו של ניזאר קבאני, משורר סורי המתגורר בלבנון, "בשולי פנקס התבוסה"¹. באותו שיר כותב קבאני, בחוץ שאר דברים:

אני בא לבכות, ידידי, את הלשון הקדומה והספרים הקדומים.
אני בא לבכות את דיבורני הבלה כנעליים מרופטות
ואת דברי הפריצות, ההשמצה והחירוף — — —
סוד אטוננו —
ציוחתנו רמה מקולנו
וחרבנו ארוכה מקימתנו — — —
הוי ילדים, מן האוקיגוט ועד המפרץ,
אתם שיבלי התקוות,
אתם הדור שינפץ את הכבליכם — — —
אלינא הקרא בתולדות דורנו המובס,
כי אנו כושלים, חשובים כקליפת אבטיח,
כי אנו רקובים
ושחוקים כסוליות נעליים — — —

שיר זה, שפורסם ביולי 1967, עורר סערה בעולם הערבי. מחברו, שנודע בשירת־העגבים שלו, שקנתה לו חסידים נלהבים בקרב צעירים ומתבגרים, זכה עתה להיקרא בפי רבים מבטא כן של רגשי האכזבה והכשל שתקפו את העמים הערביים עם התבוסה. בעקבות קבאני הלכו אחרים אך עד־מהרה עברו, כפי שעבר קבאני עצמו, אל "שירה לוחמת", המפארת את מלחמתם של הארגונים הפלשתינאיים בישראל. לסוג זה של שירה, שירת הזעם והאכזבה, אפשר לצרף גם אחדים משיריו של

¹ "אל־אדאב", יולי־אוגוסט 1967.

המשורר העיראקי עבד אל-והאב אל-ביאתי, שבאחד מהם, "שכירי-חרב",² כותב הוא בתוך השאר:

הסיסמות, אותן מטאטאה הרוח על המדרכות בלילה,
ואורות החנויות והרמזורים,
ובית-הקפה של העולם התחתון,
והאופיום והמיץ וחופרי-הקברים,
ושירי אום-כל'תום, ויועצי השולטנים ומקלסי המלכים —
הזכירו לי את הטווסים שהטילו ביצה בנשפי הארון אל-רשיד...
אוי לנו מתקופת הממלוכים החדשה
ומן השתיקה ומשופרות דמויי גברים מתימ,
אשר ממערות העולם התחתון ומארץ-החטא הם שבים
חלאה הנואפת בלילה על המדרכות ושרה לגלגלי המנצחים!
מי יוליך את המאהב הסומא אל מגדת-עתידות?
עשתורת מתה באגדות ומתה גם יסמין. — — —
אוי לשכירי-החרב התורג בשמי אחרים
ועל הסף צד את יוני ההרוג!
רוצח המטפס את מכונית העריצים
מכור העוטה קלון אנדרוגיניס, מקבץ בפתחו של אמיר,
אוסף סיסמות שהרוח מטאטאה בלילה הסומא על המדרכות. — — —

בצד שירה מרה זאת החלו להתפרסם סיפורים שבהם התבוסה מוטיב ראשי. אחד הטובים בסיפורים אלה הוא "הוגות יוני",³ פרי עטו של המספר המצרי סולימאן פיאד. גיבור הסיפור הוא קצין מצרי שחזר הביתה מן התבוסה קטוע-רגליים ועמוס זכרונות קשים. הוא מצמח את שער ראשו וזקנו לאות אבל ומסתגר בחדרו, שם הוא מגלף צעצועי-עץ דמויי כלי-נשק. מעלה את חוויותיו בסיני וחולם על יום בו יילחמו הערבים מלחמה של כבוד. "נצחון? אינני שואף לנצחון", הוא אומר לאמו, "אני רוצה במלחמה של כבוד ולו גם תימשך עד אחרית-הימים!" בסיפור זה חשף המחבר, בדרך-אגב, אחת מנקודות-התורפה של הצבא המצרי, המתבטאת בפער המעמדי בין הקצין ופקודיו ובחוסר-האונים של הקצין כשהוא נקלע למצבים הדורשים ממנו יזמה אישית ותושיה. קצין זה משמש סמל לחברה המצרית ולחברה הערבית בכלל, הכפור פות למשטרים טוטאליטריים והאכולות רגשי השפלה; הוא מסמל—לדברי המבקר הלבנוני הקומוניסט מחמוד דכרוב—"עם כבול באזיקים, שקצרה ידו מהגן על עצמו ומהשיב לו את אדמתו".⁴

סיפור אחר שניתן בו ביטוי מרומז, ולפיכך קולע יותר, לרגשי-התבוסה הוא "הנדנדה" מאת הסופר העיראקי מוחמד ח'ודייר.⁵ בסיפור זה אין התבוסה מוזכרת במפורש אך

² "אל-אדאב", מאי 1967.

³ "אל-אדאב", דצמבר 1968 (תרגומו העברי מופיע בחוברת זו).

⁴ "השתקפות תבוסת-יוני בסיפור הערבי הקצר", נאום בסימפוזיון של סופרים לבנוניים וסובייטיים במוסקבה, "אל-אדאב", אוקטובר 1969.

⁵ "אל-אדאב", ינואר 1969 (אף סיפור זה מופיע בתרגום עברי בחיברת זו).

מתואר בו חייל בחופשה שבא להודיע למשפחה בכפר עיראקי נידח על נפילתו של בנה (אף זאת ברמז ולא במפורש), אך כשהוא נכנס לבית הוא יושב בנדנדה עם בתו של החייל ההרוג ומספר לה כי אביה הפך עשן ושוב לא תראה אותו בדמות בשר־ודם; הילדה מקבלת את דבריו ואף הוא נוטה להאמין, כמדומה, בדבריו שלו ושניהם שוקעים בשינה. בסיפור זה יצר המחבר עולם שלם המתקיים בצל החרדה, עולם המנהל את חייו היומיומיים כסדרם ומתוך קבלת־הדין; יש בו ביטוי לא רק למועקת־התבוסה אלא גם להשלמה עמה. התבוסה הופכת בת־בית ובני־הבית חיים במחיצתה בלי כל נסיון להתקומם.

בסיפורים קצרים אחרים ניסו סופרים צעירים לתת ביטוי למשבר הנפשי העובר עליהם בסגנון אימפרסיוניסטי גדוש פרטים עד כדי להביר, תוך נגיעה רופפת ומרומזת בנושא; כאן מתוארים חיי היומיום במנותק מן הגיבור, שהופך צופה סביל בהם, כאילו אינו עוד בין החיים. אחד הסיפורים מסוג זה הוא "קאהיר בעשרים בספטמבר" לג'מיל עטייה אבראהים.⁶ בסיפור זה אנו פוגשים צעיר וצעירה המהלכים יחד באיזה רחוב קאהירי ביום רגיל. אין בו שום התרחשות הראויה להיזכר, לבד מתיאור רחפני, המזכיר את סגנונו של המינגווי. המלחמה מוזכרת ברמז, כמו בדרך־אגב:

היא שאלה אותו על איזה בית־מרקחת קרוב. אני מכיר אחד כזה. אמר לה והולך איתה אל רחוב צדדי. באמצע הרחוב עמד צעיר ובידו מקלע קטן. היא שאלה אותו אם סיים את האימונים. השיב: כן.

הגיעו סמוך לבית־המרקחת. ביקשה סליחה וחשה פנימה לבדה. הוא עמד ליד תנות זעירה והאזין לשיר חדש. ניגב את זיעתו היטב והכניס את הממחטה לכיסו.

ימי המלחמה העוברים על האזרחים במרכזים עירוניים אינם מן הנעימים. בפרספקטיבה היסטורית עשוי תיאורם של ימים אלה ללבוש צורות שונות בהתאם למצבו הנפשי של הסופר בשעה שכתב את הסיפור. תיאורם של ימים אלה בשעה של מועקה והשפלה קודר פיי־כמה. קדרות כזו אנו מוצאים בסיפורה של שרה נאעורה, "המרגלת", שבו היא מציירת ליל־חרדה בקאהיר כשצפירות־האזעקה עוקרות אנשים ממיטותיהם ודוחסות אותם במקלטים. אשה צעירה יוצאת מדירתה בבהלה, אך ברדתה לרחוב אין היא פונה אל המקלט אלא יוצאת לטיול ברחובות שוממים. רגליה מוליכות אותה אל שפת הנילוס, שם ירווח לה. "אין כאן הגנה אורחית ואין בוכים ומיללים, אין איש מלבד: מול מים, ירח ושמיים. בפעם הראשונה מאז תחילת המלחמה אני חשה בטוב. כמה טיפשה הייתי שכלאתי עצמי בין ארבעה קירות". אך רווחה זו היא לשעה קלה בלבד, כי לפתע מגיחה מכונית מתוך החשיכה וכמה בחורים נטפלים אליה. מתחילה רדיפה אכזרית, שסופה היתקלות במכונית־משטרה:

רצתי בכל כוחותי, אך הם השיגוני באמצע הרחוב והקיפוני מכל צד. הצלחתי להימלט מביניהם. אבל הם שוב הקיפיני והחלו לרוץ במעגל יחד אתי.

⁶ "אל־מג'לה", יוני 1968.
 : "אל־אדאב", אוקטובר 1967.

"את לא רוצה לבוא אתנו?"
 "אנחנו לא טובים? לא מוצאים חן בעיניך?"
 אחד תפס בשערי: "משי!"
 חשתי ידיים על ערפי. יד אחת תפסה בזרועי. משכתי ידי ורציתי לצעוק אך לא יכולתי.
 לפתע שמעתי נהמת מגוע.
 "גרור אותה הצדה וסגור!"
 הדפתי את האיש ורצתי. אורות כחולים כונו אלינו. קצין משטרה ירד מהמכונית: "מה קרה?"
 נשמתי לרווחה, אך האיש צעק: "תפסנו מרגלת יהודיה!"

רגשי ההשפלה והמועקה, שהם מנת־חלקם של סופרים מצריים, עיראקיים ואחרים, מתלווים אצל הסופרים הפלשתינאיים בזכרונות על בריחה מבתיהם, בגעגועים למולדתם ובתחושה של זרות בארצות מושבם. רשאד אבו־שאוור מתאר בסיפורו הקצר, "ציפרים",⁸ פלשתינאי אחד העומד מעברו השני של הגבול וצופה בלהקות ציפרים המתעופפות לכיוון יריחו, שם השאיר את ביתו ומטעיו. המלחמה מתנהלת משני עברי הגבול, ציפור אחת נפגעה וצונחת על כתפו. הוא נושא אותה בידו ואומר בלבו: "מחר אסתנן עם הקבוצה [מחבלים?] ואקבור אותה שם במערב הירדן". סיפור אחר של אותו מספר, "זכרונות יוני",⁹ מתאר את הבריחה מיריחו. הסיפור כתוב בגוף ראשון ויש להניח שהוא מבוסס על חוויה אישית. עוד קול היריות מהדהד במרחקים והמונים מתושבי העיר ומחנות־הפליטים נטשו את בתיהם ונמלטו מזרחה. גיבור הסיפור ואמו נשארים בודדים בתוך מחנה־הפליטים, חרדים לגורלם ואינם יודעים מה להחליט. לבסוף מופיע ידידו של הגיבור, שהיה מדריכו בשימוש בנשק במחנה־אימונים בסוריה, וזה מנסה לשכנעו שצריך לברוח, אך למראה היסוסיו הוא פונה אליו בשאלה:

"האם אתה מיואש?"
 "לא. אינני חישב".
 "אתה יודע מה תפקידנו עכשיו?"
 "אולי".

אצבעו לחצה על ההדק וקול הירייה הרעים בחשכת הלילה. "כל עוד זה לנו, נמשיך. אין אנו בורחים, נתאסף במזרח ונשוב. מכרחים לשוב ולהיפגש!"
 אמרתי לאמי: "התלכי?"
 פניה האדימו מכעס ונדמה היה לי שרצונה לסטור לי: "לאן? לאדמות שלנו?"

הסיפור מסיים בכך שהגיבור עומד ומתבונן בלילה וחושב שלמחרת תזרח השמש ולא יהיה איש ברחובות.
 אולי כאן המקום לציין כי ביצירת הפלשתינאים משמשת הבריחה נושא חזור־ונשנה, דבר המעורר מחשבות נוגות על דמותו הטראגית של ציבור זה, שדבריו מרבים להכריז על דבקתו באדמתו אך בהישמע קול ירי הוא ממהר להימלט אל "בני־דודו".

⁸ "אל־אדאב", אפריל 1968.

⁹ "אל־אדאב", יוני 1969. ר' גם תרגומו בחוברת זו.

באחרונה עיינתי בסיפוריהם של פלשתינאים רבים הדנים בנושא הבריחה, הן זו של 1948 הן זו של 1967, והנה דמיון מדהים בתיאור המאורעות (תמיד בריחה המונית, תמיד מישהו מזרז לנטוש הכל, תמיד קולות ירי מרחוק וכיו"ב). גדולה מזו: אין כל הסבר מתקבל-על-הדעת לבריחה. אולי הבריחה מספקת להם לפלשתינאים בטחון בכך שהיא מכניסתם במחיצת "בני-דודים" דוחה לזמן בלתי-ידוע את העימות עם ישראל. אבל בהגיעם אל מעבר לגבול נוכחים הם לראות שטעו, ואז הם נתקפים געגועים לבתיהם או משגרים מכתבים לשפחותיהם היושבות עדיין תחת שלטון ישראל שלא לנטוש ולא לעקור, כלשון מכתב-שיריו של עז אלדין אל-מונאצרה, היושב בקאהיר ומשגר את קריאתו לאשה בגדה המערבית: ¹⁰

אל תעברי את הנהר הקדוש אל התקוות וההבטחות,

כי שם, על הגשר, חיילים אפלים!

אל תצאי!

אל תצאי!

סגורים כל הכיוונים,

היאור בוכה והפרת

רבת-עמון בתיה שוממים

דמשק בגדיה שחורים

ובלבנון השלג.

אל תצאי

אל תצאי

אל תצאי

אל תטשי את גן-העדן לעיי-החרבות!

עשרים שנה ומעלה נזונו הפליטים בהבטחותיהם של השליטים הערביים, עשרים שנה חיו במחנות, דרשו קיום ההבטחות, נכלאו או גויסו לצבא, אך אל החלום שחלמו לא הגיעו. הנה תמונת חיי הפליטים בארצות הערביות: ¹¹

אור אדום

עצור

אור ירוק

סע...

אשה הרה בעגלה

היא ילדה בעגלה

הילד גדל, אהב, התחתן בעגלה

הוליד, קרא ז'ורנאלים, עתוני תבל

בעגלה.

עצרו אותו... כלאוהו בארגו העגלה

גויס ומת מאחרי אשנב העגלה

נקבר שם תחת גלגלי העגלה

¹⁰ "הערות לפני העקירה", "אל-אדאב", אפריל 1969.

¹¹ "תמרור", "אל-האל", ינואר 1969. שירים אחדים של המשורר מועין בסיסו ובכללם שיר זה מובאים (בתרגומו של ש. סומך) בחוברת זו.

העגלה עודה ברחוב
 המתן לאור ירוק
 המתן לאור ירוק.
 אור אדום
 עצור
 אור ירוק
 סע !

כך שר המשורר הפלשתינאי היושב בקאהיר, מועין בסיסו, בתום עשרים שנה של הבטחות ולאחר שבאה תבוסה מחפירה. האם למדו סופרים ומשוררים אלה לקח אחרי האכזבה המרה ממנהיגייהם ה"מהפכנים"? האם מצאו להם מנהיגים חדשים ושבו לרקום חלומות? על כך ידובר בהמשך המאמר.

ב. נושא הביקורת החברתית והפוליטית

אחד המבקרים המצריים, ע'אלי שופרי, כתב כי היצירה הספרותית במצרים אחרי ה־5 ביוני היא המשך למה שנכתב לפני תאריך זה ובשום־אופן אין לראות בה תפנית חדשה, שכן "חזית המאבק לדמוקרטיה היתה, והינה, אחת החזיתות הרגישות ביותר בספרות"—כדבריו.¹² בכך ביקש גם להדגיש כי הסופרים המצריים לא היו אדישים למתחולל סביבם, ובעיקר לא היו תמימים אלא ראו את הנולד אף ניבאוהו. להוכחת טענתו הוא מביא כמה יצירות שראו אור שנה או שנתיים לפני המלחמה ובתוכם הרומן "מירמאר" לנג'יב מחפוז וכמה מחזות של סופרים ידועים אחרים כתופיק אל־חכים, עבד אל־רחמאן אל־שרקאווי, יוסף אַדריס (סופר מצרי. אין לערבבו עם סוהייל אַדריס הלבנוני) ועוד. בשירה ציטט כמה שירים שפירסם חדשים אחדים לפני המלחמה משורר צעיר, מוחמד אבראהים אבו־סונה. באחד השירים כתב המשורר:

כשלמדנו לשחק תפקידים רביכ
 במערכה אחת,
 כשהמדנו מתוכנו אלים אחרים
 וסגדנו לאלים מושחתים,
 כשנענינו לטובעים בצחוק
 ושאגנו בנשפי השדים,
 כשהשבנו איש לרעהו:
 אם שלום לך יפה מבול את העולם—
 היינו אנו עצמנו האויבים,
 היינו אנו כובשי עירנו.

אחד הסיפורים שראו אור לפני ה־5 ביוני—הראוי לשימת־לב מיוחדת, לדעתי—הוא "ריח מסוים", שיצא תחילה בצורת ספר ועורר מהומה במצרים ולבסוף נאסרה הפצתו. מחבר הסיפור, צנעאללה אבראהים, לא היה ידוע עד לפירסום הספר אך הוא

נמנה, כעדות המבקרים, עם סופרי "הגל החדש" שהחלו להתארגן בקבוצות קטנות ולפרסם כתבי־עת, ברובם חד־פעמיים באין אפשרות לקבל רשיון. הסיפור של צנעאללה אבראהים עניינו האיש הבודד המחפש את זהותו בחברה השקועה בחיי יום־יום, שאף אם אינה מתנפרת לו הרי אינה מסוגלת לספק לו אתגר שימריצו למעשים. האיש הוא אסיר פוליטי לשעבר, שביום שיחרורו מתעוררת בעיית מגוריו ולכן הוא מוחזר לכלא עד שאחותו נחלצת לשחררו בהפרישה לו חדר בביתה. בחייו החדשים הוא נפגש עם ידידיו, עם אחיו, עם דודותיו, אך אינו מצליח למצוא הבנה למצבו אצל איש ניהם. הם רואים בו אסיר פוליטי הראוי לדאגה ולשיקום, ואילו הוא—המהפכן לשעבר—אינו מסוגל להסביר את מצבו ושוקע בפעילות מיכנית יומיומית המהלכת עליו שיממון. הסגנון שנקט המחבר חושפני, מישיר ושטוח. הוא מתאר את הפרטים החיצוניים ונמנע מחדירה לעומק, אך דווקא משום כך מצליח הוא ליצור עולם מאוים ומביך החי בצל סיסמות מיושנות ושקוע כל־כולו בסיפוק צרכיו החיתיים. האדם כשלעצמו אין לו ערך. כך הוא פותח:¹³

אמר הקצין: מה כתבת? אמרתי: אין לי כתובת. הסתכל בי בתמיהה: לאן תלך, איפה תתגורר? אמרתי: איני יודע. אין לי איש. אמר הקצין: אינני יכול להניח לך ללכת כך. אמרתי: אז התגוררתי לבדי. אמר: חייבים אנו לדעת את כתבתך כדי לפקוד אותך כל לילה, לך בלוויית השוטר. כך יצאנו לרחוב, אני והשוטר. הסבתי פני לכאן ולכאן בסקרנות. זה הרגע שעליו חלמתי משך השנים שעברו. חיפשתי בתוכי־פנימה תחושה לא־רגילה, שמחה או התרוננות או התרגשות כלשהי, אך לא מצאתי. הבריות הלכו ודיברו ונעו באופן טבעי כאילו הייתי בתוכם תמיד ומאום לא אירע. אמר השוטר: נקח מונית. אמרתי בלבי: הוא רוצה לטייל על חשבוני. הלכנו אל הבית. על המדרגות אמר לי אחי שהוא נוסע ועליו לנעול את הדירה. ירדנו והלכנו אל ידידי. אמר ידידי: אחותי כאן ולא אוכל לקבל אותך. חזרנו אל הרחוב. השוטר החל מגלה קוצר־רוח, בעיניו נשקפה אלימות. אמרתי בלבי: הוא רוצה את עשרת הגרשים. הוא אמר שלא ייתכן שנישאר כך, בוא אל תהנת־המשטרה. בתחנה נמצא שוטר אחר והוא אמר: אתה בעיה ואי־אפשר להניחך. ישבתי מולו והנחתי את מוודתי על הארץ. הדלקתי סיגריה. ירד הלילה והוא אמר שאינו יכול לעשות מאומה וקרא לשוטר שלישי: הכנס אותו למעצר—אמר לו. הוליכו אותי אל חדר נעול שבפתחו ניצב שוטר רביעי. השוטר ערך חיפוש בבגדי, נטל את כספי ותחבו לכיסו. הכניס אותי אל חדר רחב שעל קירותיו אצטב־עץ מוגבהת מעל

• בסוגריים אפשר להזכיר אחד מכתבי־העת האלה, "68" שמו, שהוציא ארבעה גליונות בקשיים מרובים ולבסוף נאסר עליפי צו של הצנזורה. לצערי לא עלה בידי להשיג כתבי־עת זה ולכן אני נאלץ להסתפק בדבריו של סאמי ח'שבה ב"אל־אדאב" מדצמבר 1968: "מערכת כתבי־העת הודיעה כי עלונה אינו מיצג שום זרם או אסכולה, וכי אין בדעתה לתמוך בזרם או אסכולה כלשהם; היא אינה מתחייבת על שום דבר זולת הרצון ליטול חלק בבנייה הדמו־קרטית־הסוציאליסטית של ארצנו, והיא סבורה שתצליח בנסיגה זה אם תסתפק במתן ביטוי לכל המתחולל בתודעתם של הסופרים והאמנים הצעירים". ברור מניסוח זה שאנשי הזרם החדש דוגלים בטיפוח גישה סובייקטיבית ומסרבים להירחם לעגלת התעמולה השלטונית. משום כך הואשמו בקשרים לאימפריאליזם, בקשר נגד הלשון הערבית (!) ושאר האשמות מסוג זה.

¹³ הסיפור במלואו פורסם בירחון "שיער", מס' 39, סתיו 1968, ביירות.

הארץ. ישבתי על האצטבה. היו שם אנשים רבים. בכל רגע נפתחה הדלת ונכנסו חדשים. חשתי דקירה בערפי. הגעתי ידי בערפי וחשתי רטיבות. הבטתי בידי ומצאתי טיפת דם גדולה על אצבעי. רגע לאחר-מכן ראיתי עשרות פשפשים על בגדי. עמדתי. לראשונה ראיתי כתמי-דם גדולים על קירות החדר ובכל מקום. צחק אחד הנוכחים ואמר לי: בוא הנה. היו שישבו על הארץ. מישהו פרש על הארץ שמיכה קרועה. מצאתי מקום בשוליה וישבתי. משעין סנטרי על ברכי. אמר לי בעל השמיכה: מדוע לא תישן? אבל לא היה מקום לגופי ואמרתי: אני מעדיף לשבת כך. שאל אותי אחר: סמים? אמרתי לא. אמר: גניבה? אמרתי לא. רצח? לא. שוחד? לא. זיוף? לא. הוא יתק במבוכה והחל לשלוח בי מבטים מוזרים. התחלתי לרעוד מקור וקמתי להלך מעט. אחר חזרתי לשבת. עייפתי מישיבתי וביקשתי לי תנוחה אחרת. אחד מהם הוציא שמיכה שהיתה מקופלת תחתיו והתכונן לישון. התחלתי משתעשע בצידי פשפשים שהיו מהלכים על הארץ, והרכנתי ראשי על חזי, כי לא רציתי שיראו את פני. הם התקינו עצמם לשינה. מולי שכב קשיש על האצטבה. השומר פתח את הדלת וקרא בשמו ואמר לו: מישהו מחפש אותך. שבונו נשא הקשיש שמיכה וזכר, שכב על האצטבה. התכסה בשמיכה וסמך ראשו אל הכר. עדי-מהרה נדרס, נושם בקול ואינו נטרד מפשפשים. לידו ישב איש שנעץ בי את מבטיו, הוא תחב ידיו בכיסיו מעילו בהשאירו את המעיל פתוח. חושף את חזהו הערום. מתחת למעיל לא לבש דבר. לפתע פלס האיש צריחה מזוהה ומבעיתה ואחר-כך קם וקרב אלי. מתנווד וצוחק לתוך פרצופי. לבסוף ישב לידי ובהה נכחו. אחר הצטווה שוב וצעיר מגודל קם אליו וסטר לו על פניו. המשוגע ביקש לסוכך בידו על פניו ואמר: אל תכה אותי. מכות הצעיר ניחתו בו בלי הפסק. שמעתי את קירקוש עצמתיו והוא צנח מתנשף. האחרים צחקו. משך בעל השמיכה את שמיכתו עליו וחיפה בה על נער שמגמן השוכב לידו. ראיתי את פני הנער בטרם תסתירם השמיכה. עור שחמחם היה לו ושפתיים תפוחות. שקוע היה בשינה וברכיו מקופלות. הקיף אותו האיש בזרועו מתחת לשמיכה. אחר החל להתנועע עד שדבק בו. ליד הנער היה הצעיר המגודל שהכה את המשוגע. הוא צפה בנעשה ונשא אלי מזמן אל זמן את עיניו והן פגשו בעיני. התנועה פסקה מעט והנער התרומם ושף עיניו להתעורר. נימנמתי מעט בעודי יושב ואחר הקיצותי. לא ראיתי את הצעיר המגודל עד שגיליתי את רגליו מתחת לשמיכה. עדי-מהרה משך אותה מעל הנער והתכסה בה כולה. אט-אט סרה החשיכה. התבוננתי באור השחר הפושט והולך. לבסוף פתחו לנו כדי שנרחץ. לקחו את הנער לנקות את החצר. השאר הביאו אוכל וסעדו. הנער הופיע בדלת ושאל: לא השארתי לי דבר? לא—אמר המגודל. השומר קרא שמות ושמעתי את שמי. נשאתי את מזוודתי ויצאתי. אצל השומר של אמש מצאתי את אחותי. הוא מסר לי פנקס זעיר ובו שמי ותמונתי. יצאנו אני ואחותי לרחוב.

מכאן והלאה מוליך אותנו הגיבור-המספר אל בית אחותו ומשם אל בית ידידו וידידי אחותו, אל קרובים ומכרים, והוא תמיד מתבונן ונמשך אל דבר אחד: גוף האשה. הוא ממעט בדיבור ואינו מגלה את מחשבותיו. רק בשיחה אחת עם ידידה ותיקה מגלה הוא טפח מדאגותיו.

אמרה לי: האם אתה ירא את הזקנה? עמד בי רצין לדבר. כל הזמן רציתי לפתוח בדיבורי. אמרתי לה שאני חש עצמי זקן. לעתים נדירות אני מחייך או צוחק. כל האנשים שאני רואה ברחוב וברכבת התחתי זעופי-פנים ואינם מחייכים. ועל שום מה נשמח? אחר דיברנו על ספרים והיא אמרה שזה זמן רב אינה קוראה. מאז נולדה בתה. שאלתי: האם קראת את "הדבר"? הרגשתי שמשוה גדול תלוי בתשובה, אך היא השיבה: לא. חשבתי להגיד לה שאני מתקנא בה על פשטותה ועדינותה. אמרתי בנפשי: אעשה זאת כשניפרד. הצצתי בשעון. הייתי מוכרח ללכת. עמדתי. עמדה גם היא. אמרתי לה בקול

הסוי: היידעת את? את מוזרה באמת. תלתה בי מבט מופתע. אמרתי לה: גיליתי אותך היום. היא רכנה על ילדתה והתעסקה בהתקנת מלבושה ולא ראיני את עיניה. הגיע בעלה. נפרדתי מהם.

הגיבור־המספר נע וגד ובשום מקום אינו מוצא את זהותו, ולבסוף הוא זוכר את אמו שלא ראה אותה שנים רבות:

נקשתי בדלת. שמעתי קול נשיי אומר: יבוא. הדפתי את הדלת ועמדתי על הסף. היו שם שלש נשים עוטות־שחורים, יושבות על מיטה בירכתי ההדר. אחת מהן קמה וחשה אלי: מי אתה?—צעקה. הכרתי בה את סבתי. אמרתי לה את שמי בקול נמוך והיא חיבקה אותי ונשקה ללחי. אמרה: שב. ישבתי על כיסא בפתח החדר. הצביעה סבתי על הצעירה בשתי הנשים ואמרה: זו דודתך. קרבה אלי דודתי ונשקה ללחי. אמרה סבתי: יזו דודתי שלי, והצביעה על האשה האחרת. קמתי ונשאתי את הכיסא. העמדתי ליד המיטה, וישבתי. אמרה דודתה של סבתי: בני־אדם נפגשים. אמרה סבתי: ברגע שראיתי אותך הרגשתי. אמרה דודתי: תמיד אמרנו שאולי נפגוש אותם באוטובוס ולא נכירם. נטלה סבתי את הטראנזיסטור ואמרה: עת שידור התספית. קול קשוח הכריז על פרק נוסף בתספית "רוח־רפאים בשחור".

ואחרי ביקור זה, בו נוכח הגיבור שפלו כל תקוותיו למצוא זיקה בינו לבין החברה, הוא חוזר אל ביתו, כי שעת בואו של השוטר הגיעה.

התעכבתי במיוחד על סיפור זה לפי שהוא מיצג סגנון חדש. הכובש־והולך מקום נכבד בסיפורת המצרית. גם העובדה שהוחרם מצביעה על כך שהשלטונות, המתירים בקורת בצורה זו או אחרת, אינם יכולים לשאת תמונה נוקשה ומביכה כעין זו שמעלה הסיפור.

מעניין כי מי שהקדים הקדמה לספר הזה, יוסף אָדריס, זכה באחרונה לצו האוסר את אחד המחזות האחרונים שלי¹⁵ בטענה שהוא מפר את שלום הציבור. המדובר ב"המתכננים", שעמדו להעלותו על הבימה אלא שימים ספורים לפני הצגת־הבכורה הוצא מטעם הצנזורה צו המונע את ההצגה. מקרה זה עורר סערת־רוחות בחוגי האמנות בקאהיר ועל־פי דיווחו של העתון הלבנוני "אל־ציאד" נחשפו בתוך כך שתי זרועות דרקוניות הפועלות באי־תלות מוחלטת בשלטון המרכזי, האוסרות ומתירות הצגות ופרסומים לפי ראות־עיניהן: האחת היא הצנזורה הממשלתית, שאין לשום שר השפעה עליה; והאחרת הצנזורה המפלגתית, שהיא כפי הנראה, גרועה וחמורה מחברתה. מחזה המקבל את אישור הצנזורה הממשלתית ואינו מקבל את אישורה של הצנזורה המפלגתית אינו מוצג מעולם. "המתכננים" פורסם לראשונה בבטאון הממשלתי "אל־מסרח" ("התיאטרון") ולא עורר בזמנו שום בעיות. גם כשהוחלט להציגו לא התעוררה כל התנגדות והנהלת התיאטרון קיבלה תמיכה בסך ארבעת־אלפים ל"מ לכיסוי ההוצאות, אך משנסתיימו כל החזרות באה הצנזורה המפלגתית וגזרה איסור על ההצגה.

מה תכנו של המחזה? אומר יוסף אָדריס, בראיון שהעניק ל"אל־ציאד":¹⁶

* בינתיים נודע על יצירות נוספות של אָדריס שהיחרמו.

¹⁵ המאמר של "אל־ציאד" הועתק בעתון הירושלמי "אל־אנבא" מ־26.12.1969.

מדובר במוסד לאושר האנושי, מוסד רקוב וצר־אופק, המאמין ביכלתו להביא אושר לאנושות. מצד שני, ישנו איש חזק הנקרא "האח" הפועל מאחרי הקלעים להריסתו. לשם כך הוא נוקט פעולה מתוכננת. היא טובע מחסידיו לעטות וצבעים, שחור ולבן, ולהסתגל אל בין אנשי המוסד, מצוידים בתירתו המהסכנית, כדי למוטט אותו מבפנים, טכסיסו מצליח והמוסד הישן מתמוטט ותחתו קם שלטון התיכונן. השליט החדש צובע את כל האנשים והדברים בשני צבעים—שחור ולבן—וכך הוא סבור שיביא אושר לאנשי שות. לימים מסתננים ספקוה ללבו והוא מגלה שלמעשה אין הבריות מאושרים על־אף התיכונן המדויק. אז הוא נוכח כי התיכונן עצמו אשם בכל, וכי יש עוד צבעים מלבד השחור והלבן, שבכוחם להחדיר אושר ללבבות. הוא מחליט למרוד במשטר שפגוע במור־ידיו. אבל כאן מתעוררת הבעיה, שכן כפי שהוא עצמו האח הגדול אף משטרו משטר גדול, למעשה, גדול כוחו של המשטר מכוחו שלו, ואז הוא צועק: "אני מאמין בדבר אחר לגמרי, אני כוסר בתיכוננכם ובלבן־השחור שלכם. העולם שעליו אני חולם הוא עולם שופע גונים!" לבסוף הוא מחליט לומר את האמת לבני־עמו. הוא יוצא לגווסרה ורואה את ההמונים מריעים לו. הוא מבקש לצעוק נגד התיכונן אך ברגע שהוא פותח את פיו לדבר, שואג קולו ברמקול: "התיכונן הוא הגילוי הגדול והחשוב ביותר שידע האדם מיום היבראו!" וההמונים מריעים לאות הסכמה.

במחזה זה חוזר יוסף אדריס, מן הסתם, אל כתיבתו הראשונה, השקויה רוח הומא־ניסטית, לאחר המפנה שחל ביצירתו בשנים האחרונות, כאשר השלים עם המשטר והסתגל אליו. הבקורת במחזה חורגת אולי מן התחום המקומי—הרודנות הנאצרית—ומזהירה גם מפני המשטר הסובייטי, שהאידיאולוגיה שלו נוהגת, כידוע, לצבוע דברים בשחור־לבן. דווקא מצדו של אדריס, בעל העבר הקומוניסטי, אין הצנזורים של מפלגת "האיחוד הסוציאליסטי" סובלים דברי־מינות כאלה...

באותה כתבה של "אל־ציאד" נשאלה אחת המקורבות לצנזורה המפלגתית מדוע הותרה הצגתו של הסרט "מירמאר", שהוא הגירסה הקולנועית לספרו של נגיב מחפוז הקרוי כך אף הוא (וגם בו בקורת לא מועטה, אם גם עקיפה כלשהו, על השלטון), השיבה: "הצגת 'מירמאר' הותרה משום שההסרטה עלתה עשרים־אלף לירות ורשות־הקולנוע אינה יכולה לשאת הפסד כזה; ושנית, התקופה בה הוקרן הסרט היתה תקופה רגועה ולכן ממשיכים בהקרנתו עד שיכסה את ההוצאות. נוסף לכך, הסרט הוא חיובי יותר מן 'המתכננים' וביסודו הוא חודר אחריות וב־גֶר".

תשובה זו אפיינית ליחס המורכב של השלטון והבקורת במצרים אל נגיב מחפוז. סופר זה, הנמנה עם תומכי המשטר ומשמש במשרה ממלכתית בכירה, אשר כתב סידרת רומנים שבישרו—לדעת הבקורת—את המהפכה הממשמשת־ובאה, לא כתב מאז יולי 1952 שום יצירה שמשמעת ממנה הזדהות עם המשטר. יתירה מזאת—מחפוז איכלס את הרומנים החדשים שלו נפשות מאוכזבות, מהפכנים בוגדים, אנשים גבוכים המחפשים את זהותם.

מה הביא את מחפוז למפנה זה ביצירתו?

כותב המבקר המצרי אחמד מוזהמד עטייה: "מהפכת יולי 1952 הכניסה את הסופר הגדול למבוי סתום. המהפכה התגשמה בידי כוחות חדשים, שאינם לא ימין ולא שמאל, בשעה שנחלקו הדעות ביחס למהפכה בין הימין והשמאל. עם מהפכת יולי

1952 ננעלה בפניו דלת המהפכה והגיבור המהפכן, כי הוא חש שכל מה שביקש כבר התגשם ומשום כך עבר לסגנון אחר.¹⁶ פירוש אחר לתופעה זאת נתן מבקר מצרי אחר, שראה בה חלק מתופעה כללית בשכבה גדולה של משכילים, שאינם יכולים להזדהות עם דרכי המהפכה. "מבוכתו של מי שנמנה עם מחנה המהפכה", כתב, "היא אחת הצרות שפקדו את המשכילים והמהפכה כאחד. רבים כתבו על מה־שקרוי 'משבר המשכילים', אך רובם של אלה התעלמו—אם בכוונה ואם בשוגג—מן הגורמים האמיתיים לאותו פער שגדל־והלך, ולפעמים לבש ממדים מסוכנים, בין המשכילים והמהפכה. פער זה בין המהפכה והנמנים עמה אינו נעוץ בהתנגדות לתכנה או לקו הכללי שלה אלא בהסתייגות מדרכיה ומהשפעותיה, וזאת משום שהשקפתם המהפכנית של המשכילים מקורה במציאות אחרת ובעבר עצמאי."¹⁷

פירושים אלה האמנם הולמים הם את יצירתו המאוחרת של מחפז? נתעכב תחילה על "מירמאר", הרומן האחרון של מחפז שהורט, כאמור, בהסכמת הצנזורה. רומן זה מפגיש אותנו עם שבע דמויות, שרק המקרה זימן אותן תחת קורת־גג אחת. מקום המיפגש הוא "מירמאר", פנסיון שאי־פעם היה משגשג ועתה הוא שרוי בשקיעה מתמדת. כל הדמויות שוליות ומתוסבכות. לבד אולי מן־הרה, המשרתת הצעירה והיפה שהאורחים מחזרים אחריה והיא דוחה אותם מעליה בזה אחר זה. כאן מעניינות אותנו שתי דמויות המוצגות במפורש כמהפכניות. הראשונה היא סרחאן אל־בוחיירי, שהוא "הגילום הגשמי של המהפכה" (ע' 150), חבר ה"נפד" לשעבר, שנטש את האידיאולוגיה הוופדיסטית ואימץ לו את הרעיונות החדשים, משראה שטובתו האי־שית מחייבת זאת. הוא אי־מעשה המצליח לתפוס עמדה במפלגת־השלטון ומתמנה חבר ההנהלה של אחד המפעלים הגדולים שהולאמו על־ידי המהפכה. בעיני כל הוא "מהפכן סוציאליסטי" ואילו הוא עצמו רואה במהפכה אמצעי לסיפוק שאיפותיו האישיות: "אמור לי בחיי אללה מה טעם לחיים בלי חווילה, מכונית ואשה?" (ע' 207). הוא התגלמות השחיתות המוסרית: מתכחש למשפחתו ומסרב לתמוך בה, מתאכזר לפילגשו, ועל הכל—מועל באמון מעבידיו, הממשלה. הוא גונב מדי־שבוע מן המפעל אותו הוא מנהל כדי תפוסת משאית חוטי־פשתן ומוכרם בשוק השחור. לעומתו ניצבת דמותו של המהפכן השני, מנצור באהי, קריין־ראדיו צעיר, לשעבר חבר מחתרת שמאלנית שבגד בחבריו ונמלט לאלקסנדריה בלחצו של אחיו המשמש קצין־משטרה. אף דמות זו אינה דמות שלילית רגילה, שפן באהי נרטש את המאבק המחתרתי ברגע הקריטי ביותר ונס אל בית ידידו וחברו־למאבק, שם הוא מסתה את אשתו לבגוד בבעלה. "בעיני החברים שלנו", הוא אומר לה, "אני מרגל, אך בעיני שלי אני בוגד ואין לי מפלט אלא אֶת" (ע' 169). "אני מרגל, ברחתי ברגע המתאים ונכנסתי בחשאי אל ביתו של ידיד ותיק", הוא מתוודה (ע' 171). איש זה

¹⁶ "משבר הגיבור־המהפכן ביצירתו של נגיב מחפז", ר' הערה ע' 74.

¹⁷ "הספרות המצרית אחרי ה'5 ביוני" מאת ע'אלי שוכרי, "אל־אדאב", מאי 1969.

שנא שנאת־מוות את סרחאן אל־בוחיירי, העומד בצדו השני של מיתרס הבגידה. "הוא מושך אותי אליו בכוח. כמשוך האור את הפרפר. הוא הטיפה המרעילה שאולי תבריאני" (ע' 194). ולבסוף הוא מגיע למסקנה: "אין לי חיים אלא בהריגתך!" (ע' 197). אך למזלה, סרחאן אל־בוחיירי מקדימו: הוא מתאבד אחרי שורה של כשלונות, ומנצור באהי אינו זוכה אפילו במשפט הסנסאציוני לו ייחל.

אלה הם שני נציגיה של המהפכה, כפי שרואה אותם מחפז; ובצדק כתב המבקר עטייה: "עם מותו של סרחאן אל־בוחייר המהפכן הסוציאליסטי הבוגד, ועם בוא הקץ על מנצור באהי המהפכן הבוגד, מידרדר הגיבור־המהפכן ביצירת נגיב מחפז אל תהום עמוקה"¹⁷. עם זאת עושה הבקורת המצרית מאמצים נואשים להסביר שמחפז מזדהה עם המשטר כערך עליון ומבקר צדדים שליליים בחברה. אולם יש אולי קווי־דמיון בין מנצור באהי, איש המחותרת השמאלנית לשעבר, לבין גיבורו של צנעאללה אבראהים, שאף הוא בעל השקפות שמאלניות לשעבר. שתי דמויות אלו אינן מצליחות למצוא להן מקום בחברה החדשה, בעלת היומרות הסוציאליסטיות המתקדמות, כביכול. יש כאן עדות על הסתאבותם של מהפכנים במצרים הנאצריס־טית, אשר איבדו את זהותם ונשתבשה דרכם. הם הפכו דמויות טרגיות. תופעה זו ראויה למחקר שיתחקה על גורמיה והשתקפותה בספרות ובחיי החברה.

אחרי מלחמת־יוני פירסם מחפז קובץ של סיפורים ומחזות קצרים בו ציין, שלא כדרכו, ציון רב־משמעות את זמן כתיבתם: "הסיפורים האלה נכתבו בין אוקטובר ודצמבר 1967". החשוב והבוטה בסיפורים אלה הוא "מתחת לסככה", שהבקורת המצרית מתנזרת מלעסוק בו. בסיפור זה, כמדומה, ביקש מחפז להעמיד את מפרשיו על טעותם בכך שצייר תמונת־נכאים של המשטר, בה שלטון־החוק מגולם בדמות שוטר־רוצה. מתחת לסככה של תחנת אוטובוס חוסים אנשים מפני הגשם ולנגד עיניהם מתרחשים דברים מוזרים—תפיסת גנב, תאונה קטלנית, התעלסות בפרהסיה, קבורת חללים, רצח ועוד—והם צופים ומשתאים מרע השוטר העומד מנגד אינו מתערב. לבסוף מחליט אחד מהם לקרוא לו, אך השוטר, תחת שימשע לתלונתם, מאשימם בהתקהלות בלתי־חוקית, יורה בהם והורגם אחד־אחד. זהו אולי הביטוי הספרותי החריף ביותר נגד המשטר במצרים שנכתב בזמן האחרון, ואם עדיין מעמדו של מחפז איתן הרי אפשר לתרץ זאת רק בקשריו האמיצים בצמרת השלטון ובאפיו החמקמק.

סיפור מסוג אחר הוא "הזעם"¹⁸ לסולימאן פיאד, בו ביקש המחבר מן־הסתם להגיב על הפגנות הסטודנטים באלקסנדריה ובקאהיר ב־1968 שתבעו חופש־דיבור והסתיימו בהתנגשויות אלימות עם המשטרה. הוא מודע אותנו עם סטודנט צעיר, העומד בין גלי האבנים ששימשו את המפגינים במלחמתם בשוטרים, וחושב על פחדנותו.

¹⁷ "משבר הגיבור־המהפכן ביצירתו של נגיב מחפז", "אל־מגילה", ספטמבר 1969.

¹⁸ "אל־אדאב", ינואר 1969.

• מובא בתרגום עברי בחוברת זו.

שקט בכל, ההפגנה התפזרה. השומרים והמפגינים הלכו. השומרים אספו את תרמילי הנחושת של הכדורים ומקץ שעה עלו על מכוניותיהם אחרי שבדקו ומצאו שאכן הכל כשורה. גם האמבולנס האחרון יצא מלא פצועים משני הצדדים, המצטרפים אל פצועי יום אתמול. הוא עמד לבדו בצלליה הערביים הארוכים. גבוה היה וצנום. פניו מוארכים ושחומים ועיניו גדולות. זעף היה. השאון שב לרחוב ולב הכרך שב אל פעימותיו הקדחתניות. כסירטור מגוע עצום ובלתי־נלאה. קרונות החשמלית והרכבת התחתית שבו אל מסעם וכמוהם המכוניות והאיטובוסים. במבט נוגה ונוזף התבונן במטאטא של פועל העירייה, שהיה גורף את האבנים לפניו ומאספן בערימות בצד המדרכה. כיוצא בזה גרפו השומרים והמפגינים זה את זה. הוא חשב: אכן אחת לא נזרקה על שום איש, ושום שומר לא נתן בו מבט.

ואכן, האיש נתקף פחד בראותו את השוטרים ונמלט לרחוב צדדי, משם צפה במתרחש. עתה הוא אכול חרטה ורגשי־כשל ובתוך כך מתברר לו כי שכח את שמו. יכול הוא לזכור את שמות חבריו, את שמות אחיו כולם. אבל את שמו אינו יכול לזכור בשום־אופן. "מצב זה הניח את דעתו ובינר־לבינו חייך על שנעשה בן־בלי־שם. עתה הוא אחד מן המונים אלה ההולכים ובאים סביבו". ואחרי התפצלות זו באישיותו והתמזגות החלק המפוכח שבה בהמונים, הוא מתחיל להרהר: על מה הוא זועם? על מה הזעם? אך אין הוא מעלה תשובה. תחת זאת הוא מגיע למסקנה אחרת: "אל תשכח את הדיכוי המלווה פחד זה שהפך הרגל בחיינו, כמו העישון, כמו ההסתכלות בהצגות אוויליות. זהו זעם הקרוע לגורים זעירים".

הוא מהלך ברחובות, יושב בבית־קפה, מנסה להכניס סדר במחשבותיו. אך הבושה מטרפת את דעתו והוא אומר לעצמו: "זרוק אבן זו על מישהו... היא תפגע באחד מהם. זרוק אותה על עצמך והיא תפגע בפחדן. הלא כן?" ואמנם הוא מטיח במס התה על הרצפה וקם ממקומו. הוא חוזר אל מקום ההתכתשות, בוחר לו את ערימת האבנים הגדולה ביותר ומתחיל "לרגום" את כל הסובב אותו: הולכי־הרגל, זגוגיות המכוניות, חלונות החשמלית, הנורות הפלואורסנטיות של הרחוב, הגוזזטה שממנה הופל האיש בכדור תועה, אשה בהריון, נשרה לועסת מסטיק. הכל אץ ממנו. שאון המכוניות פסק ועלו קולות בני־אדם.

"פהדנים!"

עד־מהרה הניחו את פחדם ושובו—השוטר והיחפנים, האפנדי ונהגי המכוניות וכרטיסני החשמלית—והחלו להחזיר אליו את האבנים.

"נלמד יחד איך לידות אבן בפני הפחד". עתה חשב שהוא רוגם מפני שהוא זועם.

בכלות ערימת האבנים ישב על המדרכה וביקש לזכור את שמו. בעוד מעגל הרגליים סוגר עליו יותר ויותר ונחל דם פורץ מפצע עמוק במצחו.

כך מסתיים הסיפור, שאולי הולם אותו השם "הפחד" יותר מאשר "הזעם". הוא מסתיים במעשה אווילי, שפל תכליתו נסיונו האומלל של האדם המדוכא להשתחרר מפחדיו ולזכור את שמו, אך בכל מעשה מסוג זה הוא מסתיים בלא־כלום. שכן לא די שאתה זועם ולא די שאתה מתגרה בפחד; עליך, מסתבר, לדעת תחילה את שמך, את זהותך. דומה כאילו ביקש המחבר לומר שהפגנות־זעם ספונטאניות אין בהן לשנות את פני הדברים, את ההרגל הזה לחיות בצל הפחד.

מן הנמנע הוא לעמוד על כל היצירות המאלפות בנושא זה שראו אור בשנתיים האחרונות, וזאת, מחמת הקושי בהשגת החומר. נסתפק אפוא בדוגמות שהבאתי בפרק זה ואפסח על יצירות חשובות פחות שאליהן יכולתי להגיע. לסיום הפרק אשוב ואצטט משיר של אל-ביאתי ששמו "אלגיה לשמש יוני", אותו קרא בדמשק בפברואר

1969: 19

בבתי־הקפה של המזרח טחנונו קרבות־המלים
 וחרבות־העץ
 והשקרים ופרשי־הרוח,
 אנחנו לא הרגנו גמל או חתול,
 אנחנו דור־המוות־בחינם, אנחנו דור הצדקות.
 דברי־הבל העסיקונו
 יוזה את זה הרגנו והתפוררנו
 בבתי־הקפה של המזרח צדים אנו זבובים.
 מדוע הניחנונו לפלבים,
 גוויות בלא תפילה,
 נושאים את המולדת הצלובה ביד אחת ועפר בשניה?
 הוי, אל תסלק את הזבובים מן הפצע,
 פצע־יפיו של איוב וייסורי־ההמתנה
 ודם זועק נקם!

זעקת־נקם זו משמשת מוטיב מרכזי ב"יצירה הלוחמת", שעליה נעמוד עתה.

ג. נושא המלחמה בישראל

את היצירה הספרותית בנושא זה אפשר לחלק לשני סוגים: א) התגובה הרגשית על נצחונה של ישראל; ב) האהדה לפלשתינאים ולמלחמתם בישראל. ככלל כתיבה אמוציונלית—וכתיבה זו רובה ככולה אמוציונלית—משמשת השירה אמצעי יעיל ומשיר לליבוי רגשות. במבול השירה שהציף את העתונות הערבית תפסה שירתם של המשוררים היושבים בישראל את המקום הראשי. "שירה זו", כתב אחד המבקרים, "השיבה לנו את האמון במלה"²⁰. למעשה, לגבי הקורא הערבי היתה שירה זו מעין גילוי היא הפתיעתו ברמתה ובהזדהותה עם זרם־העל של הפעילות הפוליטית הערבית—התנגדות ללא־פשרה לישראל וחתירה לאחדות כל־ערבית. משך קרוב לעשרים שנה התעלמו הבמות הספרותיות ושופרות־התעמולה הערביים ממנה ואפילו התיחסו אליה בחשד כספרות ה"משתפת פעולה עם הציונות", והנה לפתע־פתאום העלה אל פיסגת השירה הערבית והעתירו עליה שבחים בצורה חסרת־תקדים. היא פורסמה במהדורות רבות, צוטטה במאות מאמרים, נאומים ושידורי־ראדיו, והוצגה כדוגמה בשלה לשירה לוחמת. בוועידת הסופרים הערבים בבגדאד אמר אחד מחשובי המבקרים במצרים כיום כי שירה זו "ממזגת בה את הזעם והעמידה האיתנה, את ההת-

¹⁹ "אל־אדאב", יוני 1969.

²⁰ יאסין רפאעיה, "על קובץ שירי: של סמיח אל־קאסם", "אל־אדאב", ספטמבר 1969.

פתחות התמידית עם השמירה על הייחוד, ואת תפיסת האסון והירידה לעומקו, וכל זה מתוך אמונה בנצחון הסופי. זה הכיוון החדש משוררי הארצות הערביות לומדים היום ממשוררי פלשתינ, גם אם לבטח תהיינה הנעימות שונות ומגוונות בהתחשב בהבדל הגדול בין משוררי פלשתינ הכבושה ומשוררי שאר הארצות הערביות—אלה אורחים ערביים במדינות ערביות עצמאיות, ואלה משתייכים למיעוט נרדף על אדמתו. רואים את האויב במרעניו וסובלים מגנישותיו יום-יום".²¹

לאמיתו של דבר, מי ש"גילה" את המשוררים האלה היה הסופר הפלשתינאי ע'סאן פנפאני, שעוד ב-1966 פירסם ספר בשם "ספרות ההתנגדות בפלשתינ הכבושה" ובו נתן "הכשר" לשירה פוליטית זו, שרוב רובם של כותביה נמנים על חברי ר"ח ואוהדיה.

ביטוי שירי להתלהבות שאחזה בעולם הערבי, השרוי ברגשי כשל ועלבון, נוכח פירסומה של שירה זו נתן המשורר ניוזאר קבאני בשירו "אל משוררי האדמה הכבושה", בו הוא אומר בתוך השאר:²²

משוררי האדמה הכבושה—
זה שנים מכם אנו לומדים,
אנו המשוררים המובסים,
אנו הזרים להיסטוריה ולתנוגות האבלים—
לומדים איך תהיה לאות
צורת סכין!
משוררי האדמה הכבושה—
היפה ביונים הבאה אלינו בליל-הכלא,
התוגה שקופת-המבט, הזוכה כתפילת-השחר,
ערוגת הפרחים הצומחת מבטן הגחלים,
המטר היורד חרף העוול והגונשים,
מכם נלמד כיצד לשיר במיעמקי הבור,
ונלמד איך על רגליו יפסע הקבר,
נלמד מהי שירה.

מה מקור ההתלהבות הזאת? כותב המצרי צברי חאפז: "התבוסה עקובת-הדמים שנחלו הערבים ביוני היתה בחינת הפתעה לכל, סטירת-לחי קשה בשעה שחיפנינו לנשיקות. אך לתבוסה הקשה לא היתה השפעה הרסנית על רוחם של משוררי האדמה הכבושה, כפי שסברו רבים... משורר האדמה הכבושה תפס כי האסון החדש אינו למעשה אלא דחיסות החשכה ב'סוף הלילה' המבשרת את עליית השחר".²³ ויאסין רפאעיה כותב, בהקדמתו לקובץ שיריו של סמיח אל-קאסם, "בציפיה לעוף הרעם": "מבחנם של המשוררים האלה מיוחד-במינו ושונה תכלית-שינוי ממבחנם של שאר משוררי המולדת הערבית. אי-אפשר היה לכלי-התקשורת הערביים שלא

²¹ ד"ר שוכרי עיזאד, "הספרות הערבית אחרי ה-5 ביוני", "אל-אדאב", מאי 1969.
²² "אל-אדאב", אפריל 1969.

²³ "אל-אדאב", מרס 1969.

• "סוף הלילה" הוא שם ספר-שיריו של מחמוד דרוויש. שראה אור בשנת 1967 בעכו.

לשחרר את היצירה השירית המזוהירה הזאת ולאפשר לה להגיע אל ההמונים הערביים בכל מקום כדי להזכיר להם ששאריית־הפליטה של העם הפלשתינאי באדמה הכבושה עודה מאמינה באדמתה ובעתידה הערבי הטהור, וכי היא נאבקת נגד האכזרי והפראי שבכוחות האימפריאליסטיים".

נתעכב אפוא על שירתם של משוררים אלה שראתה אור אחרי המלחמה, בלי לעמוד על מה שכתבו לפני כן ועל דרך התפתחותם. למעשה, שירתם של המשוררים הערביים בישראל (ולא רק אלה שיצוטטו כאן) ראויה לדיון נפרד, שיתחקה אחר התפתחותה והמקורות מהם שאבה, אך לצורך מאמר זה ולאור החשיבות שזכתה לה בארצות הערביות אי־אפשר שלא להביא דוגמות מאותם שירים המעוררים את ההתלהבות הכללית. ואכן, ממה מתלהבים הערבים? משיר כזה, למשל, של סמיח אל־קאסם:

קראתי, זה עשרים שנה,
מועצת־השלום הנכבדה—אה!
זה עשרים שנה.
ההיוב מעבר לסופות האורבות לשלים
מגיעך קולי בדואר,
מיער הדרם והשריפות, המרידות והאהלים,
מגיעך קולי—פרח אדום לשנה החדשה:
הבא להרגני
יפול על דלתי הרוג!

(“גפילת המסכות”)

וכן משירו, “זה קרה בחמישי ביוני”:

מכת־הברק הנוחתת על אם הדרך
שוטפת את עובר־האורח בנהרה
ולו גם תהי בעירה.
יזכור הקורא או לא יזכור,
אך אני, למען יבינוני הכל,
חחר:
אנחנו בחמשה בירח יוני
נוקדנו מחדש.

אך גם לפני יוני לא היו תמימים אלא ידעו להילחם, וזאת מסביר מחמוד דרוויש לאחות מעבר לגבול:

לא היינו לפי יוני גוזלים
ואהבתנו לא התפוררה בין השלשלאות;
אנחנו, אחות, זה עשרים שנה
לא שירה אנו כותבים אלא לוחמים.
הוי פצעי היהיר,
מולדתי אינה מזוודה
ואני אינני נוסע,
אני המאהב והאדמה אהובה.
(“יומנו של סצע פלשתינאי”)

ההזדהות עם הערבים ומאבקם היא מוחלטת וללא־פשרה. ודרוויש מכריז עליה
בגאון :

אחזור על זאת ואחזור ולא אבוש!
אני אחד מהם.
אני חליל בתזמורתם של אלה שענייהם
התנערו מאבק האתמול
והתמגו בקרני השמש והעתיד היפה.
אני חזק יותר
אני רחב יותר
מן הצינוק האפל.
כן, ערבי!

(“שיר לגברים”)

ולא זו בלבד, אלא שהם מושרשים באדמתם ולא יעקרו ממנה, כפי שזועק סאלם
גיזבראן :

כאלון נישאר כאן, כסלעים.
כחורשות הזיתים על גבעות ארצי, כנהרות.
כיוני־הבר הירוקות נעופף
על אדמתך ארצי, כנשרים!

(“כאלון”)

ובמלים בוטות יותר של תופיק זיאד (ברור למי הפנייה בשיר מכוונת) :

כאן על לבבכם כחומה נישאר,
בבתי־המרזח נדיח צלחות
ולאדוניה נמלא הפוסות
ובמטבחים שחורים נשטוף מרצפות.
כדי לתלוש סת־לחם לקטנים
מבין שיניכם הכחולות.
כאן על לבבכם כחומה נישאר,
ברעב, בעריה, נקרא תגר
ומזמורים נזמר.
והרחובות הסואנים הפגנות נמלא
וגאווה נגדוש את בתי־הפלא
ונעשה הקטנים מורדים דור אחרי דור.
אם נצמא נסחוט הסלע,
אם נרעב נאכל עפר—ולא נוז!

(“מאחרי הסורגים”)

אכן, בגאון הם שרים למרות השלטון הישראלי “הסותם פיות וכורת שפתיים”. כך
כותב סמיח אל־קאסם :

אמרתי להשמיעכם
סיפור על זמיר מת,
אמרתי להשמיעכם
סיפור...

(“השפה הכרותה”)

שונים הם משאריהם במדינות אחרות, שלא ידעו חיים עצמאיים ושמר כל מבטחם בשליטים רברבנים. בריחתם ההמונית של תושבים מן השטחים שנכבשו בידי צה"ל הכאיבה להם, ולכן הם מיחלים ליום שיבתם. כך אומר תופיק זיאר:

חביבי!
בריסי העיניים ארפד דרך שיבתכם.
בריסי העיניים.
את פצעכם אאמץ וקוצי הדרך אלקט
בעפעפיים.
ובכפתי אפורר סלע־צורים
ומבשרי אטה גשר שיבתכם
מגדה אל גדה.

(גשר השיבה)

הזדהוהם עם בני־עמם ועם הארגונים הלוחמים בישראל באה לביטוי גם בקריאה זו של סמיח אל־קאסם:

הבו אלות, הבו לפידים.
השליכו לאש מחרוזות,
השליכו אבק השנים
וקומו גילחמה!

(קולות צדק רחוקים)

הם תולים תקוותם ב"אל־פתח" ובשאר ארגונים כמותו, ולדוגמה נביא את שירו של מתמודד דרוויש "הבטחות מן אל־עאצפה (הסופה)", שעליו כותב אחמד מוחמד עטייה:
"אין הוכחה טובה יותר לחשיבות הדרך בה הלך העם הפלשתינאי במאבקו המזוין מן התקוות שקושר משורר האדמה הכבושה מתמודד דרוויש ב'אל־עאצפה', האגף הצבאי של 'אל־פתח', בשירו 'הבטחות מן אל־עאצפה':"²⁴

יהי אשר יהי
אין אלא לסרב למוות
להצית דמעות השירים הרכרוכים
ילכרות מעץ הזית
את כל הענפים המזויפים.
אם שר אני לשמחה
מאהרי שמורות עינים יראות.
הרי משום שהסופה
הבטיחה לי יין
ומועדים חדשים
וקשתות־בענן,
ומשום שהסופה
סיאטאה את קול הזורירים הסכלים
הענפים המזויפים
מגועי העצים היציבים.

²⁴ "אל־אדאב", מרס 1969.

יהי אשר יהי
 אין לי אלא להתפאר
 בך, הפצע של העיר
 אתה קו הברק
 בלילותינו העצובים.
 הרחוב יקדיר פניו אלי
 אך אתה תגן עלי מן הצל ומבטי המשטמה
 אשר לשמחה

מאחרי שמורות עיניים יראות
 כי מיום שפרצה בארצי הסופה
 הבטיחתי יין וקשתות־בענן.²⁵

הרבינו במובאות מן השירה הערבית הנכתבת בישראל הן משום שאינה ידועה לקוראי־עברית והן, ובעיקר, משום שהפכה להיות אחד הענפים החשובים בשירה הערבית כיום והיא משמשת אבן־שואבת לסופרים ומשוררים רבים, במיוחד מקרב הצעירים. הנושא הפלשתינאי והמלחמה המזוינת בישראל תופסים יותר ויותר מקום מרכזי בחיים הערביים, והסופרים בארצות השכנות דשים בו ללא הפוגה. לא נתעכב אפוא על זרמיה השונים של יצירה זו לארצותיה, כי הם דומים זה לזה, אלא נביא דוגמות אחדות מנקודת־הראות של הנושא בלבד.

בנושא המלחמה והנקם אִפייני הוא, כמדומה, הסיפור "שיחת הדרך" מאת יוסף אחמד אל־מחמוד²⁶ (סורי?). שבו הלך בעקבות הטראגדיה היוונית והעמיד במרכז הסיפור אשה כפרית קשוחה, שבעלה, דיאב, יצא למלחמה ב־1948 ולא שב, היא מגדלת את בניה על כיבוד וזכרו של אביהם ומטפחת בהם רגשי־נקם: "כשיצמח שפמך ותוכל לאחוז בו בקצות אצבעותיך יהיה עליך לצאת למלחמה!" היא נושאת לבדה בעול הפרנסה, עובדת מבוקר עד ערב באדמות בעל הקרקעות של הכפר, אך אינה מיחלת ליום בו תנוח מעבודה מפרכת זאת:

"גדלו הילדים, השבח לאל, ובאה עת מנוחתך", אומרת לה אחת מנשי הכפר.
 "לא לך אני מגדלחם", היא משיבתה. "בצבא אני רוצה לראותם. אני רוצה לזעוק אל בעלי: גדלו היתומים, דיאב, והם חשים אליך!"

נוקפות שנים, המשטר משתנה, ושוב אין היא עובדת כאריסה באדמת הפיאודל אלא מעבדת חלקת־אדמה בלי להתחלק ביכולה עם איש. הבן־הבכור, דמר, הולך לצבא כדרישת אמו, שם הוא לומד לאחוז בנשק, אך בשוֹבו הביתה לחופשות היא מועיפה פניה: "יותר מדי חופשות אתה מקבל!" ובחמת־זעם היא פורצת בזעקות: "בדמך נשבעתי, דיאב, כי על כל שעל אדמה בפלשתינן אעלה קטורת ועל כל אבן אניח זר־פרחים! גדלו היתומים, דיאב, והם חשים אליך!"

היום המיוחל הגיע, מקץ עשרים שנה, והיא נפרדת מבנה בזו הלשון:

"באל נשבעתי לרקוד לאֶרְכָה ולרחבה של פלשתינן! עשרים שנה אני רעבה וצמאה ליום הזה, דמר, בן אביך אתה, שמע לדברי ושהדי במרומים, לא אוכה לראותך חוזר. אל תניח

²⁵ "סוף הלילה", ע' 24, הוצ' "הגליל", עכו, 1967.

²⁶ "אל־אדאב", מרס 1969.

נשים אלמנות כפי שהניחוני היהודים, אל תניח ילדים יתומים כפי שהניחוך—כולם כאחד, נשים וילדים, תחת אשר גולו בפלשתין! ארבעים שנה חיכה הערבי לנקמתו ואמר: נחפזתי, באל נשבעתי, אם תשוב חי לא אביט בכך ולו דבקו שמיים בארץ!"
 יומם וליל היא מאזינה לטראנוויסטור ועוקבת אחרי הקרבות, והנה יום אחד שכנתה מבשרתה שחייל הגיע לכפר וכל הנשים חשות אליו לשמוע על יקיריהן. היא נדהמת. "האם זו עת למתן חופשות לנושאי נשק?" וכאשר שכנתה מפצירה בה לגשת אליו, היא משיבה: "מי שאיבדה את בעלה אינה חוששת לאבדן בנה".

"ומה יותר לך?"

"אינני רוצה בגבר בלי אדמה, אני מעדיפה אדמה בלי גברים."
 "את מיללת כמו ינשוף בחרבית".

בינתיים וחיילים נוספים החלו לחזור יום-יום, נושאים נשק ותחמושת, ובלילות היו יורים באוויר. היא נתקפת פחדים שמה ישוב גם דמר, ואמנם יום אחד נשמעת דפיקה בדלת. "מי הדופק?" שאלה, והנה קול בנה מאחורי הדלת. "דמר"? היא צועקת בחרדה. "האם חזרת? לא אביט בכך! הגברים לא נבראו לפנטזיות!" הוא מתחנן שתפתח לו. אך היא מסרבת: "לא גידלתי אותך כדי שתאכל מיגיע-כפיך. כלום באתם לספר לנו על נצחון אויבכם? גידלתי אותך כדי לדבר בנצחונך, כדי להקים קבר לאביך בפלשתין ולערוך נשפים סביבו!" היא הומקת לה בפתח צדדי ונמלטת אל חשפת הלילה.

הנושא השני המשמש את רוב-רובם של הסופרים המשוררים הוא המלחמה הפיזיאלית בישראל. נביא כאן שתי דוגמות בלבד: האחת סיפור, והאחרת מחזה. הסיפור הוא סיפורו של סולימאן פיאד, "האדם, האדמה והמוות",²⁷ שאם גם נושאו "היסטורי" (מלחמת-1948) ומקומו יכירונו אולי בפרקים הקודמים על האכזבה והבקורת, אף-על-פי-כן מצאתיו יאה להדגמת סוג כתיבה המתפשט-ההולך באחרונה. גיבור הסיפור הוא סטודנט מצרי צעיר, המקבל בתום-לב את הקריאות להתנדבות ונוטש את משפחתו ואת תלמודו ומצטרף למחנה המתנדבים בעזה. על דבריו של ידידו האומר לו שאם להילחם באימפריאליסטים מוטב להילחם בתל-אל-כפיר נגד הבריטים ולא בפלשתין, הוא משיב: "היהודים מסוכנים יותר מן האנגלים", וכך הוא מגיע אל שורות הפיזיאלים שיצאו ל"פלשתין, האדמה שאני אוהב אותה ואיני יודע אלא את שמה ופירורי ידיעות על-אודותיה מן ההיסטוריה". אך לא כפי חלומה מתנהלת המלחמה, והוא נוחל אכזבה מרה. סיפור-המעשה עצמו אינו חשוב אלא ששילב בו המחבר תיאורים וסיפורי-משנה, האפייניים לסוג זה של כתיבה. באחד הסיפורים האלה אנו קוראים שהוא ניצב לבדו בעמדה בלילה והנה קול קורא מאחרי גבו להיפגע. מתמיהה הפנייה שנשמעה בזו הלשון: "סלם יא מוסלם!" (היפגע, מוסלמי!)—לשון-גופל-על-לשון שקשה להעלות על הדעת שחייל ישראלי ישתמש בה, ומה-גם חיילת!

אותו רגע ראיתי חייל ניצב מולי, בקסדתו ובמקלעו המופנה אלי. מיד, ותוך שאני משפיל ראשי מעט, לחצה אצבעי על ההדק והחייל נפל הרוג. חברי התעוררו וזרקורים האירו את

הגבעה הרחוקה. אין איש. ההרוג לא היה אלא בחורה יהודיה בבגדי־לוחם, שנשאנו אותה אל העורף ושם קברנוה. קיויתי להיות סמוך לים כדי שלא תשכב שכיבת־נצח על אדמה אחת עם הגברים שלנו, אבל הדבר המדהים הוא מדוע חדרה עמוק כל־כך ובאה מאחורי כדי לקחתני בשבי?

כדי שנבין את הרמז, הנה עוד סיפור על בחורה יהודיה: קבוצה אחת ממחנה המתנדבים מצליחה לכבוש קיבוץ ולהרוג את כל הגברים שבו ולהעלותו באש. אחד המשתתפים בהתקפה מספר לגיבור: "הוא סיפר לי על צעירה יהודיה שמצאה ערומה על מיטה באחד המקלטים של הקיבוץ. היא קראה לו לשכב אתה אך הוא הרגה בר־מקום. אחר־כך גילה אקדת מתחת לפר וידה אוחות בו".

מסיפורים דמיוניים אלה נעבור אל מחזה הכתוב כולו על טהרת הדמיון, הלא הוא מחזהו של סוהייל אָדריס הלבנוני, שהוא בחינת "אבי הספרות הלוחמת" ועורך "אל־אדאב"—"פרח של דם"²⁸. מחזה זה מאוכלס דמויות סטריאוטיפיות ועלילתו מתרחשת על־פי מתכונת קבוצה־מראש. המקום הוא "בשטחים הכבושים" והמשתתפים חברי קבוצת־מחבלים המונה שני סטודנטים (אחד מהם ראש הקבוצה), כייס לשעבר, צעיר לבנוני מתנדב, ונוצרי. קבוצה זו מיצגת את הרצוי והמוצהר: השכבה המשכילה חדורת הרוח הפטריוטית; איש־העם שהחברה המושחתת הוגתה אותו מן המסילה ולבסוף הוא מוצא את מקומו בשורות הלוחמים; הסולידאריות הערבית (לבנוני!), והאחדות הלאומית (נוצרי!). לצדם אנו מוצאים את האם, שהיא סמל הטוב והתום; הבת הצעירה והיפה, סמל לגאווה הלאומית שעם זאת היא "כבשת הרש" המפתה את האויב האכזר; האח־הנער ממל את בני הנעורים הנאמנים לדרכם של הגדולים והנכונים לכל קרבן. לעומתם מצטייר האויב במלוא אכזריותו ושפלותו בדמותם של הקצין, הסאדיסט והאנס, והחיילת, שתפקידה לפתות עצורים כדי לסחוט מהם הודאות—מעין זונה בשירות חיל־הכיבוש. ואם לא די בכך, הוסיף אָדריס עוד דמות כדי להבטיח את העליונות המוסרית של הנכבשים: דמות המלשין הערבי המשמש בשירות הכובשים אך בסופר־של־דבר הוא מציל את העצורים ומצטרף אל שורות הלוחמים. על דמויות סטריאוטיפיות אלו רקם אָדריס את עלילת המחזה, שעיקרה: אחרי פעולה חבלנית מתכנסים חברי החוליה בביתו של מפקדם, אך הכובשים מגיעים אליהם, בעזרת המלשין הערבי, ועוצרים את האח הצעיר, אחרי שהצליחו חברי החוליה להסתתר באחד מחדרי הבית. במעצר מנסים הקצין והזונה שבשירותו לגבות ממנו עדות, אך לשווא. בינתיים נעצר עוד אחד מאנשי החוליה, שהוא ארוסה של אחות המפקד, פצוע ושותת־דם, אף הוא מסרב למסור עדות על פעולות קבוצתו. דמו מכתים את רצפת לשכתו של הקצין, אך בעוד הוא מובל למעצר מופיעה האחות (ארוסתו) בתקווה לשחרר את אחיה הצעיר, ושם נודע לה שגם ארוסה עצור ושהדם המכתים את רצפת הלשכה הוא דמו. היא מתמוטטת ואז מנצל הקצין את חולשתה ואונס אותה. עתה חל מפנה בעלילה: אחמד, המלשין, משחרר את שני העצורים

²⁸ "אל־אדאב", מרס 1969.

ומביאם אל מערה בה מסתתרים אנשי החוליה, ושם נפגשים הארוס וארוסו ומתחב-
קים, אך באותו מעמד הם שומעים על פיצוץ ביתם. אנשי החוליה יוצאים שוב
לפעולה, מחוץ לפצרו, שהוא ארוסה של האחות, ובמהדורת-החדשות נודע להם כי
החבלנים התקיפו את מפקדת הצבא, הרגו את הקצין ועוד חמישה חיילים ואסרו את
החיילת (הזונה). בפעולה נפלו שלושה: ראש החוליה, הכייס והמלשין-לשעבר.
המלאכותיות בעלילה ובעיצוב הנפשות מזדקרת לעין כמעט בכל קטע מקטעי המחזה.
הקצין הישראלי, המופיע כבר בתמונה השניה של המערכה הראשונה, הוא התגלמות
הסכלות הרשעות בעת-זבועונה-אחת. חברי החוליה מסתתרים באחד משני חדרי
הבית והוא מסתפק בעצירת הנער ואינו עורך אפילו חיפוש, אף שהתעוררו בו ספקות
אם יכול נער חלוש כזה לבצע פעולת חבלה:

ה ק צ י ן (פוקד על שני חיילים לעצור את זיאד, בעוד חייל שלישי נוטל את
רובהו): "מה זה? בגיל כזה אתה מבצע פעולות-חבלה? (ממשש את זרועו
באצבעותיו) עדיין רך ועדין... לא נתרו לכם גברים? (פורץ בצחוק) מתי היו
לכם גברים בכלל? (שותק רגע ופונה אל לילא) אין לכם אלא נשים, נשים יפות
לפעמים! (מתקרב אל לילא והיא נסוגה, אך הוא מוסיף להתקרב) האם אני מפקיד
אותך, יפתי? (האם משמיעה צעקה וצונחת על כיסא קרוב).
זיאד (מנסה להשתחרר מן החיילים): עזוב אותה! באתם לעצור אותי, קחו
אותי והניחו אותן לנפשן!

ה ק צ י ן: בסדר, בסדר, אל תפחדו. חמדתי לצון, אין לנו זמן עכשיו לחיזורים!
(מתקן עצמו) אולי זה יבוא במאוחר יותר! (בנעימה רצינית) טוב עשית
שהסגרת את עצמך. יש ברשותנו כל הדרוש לפיצוץ. אבל אני לא העליתי בדעתי
שהמחבל המסוכן שעליו מספרים הדו"חות שלנו הוא נער בן... אמור לי, בן כמה
אתה?

זיאד: אינני כמו שאתה חושב. אני בן שבע-עשרה.
ה ק צ י ן: קשה להאמין. מתי התאמנת וביצעת כל אותן פעולות-חבלה? אבל אין
דבר, השירותים שלנו יגלו אחר-כך את הכל.

כך מצליחים אנשי החוליה והאחות להוליך שולל את הקצין והוא יוצא עם "אפרוח",
בעוד הגיבורים בבית. אבל בשירותו של הקצין הסכל עובד אחד המלשין והוא
יוליך את החיילים לעצירת האשם, ארוסה של לילא. הנה הקצין בלשכתו והחייל
העומד לשירותו:

ה ק צ י ן (נוטל את שפופרת הטלפון): האלו, כן, מה אתה אומר? איזה מחסן
תחמושת? משלנו שני חיילים ושני אזרחים? ומהם? רק אחד? אני בטוח, אם
ימשיכו בצורה זו... טוב, תודה. (מחזיר השפופרת ומדבר לנפשו) אינני מבין מה
הועיל לנו נצחון-הביק! האם באמת נסתיימה מלחמת-שש-הימים? אני רואה
שהיא מתמשכת בלי סוף. זה כבר בלתי-נסבל! בכל יום חמש פעולות או שש!
מניין פורצים-ועולים השדים האלה?

ה ח י י ל: מאדמתם, אדוני הקצין!
ה ק צ י ן (בכעס): שתוק! שאלתי אותך?

ה ח י י ל (נצוג): סליחה, אדוני הקצין. חשבתי ששאלת אותי.
ה ק צ י ן (שב לדבר לנפשו): אוף! ואיפה הפלוגות והגדודים שלנו? (מפה בידו
על השולחן) היכן צה"ל?

החייל: מפוזר בכל השטחים, אדוני הקצין.
 הקצין (קופץ ממקומו): שתוק! שאלתי אותך?
 החייל: סליחה, אדוני הקצין, חשבתי ששאלת אותי.
 הקצין (מוסיף לדבר לנפשו): ואיך נעמד בכל זה? נחיה עוד עשרים שנה בלי שנעשה דבר ורק נצטייד ונתחנן אל ידידינו שיעניקו לנו כסף וצידוד? מדוע הכלבים האלה אינם מניחים לנו לחיות בשקט?
 החייל: אדוני הקצין...

הקצין (קם בתנופה, קופץ אגרופו בפני החייל): סוף־סוף תבלום את פיך? (החייל נרתע לאחוריו נפחד).

החייל: סליחה, אדוני הקצין. חשבה...
 הקצין (מחקה את קול החייל): חשבתי ששאלת אותי... שתוק וקרע את

הדרו"חות האלה! (החייל מתכונן לקרוע את הדרו"חות) מה אתה עושה, טיפש!
 החייל: אני קורע את הדרו"חות, כפי שביקשת, אדוני הקצין.
 הקצין: אני דרשתי זאת ממך?

כך מצטיירים הקצין והחייל הישראליים בדמיונו של אָדריס. נראה עתה איך מנסה אותו ראשל (זה השם שנתן לחיילת הישראלית, שתפקידה לפתות את העצורים. מעניין, הוא אף לא טרח למצוא שם ישראלי טיפוסי אלא השתמש בשם הנפוץ בספרות אירופה לאשה יהודיה).

ראשל (מתקרבת אליו): צחק עוד פעם, אני מבקשת. יש לך צחוק יפה כליכך, נוסך ריח ואמון. (שתיקה) אבל... חם כאן מאד, נכון? (פושטת את המקטורן ומגלה את חולצתה השקופה וזרועותיה הערומות, זימד מסב ראשו הצדה. היא מתקרבת אליו יותר, מניחה יד על כתפו) שמע, זימד! (נרתע לשמע שמו ומתרחק ממנה) אני יודעת את שמך, אל תדאג. אתה נער ביפעת פריחתו, ולכן אני שואלת את עצמי מה הביא אותך לכאן? מדוע אתה מקלקל לך את החיים ועוסק באלימות? מדוע לא תפיק הנאה מצעירותך? כלום חי האדם את חייו פעמיים? (מתקרבת אליו שוב) אני רוצה לעזור לך, אבל אני זקוקה תחילה לאמונך. (שותקת רגע וצוחקת) הו, טיפשה אני באמת! איך אשיג את אמונך ואוכל לעזור לך וידיך כבולות? בוא, הושט ידיך ואתיר את האזיקים!

זימד (נסוג בחרדה): לא, עזבי אותי, עזבי!

ראשל: פלא! זה העצור הראשון המתנגד להתרת ידי! כלום ראית אסיר שלא ימהר לברוח אם תיפתח לו הדלת? כלום ראית יונה הממאנת לצאת מן הפלוב כשתיפתח הדלת? אבל מדוע? (חוזרת אליו) אני רוצה להעניק לך את החופש, כדי שתאמין לי. (אוחזת בידיו) בוא הנה, בוא. (מניח לה לפתוח את האזיקים בלי התנגדות) אתה רואה? הנה ידיך חפשיות. עכשיו אתה יכול לחשוב מתוך חירות, לנוע מתוך חירות. בבקשה, שב על הספה.

זימד: אני מעדיף להישאר עומד.

ראשל: בישיבה יכול האדם לחשוב בנחת. בוא, בוא. (מושכת אותו בידו ומוֹר־שיבתו על הספה) וכדי שתהיה רגוע יותר, אשב אני שם. (יושבת על כיסא ומשפלת רגליה כשהיא חושפת חלק גדול מהן) עכשיו, שמע לי זימד...

זימד: אני מבקש ממך: אל תזכירי את שמי עוד. (מתבונן בידי)

ראשל: מדוע, זימד? וכי אני עדיין מעוררת בך פחד?

זימד (בקול נמוך, עורו מתבונן בידי): לא... אבל...

ראשל: זאת לא שאלת לשמי?

זיאד (בהיסוס): שמעתי את הקצין קורא לך ראשל.
 ראשל: טוב מאד. (היא קמה ומתחילה להלך במשרד בצעדים אטיים ומגרים,
 אחר־כך מתקרבת אליו ויושבת על הספה לידו) אינך רוצה לחזור הביתה? (הוא
 מביט בה בפחד ובתקווה) אתה קטן כל־כך עד שלא תוכל לסבול את החקירה,
 אני מתכוונת לעינויי החקירה. ואני מבטיחה לך שאחיש את שיבתך ולא ארשה
 להם להתקרב אליך. אני אבוא אליך. (שתיקה) מה דעתך? אבוא אליך בלילה.
 (נצמדת אליו, והוא מתרחק ממנה) עלומיך מוצאים חן בעיני, וכנראה יש לך
 גוף חזק. (מוסיפה להיצמד אליו, והוא אינו יכול עוד לזוז בפגעו במראשות הספה)
 אני נשבעת לך שתשוב הביתה. (לופתת את צווארו ומסמיכה פיה אל פניו) אני
 נשבעת לך... (הוא מנסה להרחיקה מעליו וידו נוגעת בשדה).
 זיאד (ברעדה): אני מבקש ממך. (מסב פניו ממנה) עזבי אותי, עזבי אותי,
 עלמה.

השידול אינו עולה יפה ובסוף התמונה מתפרץ זיאד: "את זונה! כולכם זונות!
 חשבת שנכנעתי לך, כלבה רקובה? אנו מכירים אתכם, הכל מכירים אתכם, אפילו
 באו"ם. אתם חושבים לגזול את כבודנו אחרי שגזלתם את אדמתנו? חלאת המין
 האנושי!" ואילו ראשל מצמידה את קנה האקדה לראשו ומאיימת לירות אם לא
 ישתוק.

לבסוף, הנה קטע בו מגלה לילא, שבאה להשתדל לשחרר את אחיה זיאד, את הדם
 על רצפת לשכתו של הקצין וסוברת שזה דם אחיה.

לילא (מגלה לפתע את הדם על הארץ): מה זה? אלוהים, זה דם! (שתיקה)
 האם זה דמו?

הקצין: לא, הירגעי, עדיין לא הגענו לכך, אבל זה דם של חבר שלי.

לילא (בחרדה): חבר של זיאד?

הקצין: כן. חבר שלו. תפסנו אותו לפני רגע.

לילא (ברעדה): מי אמר שהוא חבר שלי? מי הוא?

הקצין: קיוונו שיהיה אחיו הבכיר, אבל הירגעי, הוא אינו אחיו. (שתיקה. לילא
 הרדה, אך אינה שואלת) שמו, מה שמו? נדמה לי ששמו האשם.

לילא (בצעקה): אתה מתכוון... השאם?

הקצין: כן, כן. השאם.

לילא (צונחת על כיסא): בא גם הוא? הקדים אותי בנסיון להציל את זיאד והגיר
 את דמו? אם כן, זה דמו? (מתכוונת שוב ברצפה, פורצת בבכי ומתעלפת)

הקצין (מבולבל): מה זה? התעלפת? אלוהים, איזה יום נורא! (ניגש לצלצל,
 אך חוזר בו מיד. מסתכל ברגליה שנחשפו) זה טוב יותר. זה טוב יותר. סוף טוב
 ליום מיגע! (גוחן עליה ונושאה בזרועותיו, נושק לה על צווארה ומשפיעה על
 הספה. הוא נועץ בה מבטים רעבתניים)

מחזה זה הוצג אפוא בקאהיר וירד במהרה מעל הבימה. בירחון התיאטרוני "אל-
 מסרח" דנו אותו ברוחיים, והמחבר הואשם בניפוח עובדות ובהצגת דברים שלא
 בממדיהם האמיתיים. "ואם אנו דוחים את ההגזמה בהערכת תפקידם של ארגוני
 ההתנגדות", כתב המבקר פ'ארוק עבד אל-קאדר, "דוחים אנו בזה את הטעיית
 ההמונים. אין סכנה גדולה יותר מחדירתו של אותו סם מרדים לראשי הבריות, אותה
 הזיה נעימה שהנצחון יתגשם על הנייר (על הבימה) ולא על אדמת המציאות הקשה".

המבקר ניתח את הדמויות אחת-לאחת וכתב על זיארד, הפונה אל הקצין הישראלי בזו הלשון: "אנו מכירים את הרחמים שלכם, הרחמים של דיר-יאסין וכפר-קאסם, מכירים את העזרה שלכם, עזרת סוכנות-הסעד והאומות-המאוחדות"—ובכן, מעיר המבקר, "אתה יכול להמשיך בדיבור בלי סוף. הענין כבר נסתיים מזמן, שוב אין כלל לפנינו יצירה אמנותית". ובהגיעו לדון בקצין הישראלי ובראש, כתב: "שוב אנו ניצבים מול אותה גלופה שחוקה: הגברים הישראלים סרסורים ונשיהם זונות!" מלחמתם של הפלשתינאים בישראל, זו הקרויה "המלחמה הפידאית" או "המהפכה הפידאית", לא די שהיא מעוררת אהדה בחוגים הלאומיים אלא היא מצטיירת בעיניהם כעין פלוגת-מחץ הצועדת לפני המחנה. אחריה תפרוצנה מהפכות בכל אחת מן הארצות הערביות ואז תשהנה האישיית הערבית מן הקצה אל הקצה; א-ראו תתגשם האחדות הערבית המיוחלת. כך, מכל-מקום, מסקנתו של אחד האדי טועמה, המשקפת את הלך-הרוח הכללי בארצות הערביות היום. "לא די שוודאי הוא כי תפרוץ מהפכה עממית מזוינת לא במדינה ערבית אחת בלבד, וזאת כתוצאה טבעית מן העימות שבין הערבאות הנושאת נפשה אל מטרות שיחרורה, מצד אחד, לבין כוחות הברית הציונית-אימפריאליסטית הריאקציונית, מצד שני, אלא משמעה ומהותה של זו הפיכת הסיסמה שהעלו ההמונים ב-1958—שנת תודעת-הבוסר של המאבק, ששלטה במישור המדיני בלבד—אותה סיסמה בלתי-מוצלחת שטענה, כי אחדות פירושה שיבה [לארץ-ישראל]. כיום, מתחייבת דרך הפוכה-בתכלית: הדרך אל השיבה—דרך המאבק המזוין או אחדות הלוחמים הערביים—היא הדרך המוליכה אל האחדות האיתנה, הבצורה והגדולה".²⁹

אם כך הוא המצב, הרי הפידאי הופך דמות אגדתית ששאר בריות, שאינם אווזים בנשק, מתגמדים לעומתה. ביטוי לתחושה זאת נותן המשורר הסורי ח'לדון אל-צוביחי בשירו "הפידאי ואני":³⁰

אוהבך, מורד
אוהבך, מאור-לילה
חשכת יגונות הידברה אחור,
גרמסה באלפי רגליים
אך אני כל יבולי מליב,
בפגשי בך אבוש
על כי איני בשדה הקרב
ומאחרי הצווארון הלבן לא נקלה עירי בשמש
והרוח לא הכתימתו באות זהר,
על כי אני בבית-קפה עלום לועס את שעותי,
לוגם מספלים ואובד ברחובות;
על כי איני בשדה-הקרב
בפגשי בך אבוש.

²⁹ "מלהמת השיחרור הפלשתינית", 'אל-אדאב', אוגוסט 1969.

³⁰ "אל-אדאב", מרס 1969.

להשלמת סקירה כללית זו אי-אפשר שלא להזכיר סוג מסוים של סיפורים, שאמנם אינו חדש אך ככל הנראה הוא מתפשט-הולך. כוונתנו לסיפורים שתכליתם לבטא את יחס הבזו והשנאה ליהודים בארצות הערביות. ב"אל-אדאב" התפרסמו שני סיפורים כאלה, אחד של מספר עיראקי, עבד אל-רחמאן מגיד אל רובייעי, והשני של מספר מרוקאי, מוחמד שוכרי.

בסיפורו של אל-רובייעי, "העוף ינקר בראשיהם"³¹ מתאר המחבר את רגשותיו של צעיר בגדאדי, בעל הכרה מעמדית מופלגת, ביום תלייתם של ה"מרגלים" היהודים בעיר לאחר מלחמת-יוני. על אפיו המהפכני אנו למדים ממשפטים אלה: "הוא השתהה בהפגנות תמיד, בכל הזדמנות, והיה מתלהב במהרה, ומשום כך היה מושלך מאחרי סורג וברזל, אך בצאתו לחפשי גדלה התלהבותו". וכשהוא חושב על אהובתו בת המעמד העשיר: "ג. בת התועים, היכן פניך בגוף עצום זה?" (כוונתו להפגנה החגיגית לרגל הוצאה-להורג). "הוא פלט אנחה והיה משוכנע כי משימות הגברים גדולות מפדי להרשות להם סגידה לרגלי אשה מתפארת בטיפשות בעליונותה המעמדית".

"אתה שמח, צאלח?" שואלו חברי בהפגנה.

"זה יופי-כלולתי!"

"מאז הכיבוש הבריטי ועד היום לא נחשפה אף רשת-ריגול אחת. תלייתו של [היהודי]

עדס לא היתה אלא מעטה כדי להסתיר אלפי עדסים שפעלו באין מפריע".

בהגיעם לכיכר, שם תלויות היו אחת-עשרה גוויות, נחלשת דעתו וקבס אוחזו, אך בשובו הביתה מצבו משתפר. הוא מאזין ל"קול ישראל" ופורץ בצחוק כשמעו על המחאה הישראלית אל אריתאנט. אחר-כך הוא מבקש מאחותו להגיש לו את סעודתו ואוכל בתאוות-נפש.

הסיפור השני, "מוכר הכלבים"³² מפגיש אותנו עם בריון הולך-בטל, החי ממכירת כלבים ומסחיטה כספים מסוחרים בשוק. איש זה יש לו ידיד בטלן כמוהו, אלא שאחותו עובדת אצל יהודי ומשתכרת "שילינג" ליום. היא מפוטרת, ומוכר הכלבים מחליט לנקום. הוא אורב לצאתו של דיין יהודי מבנין בית-הדין ופונה אליו בשאלה:

"האם אתה חכם היהודים?"

"כן, אני הוא. מה רצונך?"

צחק עבד אל-לטיף בסירוף ובשמחה. בן לוויתו של הרב שלף שילינג והושיטו אליו:

"קח ולך".

"לא. מחיר הכלב גבוה היום. לפעמים, הכלב הוול ביותר הוא גם היקר ביותר".

"זה משוגע", אמר הדיין לידידו.

קרב עבד אל-לטיף אליו ואמר בבת-צחוק: "הרשה לי, חזן, לנשק אותך כפי שיהודה

נישק את המושיע!"

כך מתנפל האיש על השופט ונועץ בו את הסכין. לאחר זמן הוא מסביר את מניעיו לאחד התגרים בשוק:

³¹ "אל-אדאב", מרס 1969.

³² "אל-אדאב", אקטובר 1969.

הם התרגלו להרחיק אותנו בשילינג, נשרת אותם בשילינג, אחותי של סלימאן עבדה אצל הסוחר היהודי תמורת שילינג. לפעמים נתנים לה יותר משילינג. אבל אתה צריך להבין מדוע נתנים לה יותר. אם תסרב, יאיימו עליה בפיטורים. אנו הולכים לקולנוע של היהודים כל פעם שאני מוכר כלב בשילינג והוא נוטל את השילינג של אחותו. אבל אחותו אינה עובדת עוד אצל היהודים ואני אינני מוכר עוד כלבים, ואין אנו יודעים מניין להשיג שילינג. היום אמר לי היהודי: קח שילינג ולך. אמרתי לו: לא, מחיר הכלב גבוה היום.

למותר לציין שהסיפורים מן הסוג הזה רמתם ירודה ביותר ורובם תפורים לפי מתכונת הסיפורים האנטישמיים האירופיים.

★

בסקירה זו שימש לי. כאמור, הנושא לבדו אבן־בוחן בבואי להתחקות אחר היצירה הספרותית אחרי מלחמת־יוני. לא ניסיתי להעריך את היצירה הזאת וגם לא ביקשתי לתת ציונים לטוב או לרע. מטבע־הדברים גישה זו שנקטתי מקפחת יצירות אחרות, אולי גם מעולות, שלא יכולתי להכלילן במסגרת הנושאים שקבעתי לעצמי. ולסיכום, סבור אני שטוב אעשה אם אביא דברים של מבקר מצרי, המשקפים את הזעזוע שאחזו בבקורת הרצינית נוכח גל זה שהציף את הירחונים הספרותיים ואת שוק הספרים. "הסיפורים שהופיעו אחרי התבוסה", כותב אותו מבקר, "נחלקים לשני סוגים: סוג הנועד להלהיב, שהוא קרוב בסגנונו לסיפורי־פעוטות, וסוג המנסה למסור עובדות, בדומה לדיווח של כתב צבאי. בכל המקרים כתב הסופר את יצירתו בביתו, ולכן בדה מלבו מאורעות ודמיון לו מעשי־גבורה בלי שיתנסה בהם בעצמו או יעמוד עליהם מקרוב". ובהמשך: "טועים הסבורים כי השפעת התבוסה עלינו יכולה להתבטא בשינוי נושאי הסיפורים—מסיפורי־אהבה־ודמעות לסיפורי־חיילים־וקרבות, ובשינוי הגיבורים—ממאהב נאמן ומאהב בוגד לפידאי לוחם ואויב פראי, כפי שקורה לזמרים שלנו. המחליפים את שיריהם הרגטיניים בשירי התלהבות 'עדי־נים' לרגלי מאורעות פטריטיים. הסופר הכותב בזה האופן הוא סופר לעת־מצוא. הוא כותב ברוח השעה ומגיב בהתאם לדרישת המאורעות; הוא שטחי בהיפעלויותיו, אינו אמיתי ברגשותיו, עולה על כל הנקרה על דרכו, כמוהו כהוגה לעת־מצוא".³⁹

שווקי אבו־שקרא / אונסי אל־חאג': איפה היית אדוני במלחמה?

תמונה ראשונה

ש — איפה היית, אדוני, במלחמה?

א — הצנזורה מחקה אותי.

ש — אבל ראיתי אותך על השטח הלבן שנשא.

א — כי מקורי לבן.

ש — אינך רוצה את השחור?

א — מעל לברך לבנה, מעל לברך לבנה.

ש — תיק. תק. תוק. כלום לא שמעת?

א — שמעתי את כל השפה הערבית ולא יכלתי להאמין.

ש — ראיתי באוני ושמעתי בעיני והבטתי בפי. היו המטוסים, אדוני

הלבן, מרחפים והעשן מתמר והצבא שבר ונשבר. האמן לי והאמן להם.

הבט שמאלה ותראה ותשמע ותביט.

א — הבטתי שמאלה ולבי עיף. המלחמה לא קרתה.

ש — מי שאין לו מלחמה הוא פסל הוא כוכב.

והמלחמה בקרבך גם אם אתה לבן.

א — אני מפקד הצבאות המנצחים (צנזורה)

ש — (צנזורה)

א — ארצי רחוקה מעבר לעולם. ארצי בתוך יאושי.

ש — ומה מספר תושביה?

א — אחד, כשמים מעל לכוכבים.

ש — ואין בארצך אשה וסבתא וילד ובחור וארבה?

א — אל ארצי באה רכבת...

ש — מי נוהג בה?

א — נושא־המכתבים.

- ש — פקיד או משורר ?
 א — אינדיאני, כמו עץ.
 ש — האם כנר הוא ? מעשן מקטרת ?
 א — מערפל וחגון, יש לו בת יפה.
 ש — הוא—אתה ?
 א — אני מפקד הצבאות המוקסים (צנזורה)
 ש — אני הולדתי בן זכר. אלמדנו מלחמה והוא יהיה מפקד וינצח.
 יש לך בנים או שאתה עקר ?
 א — אני שכן אבל, את דלתותי נעלתי וכתבתי עליהן: כאן נקברו
 המלחמה והשלום.

תמונה שניה

- ש — מזג־האוויר. מענין אותי מזג־האוויר. נגיע אל הירח אם יהיה צח.
 א — מענינים אותי הערבים. לא מענינים אותי הערבים.
 ש — הלילה ההוא הוא אלף לילה ולילה. שהרוד היתה מטוסים.
 שהריר חזהו נפתח לעת בקר.
 א — ונסתם לעת בקר. מזג־האוויר, כאן, פרוזה עכורה.
 ש — אני הכהן ואל־המלחמה. "אל מזבחי הטהר לא תקרב..."
 א — אסור לקרב אל פי הטהר.
 ש — גדרנו תגונן מפני העכביש. קורתנו—מפני השמש. יש לנו
 זיתים. ברוכים הבאים, הלוחמים.
 א — מה לי ולך, בן־אדם: מה לי ולך, אשה. מה לי ולך, מלחמה. מה
 לי ולך, שלום. אני רוצה לישון עד שישלט הסדר.
 ש — המנוסותיות היא אפעה המחליק על השלג. המחליק על המים.
 צבעה ח'קי. היא נערה הישנה ביער. מהחלון אשבר לה לחם ואמר
 לה זה בשרי. מים אגיש לה ואמר זה דמי, שתיהו.
 א — יום־ראשון. לקוי־ירת. אני בן שבע. מתה אמי. היתה אמי ימאית.
 יבש ניחם מצערה. היתה אמי מטוס. נסיכת האוויר היתה. ביום ההוא
 בגדו בה הרוחות. הלכה אמי מאחורי הרוחות. השאירה אותי בודד
 בשפה הערבית.

ש — במקני גִּדְן. בְּנִדְן סִפִּין מִטְּבַח. נְשִׂאתי אֶת הַסִּכִּין וְהַלְכָתִי. לְבַשְׁתִּי אֶת עֲצָמֵי וְעַל רֵאשִׁי אָהֵל אֶלֶוֹן. וְעַל עֵינַי חֲרַבַת שְׁמֶשׁ. וּבִידֵי כֶד שָׁמֹן וְסַפּוּר הַכֶּד. הַגַּעְתִּי אֶל הַיַּעַר. הַזֹּדְקָפוּ הָאוֹתוּת וְהַסְּפּוּרוֹת. הַתְּחַלְתִּי לַחֲתֹךְ, לַחֲתֹךְ, לַחֲתֹךְ. אֶכְלָתִי לְטָאָה וְחֹזִיר. שְׁחִיתִי בְּאוֹיֵר וְהִרְחַתִּי מִיָּם. וּלְשׁוֹנִי שְׁתָּרָה מִמֵּאֵכֶל הָאֵילִים.

א — חִכִּיתִי לְךָ אֶתְמוֹל, לָמָּה בָּאתָ הַיּוֹם? מֵעַל לְרֵאשֶׁךָ כּוֹבַע, מֵעַל לְרֵאשִׁי אָהֵל הַשָּׁמַיִם.

ש — סוֹר מִדְּרָכֵי, מִשְׁקֵלִי עָלָה וְגִדְלָתִי מִשְׁתִּית הַדְּבֶשׁ. עִם הַעֲנֻקִים עָמִי. קִיס בֵּן אֶל־מְלוּחַ נִתַּךְ מִצְרִיבוֹת הָאֵהָבָה. לִילָא בּוֹכָה עַל הָעֵינַים.

א — אַתָּה חֲפָשִׁי.

ש — יְרוּשָׁלַיִם יְרוּשָׁלַיִם אִם אֲשַׁכַּחְךָ תִּשְׁכַּח יְמִינִי...

א — אֲנִי שְׁמָאֵלִי.

ש — וְאֲנִי שְׁמָאֵלָה.

א — אֲנִי מוֹבָס. אֲנִי צוּחֵק. אֲנִי מוֹבָס. אֲנִי בּוֹגֵד. כִּפְר הַהֲרוּגִים מִכְעָרַת. תְּלוּ אוֹתִי בְּרָחוּב "הָאֲדָמָה".

ש — שְׂמַח וְצַהֵל וְצַחֵק. אִם יִתְלוּךָ נִסְתַּכַּל בְּךָ וְנִתְבַּדַּר. לְחִיידָה! בָּא, אֵלְךָ אַתָּה.

א — לָאָן?

ש — אֵל הַקֶּפֶה וְהַפְּנִיךָ.

א — אֲנִי לֹא צֵלָאֵח אֶל־דִּין. אֲנִי עֵלְדִין.

ש — מִכִּים בְּדִלְתָה. זֶה סְבִי סְלִימָאן. אֲנִי בֵּן אָבִי, בֵּן סְלִימָאן.

א — הַמְלַחְמָה הָאֲצִילָה עָלַי הַכֹּל. הַמְלַחְמָה לֹא הָאֲצִילָה עָלַי דְּבַר. דְּפָקוּ בְּדִלְתָה, פְּתַחְתִּי לָהֶם, דְּפָקוּ בְּדִלְתָה, לֹא פְתַחְתִּי.

ש — הַלִּילִית נְעֻשְׁתָּה כְּנָרִי. וְהַכְּנָרִי שָׂר עַל רֵאשִׁי הַכִּידוֹנִים.

א — אָנוּ כָּאֵן בְּרִצּוֹן הָעַם וְלֹא נִצָּא אֵלָא עַל רֵאשִׁי הַבְּהוֹנוֹת.

ש — מִי שְׁחִכִינוּ לוֹ הַגִּיעַ אֶל שְׂדֵה־הַתְּעוּפָה. הוּא יִרְדּוּ וְחִבַּק אוֹתָנוּ עַד שְׁחַנֵּק אוֹתָנוּ.

א — אֲנִי מְכִיר זְקָן אֶחָד שִׁיבְכָה מִחַר עַל בְּנוֹ.

ש — וְיָבוֹא עִם זֶר קוֹצִים, וְיָבוֹא עִם קֶלַח בְּנִינָה וְיֵאכַל אוֹתוֹ עַל הַקֶּבֶר.

א — וְיִשְׁאֵל לָמָּה? וְיִשְׁאֵל לְמִי? וְשִׁפְמוֹ הַלְכָן יוֹדְעוּעַ.

ש — וְשִׁתִּי דְמַעוֹת תּוֹלְגָנָה עַל לְחִייוֹ כְּפָרְסוֹת סוּס וְתַתְּגַלְגְּלָנָה בְּרִדְתָן מִן הַהָר אֶל רִבְלֵי זְקָנוֹ.

- א — והוא ילך לאטו בין הערבים.
- ש — קולו ינשא מלא קינה לוהט כתנור. ויפרח עץ וייבש עץ ממשב קולו.
- א — ובשביל הירק ישתעשע בעלה רטב הגלוח אליו מנעוריו.
- ש — ויחזיק באבן וישליכנה השמימה ויחזיק בכתנתו לכל יפל והקר יכהו על ירכיו.
- א — אמר, האם הפסדנו במלחמה?
- ש — הפסדנוה עדרמות.
- א — ומה בעשה?
- ש — אדליק את הסיגריה ואת המלחמה.
- א — עטי זהב, איני רוצה שיאבד בקרב.
- ש — נחרב בימי והיונים עפו מגו.
- א — הוי רעיתי... הוי יונתי...
- ש — הה, ליל המלחמה, מתי המחר?
- א — ידך כחותם על לבי.
- ש — חבקתיה כאשר נפלה ונישן באהבה על גדרי התיל.
- א — כמגדל הלבנון צופה פני דמשק.
- ש — בשלבו ריחנים באין קמה, ספר וארו.
- א — אגרת ליילדי ספרים יפים. אגרת סם וכסופים.
- ש — חזרתי בריצה אל ביתי, תחת בית שחי מפת פלשתינה ומאפי אגלי זעה נבהלים ונופלים על האסטרטגיה.
- א — מאחרי הזוגיית הפחלה כבתה אשה באנחה את הרדיו. נדבק אלינו הפחל. הגן עלינו מהלא-כלום.
- ש — בא נניח את הנשק, נטיל בצל המנארת ונקנה שקדים ירקים ומלח, תרמס ובטנים לא קלופים.
- א — אני ילד והעמיד עצלותי. גם אני אומר: המלחמה היא ענין לגברים. שיהיו הגברים גברים—אני נקי מדמם.
- ש — המים העכורים נטלה זכותם. וגוגיתי נשברה ושוב לא ראיתי, ובין החדשות צבו שפתי כעקיצת דבורה ולחיי תפחו כשכור. אז ירד הגשם וסמא אותי.
- א — אוסיף לבוא אל המלחמה בקולנוע.

(מערבית: איתמר אבן-זהר)

רש"ד אבו־שאוור: זכרונות יוני

זכרו של אותו יום לפנות־ערב עודו חרות בלבי. אמי פרשה את השטיח לתפילה. שפתייה נעו חרש ותנועות גופה הנרפות הביעו אמונה נוגה... השעייתי מבטי ממנה, הוצאתי סיגריה מהקופסה ונוכחתי לראות שאצבעותי רועדות. שאלתי את עצמי: האם ירא אני? ניסיתי לאזור את כל כוח הכרתי כדי למצוא תשובה ברורה שאינה משוחדת כלל ובאתי לידי הכרה הקרובה לאמונה שאינני מפחד. אינני יודע אל־נכון מה המצב שהשתלט עלי אז, אולם ברי לי שהיה זה דבר השונה לגמרי מן הפחד. הטייתי גופי לאחור והשענתי את קצה הכיסא על הקיר. בתנועה ילדותית התחלתי להניע את רגלי התלויה באוויר. אז כמו דמיתי לציפור שקוצצו כנפיה והוטלה במדבר שומם, נטול כל שביב של תקווה... ראיתם פונים מזרחה בורם רחב, פרוע ומבוהל. השטחים, כמלוא העין, מלאו בורחים שדמו ללהקת תרנגולות שסכנה פתאומית התרגשה עליהן. המטוסים, כלהקת עורבים איומים ושטניים, תקפו בכיוון הגשר, הטילו פצצות, המטירו אש חזקה, ואחר, כשרעשם מחריד את שמי יריחו, הגביהו־עוף בכיוון ירושלים.

שמש יוני היוקדת נטתה לערוב. צללי הבתים ועצי הצפצפה הגבוהים נתארכו. דומיה שררה בכל הדומה היה כאילו כבר הכל נגמר... כאילו היו החיים סתם זיוף ועתה קרסר־נפלו בלי קושי ובלתי התנגדות של ממש. שיירה חדשה עברה. על הראשים, צרורות מלאים חפצים הכרחיים. אחדים נשאו פחי מים. הקטנים התקשו בהליכה. אולם פני הכל נשואים מזרחה. מתוך אימה הם אומדים את המרחק המבדיל בינם לבין הנהר. אמי זקפה קומתה. פתחה את הדלת, שירבבה ראשה החוצה, בעוד גופה נשאר בפנים וידה מחזיקה בדלת. פנתה בשאלה אל אחד הגברים—אמי מזלזלת בנשים וחושבת עצמה יוצאת־חלציהם של גברים חסונים שנודעו באומץ־לבם ובנדיבות כפם. לכן היא פונה אל הגברים ללא מורא וללא מבוכה, כדבר שווה אל שווה.

"מניין אתם באים?"
האיש נחפו לענות, בגימגום ובושה:
"מן אל־ח'ליל".

הוא הוסיף להביט מזרחה, אחר נטל את יד בנו וביקשו להחיש צעד.

עובדה אחת נקבעה עמוק בהכרתי: לא אטוש את המקום. קשה לי לשוחח על כך עם

אמי. אחי יוסף עובד בעקבה, מוחמד נמצא בביירות שם הוא מצפה לבחינות סוף-השנה. קאסם נסע בראשית השנה לגרמניה. הוא סירב לשאת את בת-דודתו והפליג למרחקים בתורו אחרי עושר ואחרי הרפתקות-אהבה מסוג אלו ששמע עליהן רבות מפי אנשים שחזרו משם... איך אתחיל בשיחה עמה? יודע אני, אמא שלבך נקרע לגזרים עכשיו. הבנים רחוקים והלב נצלה בתופת המבוכה. יש מוצא אחד: יכולה את לברוח לרבת-עמון, לפגוש שם את בתך הנשואה מרים, לשהות אצלה בציפיה לשוב הנעדרים... אשר לי, אני נשאר כאן. אין כוח בעולם, ויהיה חזק כאשר יהיה, שיוכל להזיזני מפה. ועוד: אין ברצוני לכפות עליך גורל שבחרתי לי בתוקף רצוני בלבד.

מבטי הקפואים הוסיפו-נעצו בלילה הקרב-ובא. אמי ישבה על מפתן הבית, ידה השמאלית נשענת על שוקה ותומכת בסנטר בעוד ימינה פרושה על פניה... כך ישבה דוממת, קפואת מבט והבעה. מי-יתנני ואדע מה מתחולל בקרבה!
השתעלה, שפה עיניה באצבעותיה כמבקשת למחות מהן דמויות שטניות. עקבתי אחר תנועותיה... ניכר היה שרצונה לשוחח.
"תרצה לאכול ארוחת-ערב?"
"לא".

"אתה מרבה לעשן. חוס על ריאותיך".

"מה אעשה אם לא אעשן?"

ירדה דממה כבדה... הושטתי ידי ונטלתי את הטרגוניסטור מעל אדן החלון. בתוך רעש מכונות תופת נשמע קולו של מי הצועק מלוא כוחו על אהבת המולדת, אלוהים, והמלחמה. אמי אמרה:

"רק שירים הם משננים... אף מטוס ערבי לא הופיע בשמיים".

סגרתי את המקלט. הנחתיו לרגלי. הצרצרים השמיעו את שירם הידוע. חשתי שאני גולה.

.

כל אלה שהפרת הלכו להם, לא נותר אחד. זעקה במשדר:

"סוף-סוף פרצה המלחמה... התקפות-אוויר ואש תותחים מכלות את המחנות החשו-

פים... כל זה קרה במהירות-הבונק..."

"לא תלכי לישון, אמא?"

"אינני נוטה לישון".

אמרה ואת דבריה ליותה באנחה כבדה, רבת-משמעות. ידעתי מה כוונתה. חשתי מחנק בגרוני ודומה היה עלי כי השמיים עוד מעט יפלו על האדמה לשחוק הכל בטירוף וחרון. מרחוק נשמע בלילה טירטור חלוש של טנקים... עצמתי עיני קימעה. בדמיוני ראיתי בחוכם פנים אפורים באופקים ועיניים בוהות... לבי נקרע בקרבי על כל אותם שהובסו. ראשי היה עלי סחרחר. רגעים-מספר נשארתי שעון אל הקיר.
"אצא מעט. אל תדאגי".

נשארה דוממה. יצאתי אל הרחוב. התחלתי להלך בקוצר-נשימה, כמחפש מישהו שאבד לי... חייתי או בתקוה אחת-ויחידה: לשמוע קול אדם כלשהו.

בשובי הייתי עייף עד מוות. אמי היתה ערה עדיין. כפי הנראה, עתה-זה סיימה את תפילת-הערב כי שפתיה עדיין מילמלו פסוקי תפילה.

פתע עמדה מהתפילה ושאלה בלהט, כאילו ניחשה את תכלית יציאתי:

”יש מישהו במחנה-הפליטים?”

”אחדים... שמעתי את קולותיהם... אינני יודע אם הם מצפים למישהו שיבוא להורג בילם או שהם נשארים פה.”

ירדה אל המטבח. נטלה את מנורת הלוקס ועלתה. אני התחלתי לפרק את המסגרות מעל הקיר. נותרה מפת פלשתין לבדה באמצע החדר.

זכרו של אחמד ידידי עלה על לבי. יחד היינו מחברים את הכרזים והחברות, קוראים לפעולה למען המולדת... הוא לא אהב שירה. אף-על-פי-כן קנה את אוסף השירים “פלשתין בלב” בשל הכותרת בלבד.

”הוי, יוסף, פלשתין בלב... אני מפטיק את הלימודים...”

לאחרונה נודע לי שנפל בקרב...

רוחות נשבו. דלעי החלונות נקשו זה בזה... החדר נמלא בדלי סיגריות ואבק וניירות מפוזרים... המפה רעדה. משולה היתה כאיש שהועלה לגרדום. קצת פירפרה ואחר שקטה עם שוך הסערה.

שבתי אל המטבח. פישפשתי קימעה והוצאתי את כלי-הירי. ניקיתיו. מילאתי את המחסנית... לפני חדשים אחדים קיבלתי, לאחר סיום האימונים ושובי ליריחו... היה זה ידידי אחמד שקרא לי לפעולה. חברים היינו ללימודים באוניברסיטה... יחד היינו... אולם הוא הלך... יריחו חשוכה ומאהלי-הפליטים שרויים בחשכה כבדה ובמבוכה רבה כאילו ההרס והחורבן הם הכלל בארץ הזאת וכל זולתם יוצא מן הכלל.

תוהה אני: היכן אנו עומדים עתה? מה תפקידנו? אחדים מאתנו כלואים, אחרים הלכו לעולמם. מעטים אלה שנותרו בחיים ואין איש יודע דבר על חברו.

קולות צעדים רבים מגיעים אלי. אולי זו קבוצה חדשה של בורחים. אכן, המבול הוא. אל תפנו לאחור. הספינה נשברה כליל לפתע והחורבן והפליון בכל.

הצעדים קרבים והולכים. אמי יצאה משתיקתה:

”שמא כבר הגיעו היהוד?”

”לא חשוב. לא במהירות כלי-כך הם באים.”

עמדתי ליד מפתן הבית לתהות על פשר הדבר. נבצר ממני לזהות את הפנים. אחד התקדם ודפק בדלת ואילו היתר עמדו תחתיהם.

”מי?”

* קובץ שיריו של המשורר העזתי מועין בסיסו. שאחדים משיריו מובאים בחוברת זו. (המערכת)

קול ענה לי :
 "דרך, אבן-מוחמד".
 "היכנסו, בחורים".

התחבקתי עם ידידי הוותיק... אמא החלה להכין תה... סח לי איך הוציאו מביית-
 הסוהר ביום פרוץ הקרבות, ואמר :
 "ביקשו שנהיה להם מורי-דרך, ללכת לפני הצבא אל מסרות מסוימות. המערכה
 נגמרה קודם שנתחיל במשימה. כמעט ומתנו חיים".
 שאלני :

"אתה יודע שפסקו הקרבות?"
 "כן".

"שנפלה ירושלים?"
 "ושהיהוד בדרך ליריחו?"
 "כן".

"ובכן, מה אתה מחכה, בן-אדם?"
 "אינני מחכה לשום דבר".

"ידעתי שעקשן אתה וקשה-עורף... אני נשבע שציפיתי לראותך כאן".
 זכרונות יקרים עלו במוחי אותה שעה...

מתאמנים היינו בסוריה. אבן-מוחמד היה מפקד כיתתנו. הוא היה הגדול בשנים
 שבנו וגם הגדול בנסיון וביכולת, אף שהיה בור-למחצה... נמוך-קומה, גופו רזה,
 סבר-פניו חמור תמיד. אינו מקבל כל תירוץ. אחת מתכונותיו החשובות. כשרונו
 להברית נשק ממקום אחד למשנהו. שלושה חדשים לפני יוני נעצר בשובו מאחת
 הפעולות, ונכלא בבית-הסוהר...

הבחנתי בו כשהוא מלטף את כלי-הירי. הוא אמר ברצינות :
 "הכלי מלוכלך".

עישנו ושתינו תה. אצבעותיו פירקו את הכלי ושקדו לנקותו כראוי. אסף את
 החלקים, הכניס את המחסנית, עמד ואמר :
 "אתה מיואש?"
 "לא. לא חושב...".

"אתה יודע מה תפקידנו עכשיו?"
 "אולי... אני מנסה...".

לחץ על ההדק, וקול הירייה פלח את חשכת הלילה.
 "כל עוד זה ברשותנו, נמשיך".

הוסיף ואמר :

"איננו בורחים. נתקבץ במזרח ונשוב. שוב נשוב וניסגש..."
 אמרתי לאמי :

”התלכי?”

פניה חמרמרו מכעס עד כי נדמה היה שהנהנהנה תסטור לי על פני:
”לאן?... לאדמתנו?...”

בלעג אמרה זאת. האנשים נעלמו, באופק. אמי הוסיפה להביט אלי בכעס. השלכתי את הנשק על המיטה. הבטתי לצד מערב. הכל אפוף צלמוות. אני ואמי נראינו שרויים באי עזוב...

שאלתי את עצמי: למה אני מצפה עכשיו? שיעבור הלילה, השמש תשוב־תזרח, וברחובות יישמע קול הילדים, הילדים שברחו עם הוריהם.

(תרגום: טוביה שמיש)

נוועין בסיסו: תמרור

אור אדם

עצרו!

אור ירק

סעו!

אור אדם

אור ירק.

אשה הרה בעגלה

ילדה בעגלה

והילוד גדל, אהב, נשא אשה בעגלה

הוליד, קרא זיורנלים, עמוני תבל

בעגלה

עצרו אותו, כלאהו בארבו העגלה

גיס ומת מאחורי אשנב העגלה

נקבר שם תחת גלגלי העגלה.

העגלה עודה ברחוב

המתן לאור ירק

המתן לאור ירק.

אור אדם

עצרו!

אור ירק

סעו!

זמיר בבאר

לצפור עפאים, לנחש מאורה
 ולמת תכריכיו-לו—
 בני אנוש—לכלם מכורה.
 מה קעקע זה אשר על חזק,
 הנהה?
 לו הניקי, אשה, בת-בטנך לקבורה
 ואת בנך לשביה.
 עלי גזע העץ גרזנם הנח
 ומתי, שופר-אבן, מתי תאנח?
 ראתה, רמח-עץ,
 לעולם, רמח-עץ, בפני תנבח.
 הפרש מט-נפל בקרקס
 ומיגע קרס.
 הצבוע אכל, המגן למגש לו,
 אף שתה עת רבה.
 הו, שירת השבי
 המסע כה ארך;
 צל על צל נתוסף
 ודרכי לא אמצא.
 מדריכי הרגתו הרוח
 השליכתו כאבן על-פי הבאר.
 איך אשר, שאלוני, בארץ שביה
 ולמי אזמר?
 על מיתר זה תליתים,
 את דגיגי הקוסם השחור
 שם באור הלכנה.
 בבארו שם עודנו יוסף
 וכל מי שהושיט לו החבל
 הרג.
 גוניך הרחיבי, הקשת-בעב
 הרחיבי גוניך: החבל נתק.

נוחכוד ח'ודייר: הנדנדה

בנתיבה הדמומה החוסה בצל כפות־התמרים נע לו עלם גלוח־ראש על אופניו הקלים, כאחוז־תנומה, בין חומת־טיט הרוסה מזה ונחל שפלא־אפיק, מכוסה חוטי קצף כקצף הסבון מזה. משפת הנחל העשוב והלאה השתרעה חלקת אדמה שבה פוזרים גזעי דקל ושיחי שוש וחילף פראיים, ואילו מאחרי חומת־הטיט נשקפה שפלה פוריה, צפופת־דקלים ושסועה פלגי־מים, שפניה עוטים דשאים רכים ופורחים, שיחי־בר שפלי־קומה, עצי־רימון ועריסי־גפנים. לפתע נחשפה הנתיבה ליקוד החמה בעוד שכרי־הדשא הרובדים את חורשת־הדקלים והשביל הצר העובר בתוכה עדיין היו שרויים בצל. כאחוז־תנומה לא שמע העלם קול או בת־קול, אף לא את רחש אופניו המתגלגלים על־פני עפר הנתיבה הרך; אך אל אפו באו ניחוחי ההרדוף ופרי־הבר, המצויים בשפע מאחרי חומת־הטיט ומעבר לנחל המקציף. מבעד לפרצות שבחומה נתקלו עיניו המסוגנוורות בפרחי־הרימון הסמוקים, החוסים בצל העלים הצפופים, ובכנפיהן האפורות והרוטטות של יוני־הבר. פרחי ההרדוף העוטרים את הענפים הגוחנים על פני הנחל הצטיירו במים בין צללי כפות התמרים, כמלאכת־תחרה בכתונת־פסים. העלם עצר את אופניו בצל ענפיו העבותים של עץ־תות, אשר פשטו עד לאמצע הנתיבה, הסמיך רגלו אל החומה ובתאנה החל לאכול מן הפרי השחור. אחר ירד מאופניו, השעינון אל החומה ופנה לרחוץ את ידיו הדביקות במי הנחל הצוננים. הוא גמע מן המים בשקערוורית כפיו וריטב את ראשו המגולח. רגע צותת לפעמי רגליים קלות והנה שלושה כלבים חומקים בזה אחר זה מבעד לפירצה בחומה אל האדמה הנמוכה. בעלותו על האופניים שבו אליו דימדומי־השינה והוא חש רפיון ורגיעה שמקורם בדומיה רוחשת הריחות החמימים. מבין עפעפיו הכבדים התבונן עתה בגרגרי העפר הנושרים מאופניו ובצל האופניים המטפס על החומה החולף על פני שוחות ומכתשים והמקפץ על עלוות הדקלים. מתוך הקהות האופפת את ראשו הגה בחיי היצורים הזוערערים, המסתתרים מתחת לעשב, בגלעיני החרוב היבשים, באש־כלות ענבי־הבוטר, בחיים הרוחשים במי הנחל ובחיים העמומים כלי־כך והקלים כלי־כך שבמזוודה התלויה בכידון האופניים. לפתע התעופפה להקת־יונים, שמוסרתת היתה בין ענפי האילנות, וכמעט הפילתו לתוך הנחל במעופה הבהול. חומת־הטיט נגמרה ואת הנתיבה גדרו מכאן ומכאן שתי שורות תיל דוקרני, מתוחות על מוטות ברזל, המסתיימות בשפָשֵׁש העשוי אף הוא תיל דוקרני. הוא ירד מאופניו והחל לגררן על פני נתיבה צרה עטויה צמחים דהויים. בין גזעי הדקל הנטועים בשורות ישרות טפחו על גדותיהן תעלות מים ירקרקים הזרועות בועות, עלים יבשים ופיסות־רקיע לכדודות בין כפות התמרים. אחר נכנס לתוך סוכת־גפנים שאשכלותיה עדיין לא בשלו ויצא אל גדות נהר לא רחב אך מהיר־זרם, ושם הבחין בלהבה העולה מתנור בקירבת

שפת הנהר, ומשתקפת בפני המים. מתוך הצמחיה הנמוכה הגיחו שתי בקתות בנויות סיט וסככה עשויה קני־סוף בצורת דל"ת.

גרר את אופניו לעבר הבית והנה אשה עוטה שחורים הגיחה מאחרי התנור הבוער.

"יש לך בן בצבא, אמא ז' קרא לעומתה.

"כן, בני, עלי שמר".

"עלי קאסם ז'?"

"כן. אתה מכיר אותו ז'?"

ניגב הצעיר את ראשו והביט במזוודה התלויה בכידון האופניים. "אני בא משם. הוא ידיד שלי, אני הוא ביחידה אחת".

"מה שלומו ז' זה זמן לא שיגר לנו מכתב, כיצד הוא ז'?"

"הבן שלך, אמא... הוא הביט במזוודה התלויה בכידון, השיט עיניו על הבית והגג ואפיק הנהר לפני האשה המלוהטים בלהבות.

"זאת המזוודה שלו ז' שאלה האשה עוטה השחורים.

"זאת ז' לא, היא שלי".

"יש לו אחת כמוה. מה שלומו ז'?"

"הוא שרוי בטוב ודורש בשלומכם ובשלום חלימה ילדתי".

שתק רגע, סוקר סביבו. עשן דק ואפור עלה מן התנור בעקבות לשונות האש; מאחת

הפינות של הבקתות יצאה פעוטה בת שש ואצה לעבר הנהר.

"הוא שואל על היונים".

"הן למעלה בשוכך על הגג. אתה רואה את השוכך ז'?"

"רק חלק ממנו. אני רואה את הפחים הנשקפים לחצר. לא שיערתי שיש לו מספר כה

גדול של יונים".

"מדוע אינך עובר אלינו? הגשר שם. אביו יצא להרכיב עצי־תמרים עם כלתו".

"אשאיר את האופניים כאן".

השעין את האופניים אל גזע עץ ועבר את הגשרון העשוי גזעים צמחים זה לזה

ומכוסים שכבת־עפר סמיכה. בתוך כך ראה את היונים יוצאות ממיכלי־הפח ההדוקים

אל דפנות הבית, ואת המים היוצרים מערבולות בעברם מתחת לגשרון. מלבד התנור

מצויים היו בחצר שלושה דקלים ארוכים ועץ עבות נטוע על שפת הנהר ממש. בין

שני דקלים קשורה היתה נדנדה, שהילדה ביקשה לעלות עליה.

"שב לנוח כאן, בני. היכן אתם עכשיו ז'?"

האורח עזר לילדה לעלות על מושב הנדנדה העשוי יריעות של שק־פשתן, והתישב

על המחצלת שפרשה הזקנה בצל העץ. "אנחנו עכשיו על הגבול. החליפו אותנו סוף־

סוף בחזית".

"ומתי יקבל בני חופשה ז'?"

"חופשה ז' בקרוב. אולי בחדש הבא. לא שמעתם אותו בראדיו ז'?"

"לא. הוא הניח את הראדיו הקטן שלו כאן, אבל לא מדליקים אותו. אביא לך דבר־

מה".

היא פסעה בחצר הבית לעבר הסככה ושוכל כותנתה השחורה נגרר אחריה. מתוך הסככה יצאה תרנגולת ורצה אחריה. יונים חיבטו כנפיהן בחלל הבית או לקטו זרעונים בחצר.

"מה שמך, ילדה?"

"חלימה".

"חלימה, אבא רוצה שאתן לך נשיקה".

האורח קם ונשק לה. היא היתה שקועה בתוך יריעות־הפשתן הקשורות אל חבלים עבים, מטה ראשה על זרועה המחזיקה בחבל הנדנדה, ושערה הקצר, החושף את ערפה הדק והשחוח, העלה גלים אדומים. הסתכלה חלימה באורח מזווית עינה וביי־קשתו לנדנד אותה. הוא השח קומתו מאחרי גבה והדף אותה קימעה, אך היא ביקשה שינדנד אותה בכוח עד שתעוף. אז נתן ידיו על מתניה והדף בחזקה את הנדנדה, שזינקה מעבר לצל הדקלים, ריחפה מעל המים, נשטפה שמש, ולבסוף שבה אחור. הוא סר ממנה והניחה יוצאת ובאה בלי לגעת בה.

"החזיקי היטב, אני אתן לך לעוף".

עד־מהרה יצאה הנדנדה מתחום הצל, עברה את קו צמרות העצים, וקרני־השמש נפלן על ערפה של חלימה כחד החנית. אחר־כך חזרה ושוב עברה את האיזור המוצל. פיה של חלימה היה פעור בלי שתצחק, ושערה, שעקבות חינה שמורים בו, התעופף מעל פניה ועטה גון חכלילי וזהר בפגוע בו קרני השמש, אך בשוב הנדנדה אל הצל היה שב לנוח על מצחה וזהרו מועם.

"מה שם העץ הזה, חלימה?"

"במבר".

"מה שמו?"

"במבר. היא אינה מבטאה את השם היטב", השיבה הזקנה בשובה וכוס חלב בידה. "זה בלי קרח", אמרה בהגישה לו את הכוס, "קרח לא מגיע לכאן".

"החלב טוב גם בלי קרח. כמה פרות יש לכם?"

"שלוש". השיבה חלימה. "אמא יצאה לרעותן מאחרי הבית".

ידיה היו נטויות לכאן ולכאן בהחזיקן בחבלי הנדנדה ושערה הקצר גלש מטה; כי עם צניחת הנדנדה הסתה ראשה לאחור הסתכלה באורח בעיניים מהופכות. האורח לא נגע עוד בנדנדה והניחה מתנדנדת הלוך ושוב בקצב מאוזן. "השמש מעוורת אותי".

מאצל התנור, שדעכה שלהבתו, אמרה סבתה: "היא אינה הוגה היטב את המלים, אבל אנו שולחים אותה לבית־הספר בשנה הבאה".

אמר האורח: "עלי סיפר לי הרבה על העץ הזה. אמר שבילדותו נהג לישון על ענפיו". "אני לא אוהבת את הפרי שלו".

"עוד לא אכלת במבר?" שאלה הסבתא.

"לא, אבל הוא סיפר לי שהבמבר מכיל נוזל דביק".

"הגרעין נדבק באצבעות ואינו נפרד מהן אפילו שתנער חזק", אמרה חלימה.

"אבל הוא עודנו בוסר. הוא חשב שכבר הבשיל וביקשני ליטול עמי מעט במבר".
 "אני חושבת שהבמבר אינו צומח במקום אחר", אמרה סבתא.
 "אינני יודע. הוא גם סיפר לי על הגדנדה".
 "כשהיתה תינוקת לא נרדמה חלימה בעריסה, אך עדימהרה נרדמה בנדנדה. זה שש
 שנים היא ישנה בנדנדה".
 "כאן ליד המים".
 "עלי היה נוהג לרחוץ בנהר והיא הסתכלה אליו. לעמוד לא יכלה בתוך הגדנדה".
 "אתה יודע לשחות?" שאלה חלימה.
 "כן, אני יודע".
 "יש לכם נהרות שם?"
 "הרבה, אבל אינם דומים לנהר מהירזום זה. את אוהבת מים, חלימה?"
 "אני מפחדת לטבוע. נדנד אותי עכשיו".
 קיבל האורח את הנדנדה מאחור, נתן ידו על יריעות הפשתן החופנות את גופה הזעיר
 של הפעוטה, והדף בכוח; אז ריחפה הגדנדה על פני הנהר ונשקפה במימיו, כשהיא
 חולפת במהרה בין הגופים הצפים בהם.
 "האם לא ביקש ממך לשחות?" קראה חלימה בקול חד.
 "לא. הוא ביקש ממני לתת לך נשיקה".
 "כבר נתת. אני רוצה שתיפנס למים".
 הסב האורח פניו אל האשה שלידי התנור וזו אמרה:
 "הרטב גופך במים. היא תמיד מבקשת זאת מאביה".
 "טוב. אעשה כרצונה".
 "אבל אל תשעה לדבריה תמיד. אין גבול לדרישותיה".
 מאחרי עץ הבמבר פשט את שלמתו וגופייתו ותלה אותן על ענפיו, אחר קפץ לתוך
 הנהר ושמע את קול צהלתה של חלימה, שנקטע עם צלילתו לתוך המים הירוקים.
 בהגיתו שוב התיו מים מפיו והחל לשחות כנגד הזרם כדי להישאר מול חלימה.
 "המים עדיין קרים".
 "תוכל לשחות עד התנור?"
 "אין קל מזה".
 "המים יסחפו אותך כמו ברווז".
 עם זרם הגאות הנוצץ נסוגו חישמהר לנגד עיניו צמרות הדקלים אשר לשפת הנהר
 מזה ומזה. במרחקמה מן הבית התעקל הנהר, אך מיד לפני התעקלו נפלו ענפים רבים
 לתוך האפיק העמום והמוצלו והחליפו מקומם מגדה לגדה. בעיניו הלחות והמטושטשות
 ראה את האשה עומדת אצל התנור כגועעץ מפוחם; וכשהגיע מולה ראה אותה
 נושאת בצק בידה, מניחה אותו על כרית בד שחור וגוחנת כדי להצמידו אל דופן
 התנור החם. דומה היה כאילו נוטה היא להישבר ולהתפורר עם כל תנועה מתנועותיה
 האטיות. עתה יכול היה לגעת ברגליו בקרקעית הנהר ולעמוד כנגד הזרם מול התנור.
 על גופו היפו עלים וצמחים שנסחפו בגאות, והוא ליקט מתוכם ענביות ואכל

בתאוות־נפש.

“המים עדיין קרים”.

“עלי נהג לשחות בבוקר בימים אלה”.

“את יודעת, אמא, אני כאן כאילו היה זה הוא. הרי אלה ימי מלחמה”.

נשתהה לראות את עיניה תועות בפניה הצמוקים ושפתיה מתהדקות על שתיקתה המחרידה. כמה כגזע מפוחם, שאך תציבהו ישר והנה קורס הוא ומתפורר.

“המקום הזה מוצא חן בעיני. הסתכלי בי ודמי בנפשך כאילו הוא הרוחץ בנהר ומדבר אליך. בל תעגם נפשך להיעדרו”.

הגתה בעלת־התנור מלים חרוכות שכבו בנהר וכיסתה עליהן חלימה בקריאתה:

“חזור לנדנד אותי. תוכל לשחות על גבך?”

“כמו אניה. זה קל מאד”.

הוא נתן ראשו כנגד הזרם והחל לבעוט ברגליו ולהניע ידיו מתחת למים כדי להישאר צף על פניהם. קצף רב העלה בתנועותיו. הוא שמע את חלימה מפריחה צפירות כשל אניה, ותוך שהוא פולט מים מפיו הסתכל ביונים המעופפות מעל השובר, בעלים הגדולים והירוקים של עץ הבמבר, בכפות התמרים המשתלבות זו בזו ובנדנדה המאיטה הילוכה. הוא חדר לתחום הצל של העץ וחש כאילו נכנס לבאר, אחר נאחו בענפים הגולשים אל המים והנה קולה של חלימה מגיע לאזנו:

“אתה יודע, גם סבא שלי היה חייל”.

ומיד קולה של הסבתא: “מה אמרה על סבא?”

“אמרתי לו שהוא היה חייל”, הודיעה חלימה.

“כל האנשים נעשים חיילים ביום מן הימים”, אמר האורח.

“הוא נלחם במלחמת־העולם הראשונה”, שמע את סבתא. “היא אוהבת את הסיפורים שהוא מספר לה”.

“סיפורים יפים מאד”, אמרה חלימה.

“הסיפורים של אבא שלך”, אמרה סבתא, “חכי עד שיבוא לחופשה”.

“כן, סיפורים יפים, סיפורים מופלאים, חלימה”, אמר האורח.

“הנדנדה עומדת. נדנד אותי עכשיו”, נשמע קולה של חלימה.

הוא יצא מצל העץ, פניו רטובים.

“האם האדימו עיניך?” שאלה חלימה.

“זה קורה לכל מתרחץ”.

“לא נכון. אבא עיני לא מאדימות”.

הוא אחז בעכוזה מבעד ליריעות־הפשתן והדף אותה אל השמש, אך בשובה לפת את גופה והפסיק בכך את תנועת הנדנדה: “איך את מרגישה, חלימה?”

“למה העמדת אותה? דווקא נתת דחיפה טובה מאד”.

שוב שולחה אל השמש והיא שבה להטות ראשה על זרועה, פניה היו רגועים ועיניה עצומות:

“אני רואה את אבא. הוא מנדנד אותי על זרועו. אבל הוא לא מדבר. כמו אילם. הוא

גילח את שער ראשו כמוך ואני כמו זרה בשבילו. כי הוא לא מכיר אותי ולא מדבר בכלל."

אחר פקחה עיניה: "לאן הלך? היה יחד אתי ונידנד אותי."
 "הוא נעלם עכשיו. כשאת פוקחת את עיניך הוא נעלם."
 "לאן?"

"הבה נחפש אותו. האם טיפס על העץ? לא, כי אז היינו רואים אותו. האם צלל למים? לא, כי אז היה נחנק אילו שהה זמן רב תחת המים. הה, יודעת את היכן הוא? במוזודה ההיא. את רואה אותה, חלימה?"
 "איזו מוזודה?"

"ההיא מעבר לנהר. המוזודה התלויה על האופניים."

"המוזודה הקטנה? איך יכול להיכנס לתוכה?"

"הוא כמו עשן. זכרי, חלימה, הוא כמו עשן."

"לא ראיתי אותו היטב. הייתי על זרועי."

"את רוצה שאשב על-ידך בנדנדה?"

העמיד האורח את החבלים הנעים, ובשאתו את חלימה על זרועו הושיבה בחיקו וברגלו ניסה להרוף את הנדנדה. אז באה סבתא נושאת כיכר לחם:

"אינכם רעבים? אכלו עד שיבוא סבא. אני עולה לתת אוכל ליונים."

היא בצעה את הרקיק לשני חצאים ונתנה בידם. והם ביקשו שתנדנד אותם לפני שתעלה לגג.

החבלים החלו לנוע אט-אט והנדנדה עברה את תחום הצל וריחפה מעט על פני המים.

חזרה סבתא לענייניה ונעלמה תחת הסככה.

"השעיני ראשך עלי חלימה ועצמי את עיניך."

"בגדיך רטובים."

"לא הספקתי ליבש את גופי."

"אתה אוהב במבר?"

"כן. יש לי חשק לאכול ממנו."

"אני לא אוהבת אותו. מה שמך?"

"סתאר."

"כמו שמו של בן המוכתר. אנחנו משחקים יחד מאחרי בית-המרחץ והוא תמיד רוצה שניכנס."

"בית-המרחץ של המתים?"

"כן. הראה לי עכשיו את אבא. אני רואה אותו יוצא מן המוזודה שם ובא אלינו."

"בלי ראש ובלי ידיים ובלי רגליים ובלי בגדים. כמו עשן."

"כן. כן."

"הניחי לו להתקדם. העמידני פנים שאת ישנה ואל תבהילי אותה, כי הוא אוהב רק

את אלה הישנים כמו מתים."

עתה נלחם האורח בשינה האוחזת בעפעפיו. הוא חבק את חלימה ונשאה עמו למר-

חבים, חמק לתוך השערים הפתוחים בין כפות התמרים הרחבות, ריחף על פני פרחי הרימון ושיחי השוש ועל אפיק הנחל הזוהר, והנה אט־אט פשטה הקהות בגופו הרך הרטוב והשרתה עליו רוגע ופיוס.

“נרדמת, חלימה?”

“הוא יצא מן המזודה כמו עשן ולא דיבר.”

“היכן הוא עכשיו?”

“לא יודעת. הלך. צלל למים.”

עד־מהרה צללו גם הם בעקבותיו.

(מערבית: שמעון בלס)

אוּנְסֵי אֶל־חֶאגִי:

אתה הוא זה או הסיפור

תחלת כל קורותי היא במאה ה"א
עת לעיני אמי נטבלתי
ולִי הורִישה היא ההרִגְשָה
כִּי כָל אֲשֶׁר יֵצֵא מִדְּלִ"ת הַכְּתוּלִים
יִבְגַּד כָּל הַבְּגִידוֹת.

ראשית כל קורותי עת ראש המשפחה
שָׁגַע אֶת הַסְּלֵטָאן שֶׁל שַׁעַר הָעֲלִיוֹן
וְאָקְרָא כְּשֵׁמוֹ.
חֲפוּץ חֲפִצְתִּי לִי קִמְעָה לְהִיּוֹת כְּמוֹ דְּבָרִים
בְּמַעַט טְרוֹר שְׁבֵה־הַכְּרָח, בְּאַלְמוֹת
כְּפֶסֶל הָעֵתִיק.

ראשית כל תולדותי באל ובעל
נטבעתי-לי בגלגמש
רבית-לי באוגרית
בצור, צידון וגבל
יון בקר בקרה עמי
והפרסים קשטוני, העברים
קנו מעט מיצירתי
והמצרים פשטוני בצירם מיני החי
עשתרת נמוגה בי דרך-כחל
ליד הנחל גרתי-לי
טבחוני האלים וגם טבחתיים
נשאתי סבתי-לי קטנה ואמלט.
אמרה לי היא בגאיות
כתכי זה:
"לואי שתקברני"
וכשעשיתי כן
נולדתי בבירות ואמת בה.

ראשית כל קורותי למטה
 לסערות שבספרים פרוצו
 לארץ הישיבה בשער בת רבים
 אל כל אשר אינו שלי
 וכמו שימי חיי שנים הם
 כך
 אדד ואהמה לי כפנינים
 שלא חברו אל הענק.

אני הוא זה או אם אתה?
 אתה הוא אם ספור המעשה?
 עוד קט יסורו הנוגנים
 והמשורר יצב פקיד מאחורי הכפתורים
 ובעד ארבה ערי הרוח? מלטו
 המזמורים אז יקפדו, גם הגנות
 וכוכבים שלערגה הנואשה להדביקם.
 גדולה בי תונתי על תולדות אשר זקנו
 אשר זקנו גורליות
 אשר זקנו ילדותיות
 שהתקדמו במקריות, בסכנות
 שהתקדמו בדמיונו
 שהתקדמו במו חורים, במו כיסי-הפנים
 שהתקדמו בגמות-חן ובתכונה
 שהתקדמו אחר חלף העת
 שהתקדמו חורות-שפתים
 על מדרוני עינים שאינן צריכות חדוש ההמצאה
 אלא חדוש-עיון בלבד.

נערה פרפר נערה

חלמה נערה שהיא פרפר
 ובקומה
 ולא ידעה אם היא
 נערה שתלמה כי היא פרפר
 או
 פרפר החולם שהוא נערה.

עברו מאות בשנים,
 ילדים,

ובלילה נשב רוח קל
 נערה ונער רצים כפרפר
 החולם שהוא נערה עם נער
 או

נערה ונער החולמים שהם פרפר
 והרוח גבר בעולם
 ובחויץ נחמרה.
 ילדים.
 פרפר.

אהובה הרג את התנין

אמרה היא לתנין
 —זרק את הקרן!
 והתנין השליך ההר.
 אמרה היא לתנין
 —בלע את העיר!
 והתנין לעיר בלע.
 אמרה היא לתנין
 —הרגך נא אהובי!
 ואהובה את התנין הרג.

עודי שוכח זאת:

הרגתי התנין
 על-כי אהובתי צותהו
 ההרג.

(מערבית: ששון סומד)

פּוֹאד רפּקה: צוואה

לךּ הם מיִתְרִי

וְהַד נְגוּנֵיהֶם בְּעֶרְבוֹת
שֵׁם־שֵׁם פְּנֵי הַמְּלָה
בְּתוֹךְ חוֹטֵי הָאֵבֶן הַמְּנַמְנֶמֶת יִצְמַחוּ
מֵאַחֲרֵי חוֹמַת הָאֶפְלוֹלִית.

לךּ צְרִיחֵי וְכֹל אֲשֶׁר שׁוֹרְרֵתִי שֵׁם
לְשֵׁמִי עֲלֵעַל,
לךּ דְּבָרֵי־נְאֻמֵּי
שִׁירֵי לְצַפְרִים הַעֲצָבוֹת.

אף זאת לךּ:
חֲרָבֵי שְׁמִידֵי הַפְּלָה.
רְעִי.

שְׂרָשִׁים מֵתִים

בְּהִגִּיעַ הַלּוֹם הָעוֹנָה הַגְּדוֹלָה
בּוֹא יְבוֹא מֵעַנְן נֶדַח
וְכִסּוּתוֹ עֹשִׁים וְשֹׁדוֹת
כְּאוֹהֵב, שְׁתֵּי עֵינָיו
בֵּין עוֹנוֹת לְבֵין אֶרֶץ תְּרוֹת.

כֹּאן אֲנַחְנוּ בּוֹנִים, גִּשְׂרִים נְצִיב
לְכּוֹכֵב הַחֶדֶשׁ
וְנִצְפָה בְּבָאִים
מִתּוֹךְ סֶדֶק יָרֵק
שֶׁבְסוֹף הַיָּמִים

אך הלא אֲבַק־מֹת בְּלֵב שְׂרָשִׁים.

ששון סומוך: לב אשה נון הנזרח

עיון בשירתה של פ' דווא טוקאן

מאז יצא קובץ שיריה הראשון של פ'דווא טוקאן בשנת 1952 עברה שירתה של המשוררת משכם כברת־דרך ארוכה. העולם הסובב אותה ידע בפרק־זמן זה זעזועים אינספור, נופיו הרוחניים השתנו והאתגרים שהוא מציג בפני היוצר גם הם לא נותרו כשהיו. אף השירה הערבית עצמה עברה תמורות מהותיות בצורתה ככתוכנה דווקא בשנים אלו.

מכאן שכל הבא לעיין ביצירתה של משורר ערבי שפעל בשנים האחרונות חזקה עליו שינסה לברר: באיזו מידה הצליח משורר זה להעמיד תשובות משלו לאתגרים שפרצו ועלו חדשים־לבקרים? כלום השכיל יוצר זה לסגל לעצמו נוסח תשובה חדשה וחד־פעמית, או שמא נשחקה שירתו בין גלגלי המאורעות השועטים, ונתפלשה לרגלי הקונבנציות השוררות?

ב

ייאמר מיד כי לא במשוררת גדולה אנו עוסקים. משוררת בולטת—אמנם כן, אך רחוקה למדי מהיות פסגה לעצמה, ועיקר פירסומה בא לה מכוח שתי עובדות שאינן קשורות בהכרח לטיבה הפנימי של יצירתה.

עובדה ראשונה: עצם היותה אשה ובת לבית־אב מכובד בשכם. אמנם אין היא משוררת ראשונה בספרות הערבית החדשה, ומכל שכן לא בספרות הערבית בכללה. קדמו לה משוררות שיצרו למן ראשית השירה הערבית (ועל אחת מהן ידובר להבא), ואף בדורות האחרונים קמו משוררות אחדות, החל בעאִישה לבית תיימור במצרים (נפטרה ב־1902), ובימינו אלה ניכר רישומן של נשים ערביות בכל תחומי הספרות. אולם רוב הנשים שכתבו עד לשנות ה־40 של מאָתנו הצטמצמו בנושאים אובייקטיביים—פילוסופיים, כגון תפקידה של האשה בחברה, מהות החיים המוות, ושאר נושאים שאינם כרוכים בהזדהות נפשית ואינם מחייבים הבעה אישית מוב־הקת. ואם היתה הזדהות רגשית ביצירתם הרי היו אלה שירי קינה (רית'א) ושירת התיחדות עם הטבע והאל. בשנות ה־40 למאָתנו חל, כמדומה, מפנה חשוב, ואחדות מן הכותבות החלו לבטא את לבטיהן בלא מעצורים ולדרוש להן את הזכות להשתחרר מד' אמות של נושאים "נשיים".

שירתה של פ'דווא טוקאן הצטיינה מראשיתה בטון אישי, בנימה וידייית, ואף רבו בה שירי־אהבה. מכאן שעצם נושא־י שירתה הקנו לה פירסום לא מעט. וראה זה פלא: לא משוררת נוצריה או בת־בלי־בית היא השרה שירי־השתפכות אלה אלא

צעירה מוסלמית ובת למשפחה מכובדת בארץ־ישראל. אגב־אורח, משפחה זו רבו בה אנשי־העט, ואנשי־עט בעולם הערבי הריהם בעיקר כותבי־שירה. אחיה הבכור אבראהים טוקאן (1905—1941) היה מן הבולטים במשוררי ארץ־ישראל בימי המנדט הבריטי.

עובדה שניה: היותה "פלשתינאית". כפי שנראה להבא, לא הרבתה פדווא בראשית דרכה לעסוק בנושא ה"פלשתינאי", אך בעולם הערבי היו אינטלקטואלים מסוימים שנטו לראות בשירתה של בת־שכם מעין סמל ל"אסון פלשתיני".

יש לזכור כי ארץ־ישראל מעולם לא היתה מרכז תרבותי ערבי חשוב, ובדורות האחרונים כמעט שלא יצאו ממנה סופרים ומשוררים ממדרגה ראשונה. הספרות בארץ בתקופת המנדט היתה במידה רבה שלוחה וספח של הספרות בארצות כמצרים וסוריה־לבנון, והיצירה שכתבו ערביי הארץ בלטה תכופות באפיה הקרתני. מכאן שהופעתה של משוררת "פלשתינאית" מבטיחה היתה תופעה תרבותית חשובה כשלעצמה.

ג

בקובץ שיריה הראשון, "לבדי עם הימים" (1952), לא הביאה עמה סגנון בעל עצמיות בולטת ונושאים היו נושאי השירה החדשים. הספר אינו מחולק למדורים, ועם זאת אפשר לשייך את שיריו לשלושה נושאים מרכזיים. הראשון בהם—שירי טבע והתייחדות עם הטבע והבורא. בשירים אלה נימה רומנטית מובהקת ומהדהדת בהם השפעתם של המשוררים הלבנוניים־האמריקאיים, כגון ג'בראן ואבו־מאדי, וכן אפייניות לשירה זו שורות כגון:

אוייה לי! כלום יסחפוני מחר הלילות וכלום יכסוני קברי־שחור?
ואנה יילכו פעמי תאהבה?
ואנה יילכו פירסורי־לב?

(הויות בין עצי־הוית")

בשירים אלה עולים מדי־פעם נופי הארץ ומוזכרים שמות ההרים עיבל וגריזים או שיבלי החיטה בשדות שומרון—אולם אין כאן שירת נוף וטבע במובנה היוצר של המלה. הטבע אינו אלא מקום מחבוא ומפלט שאליו נמלטת המשוררת מפני הזמן הבריות, ואילו השירים עצמם הם שירי כאב וחמלה־עצמית. אין הזדהות עם הטבע במובן הוורדסוורתית של המלה.

שירי הקבוצה השניה—והם רוב שירי הקובץ הזה—הריהם שירי האשה האהבת, הכמהה ללא־גבול למגע עם האהבה הרחוק. שירים אלה יש בהם ביטוי לאכזבות האהבה הראשונות ותלונה, המבצבצת בין השורות, על מקומה של האשה בחברה הערבית. השירים כנים ותמימים להפתיע, ויש בהם צעת־ובעונה־אחת שני יסודות שלכאורה סותרים הם: שקיפות מכאן ואיפוק מכאן. שקיפות—באשר אין בשירים אלה מורכבות ודחיסות אמנותית. הסיפור שמאחרי השיר מסופר בדרך־מישרים על־ידי

תמונות חד-משמעיות ובמלים שאין עמהן מרחב אסוציאטיבי. אל-נכון ענין לנו בשירים שבסביבה אחרת אפשר לצפות להם אצל גימנזיסטית מוכשרת. הרי, למשל, קטע משיר בו סחה היא עם אהוב-נפשה ומלינה על שאינו מבין אותה ואת הסתיי-ותה-לכאורה, כלומר אינו יכול להעריך את מצבה העדין בהברה השמרנית שבסביבה:

אשמתי ? מה אשמתי ? אויה מעשקם של כבלים !
מה בידי לעשות, והלא הקילר על צווארי יעל ורידי.
אויה ! אפילו אתה לא עשית צדק לאהבת לבי, שהיא קרבן-עולה !
אויה ! אף אתה עושקני יחד עם הגורל העקשן.
("דביר הנעועים")

אך לצדן של אכזבה ועצבות לא נפקד מקומם של רגעי התרוננות ותקוה—וגם זאת באורח שקוף ותמים, הרחוק מן הגיבוש החווייתי:

כלום ניפגש ! הוי הנה זו אני
שושנה אשר אָת עליה פתחו
חום האהבה והתקוה הזוהרת.
("למרגלות הר-עיבל")

יסוד האיפוק, עם כל סותר הוא, כביכול, את יסוד הסנטימנטליות המופלגת, בכל-זאת מקופל הוא בשירים אלה כולם. המשוררת נמנעה מלספר, למשל, על רגעי אהבתה ועל פגישותיה בסתר—וזאת, כמובן, בשל אותם "אויקים" שהיא מזכירה, כלומר המיגבלות שמטילים עליה הבריות. אולם ראוי לציין כי עובדת פירסומם של שירים אלה ברבים, ובחתימתה של המשוררת, יש בה משום העזה לא מבוטלת והתגרות בשומרי-מוסר למיניהם (ואמנם תגובתם הנזעמת של הללו לא בוששה לבוא).

באשר לסוג השלישי: בסוף הקובץ מספר שירים פוליטיים, בעיקר שירי קינה על גורל המולדת השדודה ועל אסונם של הפליטים. אולם שירים אלה כתובים לפי מיטב המסורת של שירה לעת-מצוא, בלשון דקלמנית ובנעימה שהבכייה והאיום דרים בה בכפיפה אחת, כמקובל בשירה הפוליטית הערבית. בדרך-כלל מסתיימים שירים אלה במלות נחמה ותקוה ליום-נקם ונצחון כגון:

לא ירפו בני-הורין מנקמתם
והלא בדמם של בני-החורין רותחות נקמות.
("לאחר האסון")

וכך מעיר מבקר פלשתינאי על שורות אלה עצמן: "היא [המשוררת] מסיימת את שירה זה באותו בית-שיר בו נחתמו אלפי שירים בנושאי האימפריאליזם ופלשתין".¹ למען האמת, השבלוניות הזועקת שבשירים אלה מעידה כמאה עדים שנושא ה"שואה" המאבק רחוקים עד מאד מלבה של פ'דווא, ומן-הסתם נמצאה חייבת לכתבם בתוקף היותה "משוררת בת העם העשוק". יש בידינו, מאותם ימים ממש, עדות לכך שהשירה הפוליטית נכפתה על המשוררת הר-כגיגית, ושאי אפשר הפועלו עליה לחצים כדי שתמעט בשירים בעלי תוכן אינדיבידואלי ותרבה בשירת-מאבק. במכתב שכתבה אל

משורר ועורך היושב באיי בהריין (ואשר מקבלו פירסמו באחד ממאמריו כמסיח לפי תומו) כותבת פ'דווא טוקאן בשנת 1954 :

הערכתי למאמרך ושמחתי עליו גברו בשל העיבודה שהופיע בה־בשעה שנערכות התקפות עקיפית כנגד דרכי בשירה. הרבה סופרים ומשוררים "פטריוטים", כאותם שהזכרת במאמרך, מתחסים אלי כאל משוררת של חלומות ורגשות סוביקטיביים, משוררת הרחוקה מן המציאות של ה נ כ ב ה [אסון פלשתיין—ש.ס.] האופפת אותי. בד בבד עם זאת, אין הם עצמם מגלים צניעות יתירה באשר לשירה ה"פטריוטית" שהם מפרסמים, שירה תפלה שאין לה ערך אמנותי כלשהו, ושאינה אלא דברי פובליציסטיקה. יעידו בי שמיים, ויעיד אף קובץ שירי: שירתי לא חבקה ידיים בנידון זה. אמנם השירים שכתבתי על נושא ה נ כ ב ה לא רב מספרם, אך דומה עלי כי מעט זה עדיף על שפעם, שכן יש בו יותר כנות ברגש ובמבע.²

אך גם אם נאמין לה למשוררת בענין כנותם של רגשותיה הלאומיים, לא נוכל שלא לתמוה על חד־ממדיותם ועל רשמיותם של שיריה הפוליטיים בשלב זה.

ד

נראה שלחץ זה שלחצו עליה ה"פטריוטים" נשא פרי כלשהו, שכן הקובץ השני שלה, "מצאתיה", שיצא בשנת 1957, פותח בשנים־שלושה שירים פוליטיים (כאמור, בקובץ הראשון נדחקו שירים כאלה לסוף הספר). מורגש אף מאמץ לחרוג קימעה משיגרת הנוסח ההצהרתי ולאמץ סגנון יותר אינטימי. שיר אחד, "קריאת האדמה", כתוב בצורת סיפור: סיפורו של פליט אומלל שהסתגן ליפו עיר־הולדתו כדי לחוות בביתו הישן ששדדוהו יָדִים, וסופו שנורה ונהרג כאשר האדמה "כורכת שתי זרועות רוויות געגועים על גוויה דוממה ושוקטת". אולם גם שיר זה מצטיין בתמימות אמנותית מדהימה, ודווקא העובדה שהוא מספר את קורותיו של אדם אחד מבליטה ביתר־שאת את לשון הסיסמות ואת הביטויים השחוקים שהשיר משופע בהם ("כלום תישדד ארצי, כלום תיגזל זכותי?", או "כנופית הפושעים", או "עיני האויב הזדוני"— וכיו"ב). יש כאן, כביכול, נסיון להשתמש בלייטמוטיבים או בסמלים פיוטיים חוזרים, ואמנם מוזכרים בשיר המלים "תפוזים" ו"עצי־הדר" פעמים־מספר (ככלות הכל מדובר ביפו שעל שמה נתקרא התפוז הארצי־שראלי). אולם אין הדבר מציל את השיר משדיפות ומנעימה הצהרתית בולטה. זו מזדקרת אף יותר בשיר השני שבקובץ, "שלהבת החופש", המסתיים בשורות אלו:

להבה זו—מי אמר כי העריצים הזדוניים יוכלו לכבוטח ?

העריצים הפושעים ?

הלא היא ירושתה של האנושות

מתת־אל ביד רחבה.

אפשר שצעקנותם של שירים אלה, אף נדושותם, מזדקרות עתה לעין יותר מתמיד. שכן החל בספר זה סיגלה לה המשוררת שיטת חריזה ומשקל חדשה, שיטה שפותחה בעיראק בסוף שנות ה־40 ומשום־מה נתפנתה "שירה חפשית".³ בתחילה כתבה פ'דווא את שיריה במשקל ובחריזה הקלאסיים, ועצם שיטת הפרוזודיה

הקנתה לשיר ארשת של הוד-קדומים ושל עצמת תהודה פ'וניטית. יש שהחרוץ
המשקל הישנים עירפלו את חושיו של הקורא ואף איפשרו לפייטן לשים את עיקר
הדגש בצלילה של הלשון. אולם השיטה החדשה, עם ששיחררה את המשורר מפכלי
החרוץ האחיד וממעמסת ה"בית", חשפה אותו לעינו הבוחנת של הקורא. עתה חייב
המשורר למלא את שירו תוכן. ועוד זאת: עליו ליצור בעצמו את המוזיקה שלו.
אולם אין לומר כי השינוי הפרוזודי שנתחולל בשירתה של פ'דווא היה לה אך לרועץ.
יש לזכור שהשירים הפוליטיים שבאו בראש הקובץ אינם אפייניים כלל לתכני השירה
שלה. קובץ זה אף הוא משופע בשירת אהבה, ובשירים אלה גברה העזתה של המשורר-
ררת ושוב אינה צריכה לדבר בלשון מעורפלת על סערות-לבה. השיחרור מפכלי
הפרוזודיה הישנים אף הוא תרם לספונטאניות ולמיידיות שבאחדים משירי הקובץ.
עתה יכולה היא לשיר כך:

מקצות עולם קראני—ואקרב
כל שביל שלקראתך—שבילי הוא ונתיבי.
נולדת, אהובי, למען כך תקרא,
ולמען איעתר נילדתי, אהובי,
לקול אהבתי
אתה האהבה לי
אתה עולם מריע בלבבי.
עת תקראני חיש אביא
כל אצרותי, לך כולם
מעייני, ופירותי
ושפע אביבי
לך הם, אהובי.

("כל-אימת שתקראני")

שיר זה אפייני לשינוי שחל אף ביחסה של פ'דווא לחיים. הניגון היסודי עתה אופטימי
הוא, וראיית-העולם היא של אשה הבטוחה בעצמה ושוב אינה נעגמת בשל התרסות
וגינויים, הגם שעודנה נשמרת מלגלות, למשל, את זהותו של אהובה. (ראה השיר
"האם היה זה סוד?" בקובץ הנידון).

שירי האהבה נעשו לעתים חכמניים ועמוסי קונטאציות יותר משהיו בעבר. יש ובשיר
אחד דרים בכפיפה אחת אכזבה עם התרוננות חרישית, מרירות עם צחוק, מרד עם
השלמה:

אם מאסתי בככלי אהבתי
אם מרדתי בהם, אם מרדתי בך —
אל תעניק לי אתה את חירותי
לבי, הלא, לב אשה
מן המזרח, האוהב עד כלות
ונצמד אל ככלי-האהבה.

("האויקים היקרים")

בקובץ זה שני שירים שבהם נסיון של חידוש בתחום הצורה והמבנה. שני שירים אלה

הם בעלי אופי נאראטיבי ובהם מחליפים היא והוא שיח-אהבים. תוך שיחתם באים דברייקישור. יש ובשירים אלה משתנה המשקל על-פי שינוי-הקול. (הנאראציה במשקל לעצמה וכל אחד מהדוברים במשקל לעצמו). אולם קשה לומר שנסיונות אלה עלו יפה. יש בהם בשירים אלה יותר מדי אובייקטיביזציה ולעתים גובלים הם בפרווה, והלא מיטב שיריה של פ'דווא הם השירים הספונטאניים, הליריים במובהק.

ה

הקובץ השלישי של המשוררת, "הב לנו אהבה" (1960) אף הוא רובו-ככולו שירת-אהבים; אך כאן האהבה היא בבחינת "שיר הברבור" (כפי שנקרא אחד השירים בקובץ זה). האהבת יודעת כי עברו ימי האהבה העזה והתמימה, ועתה היא נאלצת לפנות בתחינה אל שמי-עליון שיעניקו לה אהבה.

הב לנו אהבה, בשל האהבה
הן יפכו כל מעייני-עתרת
וזמירותינו יפרחו, יוריקו באהבתן
ויפרצו כגשם
שפעת יה
ליבלוב
פריה.
הב לנו אהבה והקימונו שיב
עולם שבתוכו מט
ושוב תשוב
גילת תפרכת לחלדנו הנצמת.

("תפילה לשנה החדשה")

ואף כי שורות אלו ודומותיהן יוצרות למבט ראשון רושם של אופטימיות-מה, הרי נעימה אלגית-טראגית כמוסה בהן ("עולם שבתוכנו מט", "חלדנו הנצמת"), ואילו חזון הפריחה והליבלוב אינו אלא ענין לתפילה ולחלום. הסמלים החוזרים עתה הם "ימי שלג", "צלב", "גולגלתא", "מבוכי ערפל", "געגוע", "זכרון" וכיו"ב (ואף אם אין מחסור כאן בסמלים והמלים מן העבר כגון "חמימות" "פריה" "תקה", הריהם לובשים עתה אופי של חזון רחוק מן המציאות. כמסתבר מן השורות שצוטטו למעלה). לא ייפלא אפוא שהשיר החותם את הקובץ הזה, הנקרא "השיר האחרון", מסיים בשורות אלו:

ידיד-נפשי, טופנו הוא.
אהבתנו היתה כשוועת טובע אל טובע
לא היה עמך דבר בשבילי,
אף לא עמי דבר בשבילך.
וקולנו שקע
בתוך המיית הגלים, בעמקי-מצולת-חישך.
לשווא קיינו שתעניק לנו האהבה את חוט החיים.

אתה יודע. אל תשאל אל אהבתנו
 ניסיונו, אך בשול נכשלנו.
 ומה פרי קצרנו
 מלבד אנקות יגוננו ופצעי־השירים?

1

נימה חדשה באה אל שירתה של פִּדּוּוּא עם קובץ שיריה הרביעי, "לנוכח השער הנעול" (1967)—נימת איבוד האמונה והייאוש מֵאֵל. הִי יֵאוּשׁ בא ותפס את מקומו של מעט התוחלות שנתרו לפליטה. הייאוש מוחלט הוא, טראגי וחסר כל שמץ של חיוך סקפטי. עתה מצהירה היא, בלשונה השקופה והתמימה שהפרנוה בכל שלבי יצירתה, כי שוב אין לה מחסה ומפלט, שכן אבד לה גם אהוב־נפשה שבשמיים והיא נותרה חשופה בשממת הלילה, לבה רועד מאימה. וכך היא זועקת:

מי מאימה זו יושיעני
 מי יושיענו מאימה.

היא מנסה להידפק על השער הנעול, להתחנן, אך נוכחת היא לדעת כי המלך מת
 השער ננעל לעד:

לשווא, אין הד אין קול.
 חזרי. מלבד השממון
 מלבד הדממות וצל המוות
 אין כאן מאום.

("אין כאן מאום")

הדבר שהביא לשברונה של האמונה הוא אסון נוסף שאירע במשפחתה: אחיה הצעיר, נימר, נהרג בתונת־מטוס באירופה. ההלם זיעזע את נפשה במידה שלא זיעזעה אסונות קודמים שפקדה. ואמנם כולל ספר־שירים זה שירי־קינה על האח הצעיר, אך גם זכרו של האח הבכור עולה בו תכופות:

אהובי, אחי, שמשות וירחים—
 אתה חטפתם בהוד יפתחם,
 ביפי העפילם אלי־פסגות,
 הוי מוות מטורף, עיור...

("קינת נימר")

וכה רבו שירי המספד והנהי שכתבה על אחיה שנקטפו במיטב שנותיהם עד כי מאליה מתבקשת ההקבלה בין פִּדּוּוּא וטוקאן למשורר ערביה אחרת משכבר־הימים, הלא היא אל־ח־נסא, אותה פייטנית מן התקופה הג'אהילית שאף היא קוננה מר על שני אחיה האהובים: מועאווייה וצח'ר. שירי המספד של אל־ח־נסא נעשו יצירות־מופת שפל ילד ערבי יפירן.

ואשר לשירה הפוליטית של פִּדּוּוּא בשלב זה—גם כאן באה הנימה הנוגה, חסרת־האונים והמירה את הנוסח הרעשני של ימים עברו. למען הדיוק, פחתו מאד השירים הפוליטיים בשני הכרכים האחרונים, ובקובץ שאנו דנים בו יש שיר אחד בלבד

שאפשר לכנותו "פוליטי". שיר זה, "ירדנית-פלשתינאית באנגליה", הוא תגובה נרי-גשת—ועם זאת נעדרת סיסמות ושאר סממנים של שירת-זעם לאומית ערבית. זהו שיר נאיבי ובלתי-אמצעי, ממש כשיריה הלייריים המובהקים של המשוררת. יש בו בשיר זה חידוש-מה, וכדאי יהיה לצטט את השיר כולו (בתרגום פרוזאי). צורת השיר היא—חלקו הראשון, דו־שיח בינה ובין אדם שפגשה באנגליה; חלקו השני, תגובת המשוררת בינה לבין עצמה:

— מזג אויר נוגה / ושמינו לעולם ערפיליים הם / מאין את? ספרדיה? / — לא, אני מירדן / — סליחה, מירדן? איני מבין / — אני מהרי ירושלים / מארץ האור והשמש / — אכן, אכן הבינותי. יהודיה את. //

הוי דקירה שניחתה על כבדי / אילמת, סראית. / שואל אתה על עננה זו / שחלפה על מצחי / ונסכה עצבות על עיני / והלא אתה, שכני הטוב, היא שגירד את פצעי. / הזכרתי / שאני מן האדמה שנקרעה לגזרים / שאני מבני העם אשר נעקרו משרשיהם, משרשיהם / ועתה הם חשופים לרוח / סורים על פני ארץ / אינם משייכים / למולדת! / אמת היא, ואנו את עצמנו נשלה. / טוענים אנו, / כי הננו ככל השאר / עם שיש לו מור לדת. //

לא ולא! כיצד תוכל הבין? / כאן הערפל והעשן בארצכם / חותלים את הכל, מעמעמים את האור / עד כי לא תראינה עיניים דבר / מלבד אשר תרצינה לראות. //

החידוש שבשיר אינו בסגנונו אף לא במבנהו. לאמיתו של דבר, הרי זה שיר גרוע מכל הבחינות. התגובה של המשוררת באנאלית (אף כי אפשר לחוש היטב בכאב האישי הצורב שנגרם לה עקב תגובתו של בן-שיחה האנגלי), ולשונו אף היא חדר-ממדית. המבנה פשטני-להדהים (דו־שיח+הבעת-זעם+דברי-סיכום). החידוש בשיר זה, שנכתב זמן לא רב לפני מלחמת-יוני, הוא בעובדה שכאן לראשונה מזדהה המשוררת עם הנושא הלאומי הזדהות הווייתית; ותגובתה היא אישית-בתכלית.

ז

ערב סערת מלחמת-יוני נעשתה אפוא סְדוּוּא טוקאן רגישה יותר מתמיד למציאות הפוליטית; אולם שיר זה שצוטט למעלה יש בו אף ללמד כי מיתרי שירתה מכוונים היו להפיק לחנים של עצבות ושל שכול ולא לחנים של התנגדות פעילה ומאבק סוחף. ואמנם, תגובתה הראשונה על כיבוש עירה שכם ועל המפולת הכללית שראתה סביבה למחרת המלחמה התבטאה בשירים של עצב כן ושל זעקת-שבר ספונטאנית:

אותו יום, עת מוות ובגידה ראינו
הים חדל מגאותו, סוגרו אף צהרי רקיע
עצרה העיר נשימתה.
אותו היום, עת משברים נסוגו, עת הסגיר
כיעור האהבה לאיר פניו—
היתה לאפר התקוה
ישנק האסון
חנק את קרייתי העצובה.
הכל נגזו: התינוקות עם השירים.
אין צל אין הד.

העצב בעירי זוחל במערומי
 ופסיעותיו צו בעו בדם.
 השקט בעירי ימשול
 השקט כהרים ירבץ
 כלילה מסתורי.
 עומסת הדממה שואות
 עומסת הרג ותבוסה.
 הויה, עירי הדוממה, הנעצבת.

⁵(“עירי העצובה”)

בשיר זה ובאחדים שכמותו נסתמנו אפשרויות חדשות ביצירתה של פ'דווא. נשמע קול אינדיבידואלי בתוך שטף הסיסמות והתגובות של המשוררים הערביים, שהיו היסטוריות וסטריאוטיפיות בעת-ובעונה-אחת. שירים אלה של פ'דווא הצביעו כביכול על תחילת הזדהות מסוג חדש בין המשוררת לבין הנושא הארצישראלי, ואפשר היה לקוות כי מעתה תישמע סוף-סוף תגובה ייחודית, מהפכנית במובנה הטוב של המלה, על האתגר ה"פלשתינאי".

ואכן, כל שירתה של פ'דווא טוקאן מאז מלחמת-יוני היא שירה פוליטית, שירה לוחמת ומגיבה. אולם מבט חטוף בשירים שפירסמה עד כה (רובם נתפרסמו בירחון הבריות "אל-אדאב", ועדיין לא הופיעו במקובץ) יוכיח כי נוסח התגובה האישי-הספונטאני נשתחק והלך. עם ההתאוששות שחלה בעולם הערבי ועם עלות קריאות-קרב ושירי-מחר-זוהר בסיטונות—הלכה גם שירתה של פ'דווא בתלם. הנעימה הפ'דוואית הייחודית, נעימת התוגה והמבע בלתי-האמצעי, נתגדשה פירורי סיסמות, לבשה חיוך אופטימי מאולץ.

בשיר הנקרא "השכול והאילן", למשל, מבכה היא את האילן שנגדע ונפל, אך השיר מסתיים במפתיע במלים:

עוד יקום יעמיד האילן / וענפיו יצמחו בשמש, יוריקו / יוריקו אף צחוקי האילן / אל מול שמש / והציפור תבוא / תבוא בלי ספק / תבוא הציפור / תבוא הציפור.⁶
 במלאכותיות שבמעבר פתאומי זה מן הקול הטראגי אל הקול האופטימי חשו אף מבקרים ערביים מסוימים,⁷ והמשוררת אף היא חשה כמדומה. כי על כן בשיריה שלאחר-מכן מתפוגגת נימת הכאב והשכול, ותחתיה באה רוח המאבק-בלבליחת:

חירותי, חירותי, חירותי,
 לעולם אנלף את שמה—בעודי נאבקת—
 על הארץ, על הקירות, הדלתות, גזוזטרות הבתים
 בהיכל הבתולה, בשקיעי מסגדים, בשבילי השדות
 בכל גבע נישא, בכל גיא, בכל שביל וסימטה
 בכלאים, בחדרי-עינויים, על עמוד-התלייה.
 ועל אף שלשלות אסורי, ועל אף פיצוצי הבתים
 ועל אף להבי תבערות—
 לעולם אנלף את שמה, עד אשר
 יתפשט בארצי, יתעצם

יתגדל ויילך

יתגדל ויילך

עד אשר יכסה כל אמת אדמה

עד אראָה והנה החירות הלוהבת מאודם פותחת כל שער

והלילה נמלט. והאור מקרקר עמודי ערפל.

⁵ ("חירות העם")

מובן כי לפנינו חזרה אל השירה לעת־מצוא במהדרה חדשה. אף כי ההזדהות בין המשוררת לנושא הזה גברה ללא גבול בהשוואה לשירים הפוליטיים שדובר עליהם בפרקים הקודמים.

עתה היא מבינה היטב כי נדרש ממנה, בהיותה משוררת "פּלֶשְׁתִּינאִית", לבטא שני סוגי רגשות: שנאה והתנגדות. ואכן העפילה ובאה שירת משטמה בנוסח:

רעבון שנאתי / פוער פיו. דבר מלבד כבדיהם לא ישביע את הרעב השוכן בבשרי / ויוי זעמי המטורף. המסוער / רצחו את האהבה בתוכי. הפכו את הדם שבעורקי ללענה וזפת מותך.⁶

ועוד נדרשה ממנה שירת התנגדות והזדהות עם מאבקם של המחבלים בעירה ומחוצה לה. חייבת היא, כמובן, לספר על הייסורים שמיסרים אותה החיילים הפאשיסטיים. ועל "נעליהם המוכתמות בדם. שמתחת להן מתכוצת ירושלים כבתולה בשבי", וכיו"ב. מבין השירים המיליטאנטיים מזדקר לטובה שיר סיפורי, "חמזה"⁷, שפירסמה פ'דווא טוקאן בשנת 1968. אמנם גם כאן לא נפקד מקומן של הסיסמות המקובלות, ואף כאן, כבשיר "קריאת האדמה", שדובר בו למעלה, משולב סיפור־המעשה בהערת־תגובה של המשוררת—אולם עתה אין השיר בכללו סובל ממלאכותיות ומשבלוניות. אין כאן פיסטופטי־שיגרה על "פרדס תפוזים ביפו" אלא תיאור המציאות שהמשוררת חיה אותה יום־יום. האויב שוב אינו סתם "חֶבְר־זִידים" אלא זהו המושל הצבאי הפוקד להרוס בתיהם של מחבלים; וגיבור השיר אינו סתם פליט אומלל, חסר־שם, אלא זקן בן ששים־וחמש בשם חֶמְזָה, העומד איתן מול הנגישות ואינו מאבד את עשתונותיו גם כשבנו מושם במאסר וביתו נהרס. אפילו מלים כגון "הוי פלשתין, היי בטוחה / אני וביתי וילדי קרבנות ישועתך / למענך נחיה אנו ונמות"—גם מלים כאלו אינן מתקבלות כגלופות מגוחכות, שכן באות הן לא מפיה של המשוררת אלא מפיו של חמזה הזקן בשעת תפילתו. השיר כתוב במלים פשוטות, מלות יום־יום כמעט, ויש בו גם נימה סרקסטית שמעולם לא נשמעה כמותה בשירת פ'דווא, כגון הקטע בו מדובר על מושל־העיר שפקד על חייליו לפוצץ את הבית ולענות את הבן:

נתן מושל העיר פקידתו

אחר החל לדקלם על אהבה ובטחון ושלום.

כאמור, לא כל שירי־ההתנגדות שכתבה פ'דווא בשלש השנים האחרונות מצטיינים באותה מידה של תנופת ביטוי ופשטות. נהפוך הוא: רוב השירים האלה כתובים על־פי מתכונת מוכנה־מראש, והם עמוסים תמונות שחוקות וצירופי־לשון שהקורא ימצאם בכל מאמר חוצב־להבות הנדפס בימים אלה בעתון ערבי. מסתבר כי הלחץ

סביבתה מפעילה עליה, לבל תשקע בהזיות וביגון, שוב נותן אותותיו, ולא דווקא לתפארתה של המשוררת.

יש להזכיר כאן את העובדה הידועה שמאז מלחמת־יוני עלתה באורח פתאומי ומסחרר יוקרתם של "משוררי ההתנגדות", ובמיוחד של המשוררים הזועמים שגדלו וחיו בישראל¹¹ והעולם הערבי שוב שקע במחשבות מתוקות בנוסח "הנה־הנה אבדה לנו פלשתין, אך נתגלו לנו משוררי ההתנגדות בתוך האדמה הכבושה. אשרינו וטוב לנו".

ההערצה (האלהה כמעט) של משוררים אלה ושל שירה זו העמידה את פ'דווא טוקאן מול הברירה: לנסות ולהתחרות עם "משוררי ההתנגדות" או להידון לשיכחה. מעתה שוב אין היא המשוררת ה"פלשתינאית" הבולטת ביותר, ועליה להוכיח את קיומה ואת "כדאיותה" יום־יום, ואין דרך טובה לכך משירת־מאבק, כל כמה ששירה זו זרה לרוחה.

ח

במהלכו של מאמר זה חזרה המלה "תמים" ונשנתה פעמים רבות. ואכן, אין תכונה המאפיינת את שירתה של פ'דווא טוקאן יותר מן התמימות. יכול יצירתה—הכולל שירת אהבה, שירת שכול, שירת טבע, שירת אכזבה מאל, שירת מאבק והתנגדות—לכאורה מגוון הוא למדי. מאחרי נושאי־שירה אלה חבויה מערכת מורכבת של אתגרים ושל חוויות, וספרי שיריה של המשוררת משקפים, ללא ספק, אדם רגיש וער לסובב אותו. אולם התגובות לאתגרים האלה כמעט כולן נטבעו בחותמה של אותה שקיפות ושל אותה תמימות אמנותית עצמה. אף השינוי שחל במבנה השירים ובחריזתם אין בו כדי תמורה מהותית.

יתירה מזו: התגובות הפיזיות על החוויות המשתנות אינן שונות כמעט זו מזו בסגנון. המלים לא נתעבו ולא נתקלשו בהתאם לחוויה שהולידתן אלא הן אותן מלים ומאחריהן אותו מטען קונוטטיבי, והוא דל־להתמיה. עם זאת יצוין כי חלה התגמשות בלשונה: תכופות הריהי פ'ורמאלית פחות משהייה. לעתים, ובייחוד בשירים שכתבה בשנים האחרונות, ניכרת השתחררות־מה מביטויים מליציים.

המעבר שחל בפדווא טוקאן בשנים האחרונות, ממשוררת של "נושאים פרטיים" למשוררת המזדהה עם הנושא הלאומי, אף הוא לא הביא עדיין למפנה חד ברכה האמנותית. אמת, שלב זה עודנו במצב של התהוות והתגבשות, אך עובדת היסחפותה של פ'דווא אחר המקובל והפופולארי, ולו על חשבון הנעימה האישית שלה, אינה מבשרת כי סוף־סוף יזכה עם־אֶרצה למשוררת של ממש, משוררת שתבטא את אסונו בתנופה ובעצמיות שהוא ראוי להן.

הערות

1. שאקר הנאבלסי : قدى طوقان والشعر الأردني المعاصر . קאהיר 1966, ע' 61.
2. אברהים העריץ : جولة في الشعر العربي المعاصر . ביירות 1962, עמ' 224—223.
3. על ההתפתחות שחלה בפרוודיה הערבית, ובעיקר לאחר מלחמת העולם השנייה, ראה מאמרי "צורות חדשות המחפשות תוכן" ב"קשת" י"א, עמ' 57—46; וכן שמואל מורה, "המשוררת העיראקית נאזכ אל'מלאיכה ושאלת אשר'שער אחר בספרות הערבית החדשה", "המזרח החדש" כרך ט"ז, תשכ"ו—1966, עמ' 338—319.
4. תרגום זה פורסם לראשונה ב"קשת" כא, ע' 29.
5. שיר זה פורסם כנספח במהדורה הישראלית של הקובץ "לנוכח השער הנעול", עכו, 1968, ע' 123—121.
6. "אל'אדאב".
7. ראה, למשל, מאמרו של עבד אל'מוחסן סה בדר ב"אל'אדאב", מרס 1969, ע' 138.
8. "אל'אדאב", ספטמבר 1969, ע' 6.
9. ש.ב.
10. "אל'אדאב", נובבר 1968, עמ' 1—2.
11. על משוררים אלה ראה במאמרו של שמעון בלס, הספרות הערבית לאחר 1967, בחוברת זו.

יוסף אדריס: הריפובליקה נואת פרחאת

ברברגע שהוכנסתי פנימה בלוויית משמר מיד חשתי תחושה של דיכאון. אף-על-פי שלא אחת נקלעתי לתחנת-המשטרה הזאת, היתה זו לי פעם ראשונה שנקלעתי לתוכה כלילה. משעברתי את המפתן הרגשתי שאני עושה דרכי בחפירה תת-קרקעית, המנותקת כליל מן ההווה, או אף מן העבר הקרוב. הקירות היו מכוסים משהו שחור, שדמה לצבע, ואילו השאר היה אפוף קדרות; כתמים לבנים שהיו פזורים פה-ושם הבליטו את הכיעור ביתר-שאת. הרצפה היתה כה צמיגה וחלקלקה עד שלא ידעת אל-נכון אם היתה זפופה או פשוט מרובצה בוץ. הנדיפה הכבדה שהיתה עומדת בחלל, ואשר לא ידעת מה טיבה, היתה מעוררת קבס ובחילה. מן המגורות, שהזמן נתן בהן אותותיו, ואשר עליהן נושבו וזובים והטילו ביצייהם, מגורות שעליהן ועל אורן נגזר מאסר-עולם—מהן נגה אור חוריין; ומעט האור שהתמלט בדי-עמל לא שימש אלא מעין זיקסית-דה לחשכה יותר משפיורה; ואם אמנם נפלו אלומות-האור על חפצים ואנשים, הרי לא הובלטו אלא תווי-דיוקנם המכוערים והמעוותים.

בהיותי אפוף כל אלה התחלתי לחוש שאני הופך אט-אט חלק בלתי-נפרד מכל ההווה הזאת, מן האנשים סביב, שניבטו בארשת של חומרה וכובד-ראש והיו מהלכים כה-זוכה כמהופנטים מתיבות-פרי, עגלות-יד וכיסאות בתי-קפה שהוחרמו על-ידי פקחי-העיי-ריה ונערמו אי-בזה בפניה; מבעלי החפצים הללו, כשהם פזורים אצל הקירות ובקרנות, כורעים לעייפה על הרצפה, ראשיהם שמוטים לפניהם אל חיקם, ומן השוט-רים במדיהם השחורים, שדמו לשדים באישון-לילה; וכך, בהיותי מובלע בכל אלה, חשתי שמן-הסתם ביצעתי גם אני איזה פשע שטיבו נשתכח ממני. השתוקקתי בכל מאדני להסתלק מן המקום בהקדם, על-כל-פנים, מפיון שאמור הייתי להיעצר הלילה בתחנת-המשטרה כדי שאוכל להופיע בפני התובע למחרת בבוקר, לא יכולתי אפוא לעזוב את המקום, הם לא ידעו היכן לעצרני שכן חדר-העצירים היה מלא עד אפס מקום, ואילו החדר השני, שניעוד, בדרך-כלל, לאסירים מדיניים, היה הומה נשים שנזקקו להשגחה ונערות מפוקפקות, וכך, בסיופו של דבר, נוכחו לדעת שאין טוב מלהניחני לנפשי בחברת שומרי, בחדרו של הקצין התורן.

על אף מידותיו היה החדר קטן מלהכיל את כל האנשים שהיו בו. מכל הנוכחים עשה עלי רושם ביותר הקצין התורן. הוא ישב אצל דוכנו ומראהו כמפקד-הכללי של המש-טרה, מימינו חצובות, שמהן נזדקרו למעלה מחמישים לועי-רובים, מאחורי—לוח-עץ מצומד אל הקיר שכרע מרוב-נטל עם כל מיני כבלים ואזיקים, מגינים, גרוינים וקס-דוה, ואילו משמאלו ניצב תרפוס-הברזל הנושן, בהיותו ישוב ככה משול היה בעיני כשליט אדיר-כוח ונירא-הוד, ולרגעים נדמה לי כי אף עלול הוא חלילה לנגוס נגס

מזרועי או לנקר עיני באצבעו—זאת על אף שברור היה לי כי אין לו ענין בי, ואף לי לא היה ענין בו. בתוך כך חשתי שדעתי מוסחת והולכת מכל מה שנוגע לי עצמי, מכל מה שהעסיקני קודם־לכן, והרגשתי עצמי נסחף־והולך עם צבא עיני האנשים שניבטו בו וניצבו נכחו, ואשר מעקה נמוך הפריד בינם לבינו.

תחילה נדמה היה לי שלא יצור חי היה אלא בריה שקורצה מן הגון השחור שעל הקירות. ראשו אינו אלא אחת הקסדות התלויות מאחרי, עיניו—לועי־רובים, ולשונו אינה אלא פרגול. אך משנגרעת קצת והתרגלתי מעט למקום. הבחנתי איך חובש הוא את כובעו בהדרה מעוררת־יראה, איך כפתורי המעיל, דמויי מעיל־הקצינים, היו מרופסים עד למעלה. שלא כרגיל—ואיך עור־פניו נמתח בארשת חמורה עד שנעלמו כל הקמטים והעור דמה עתה לעורו של תוף שנמתח. היתה במבטיו איוו עצמה שהעירה בלב הבריות את ההרגשה שיותר משהוא מביט בהם הריהו מנקר בהם ועוקצם. והיה הלה מרעים בקולו, שואג וגועש למקוטעים בזירמת־מלים אין־פשר כנפוצי־ירי.

במראהו זה הזכיר את אחד הגנרלים האיטלקיים, משבויי־המלחמה. שנהגנו לראותם אי־פעם. אחר אירע שסמל, או סמל ראשון—איני זוכר בדיוק—בא והתיצב לפניו. "פרחאת", קרא.

תמהתי על שפנו אליו בלא גינונים. מכל־מקום, תמהוני נמוג מששאל שוב: "פרחאת, מר פרחאת".

הקצינ־התורן לא השיב דבר, עד שפנה אליו הלה: "רב־סמל... אדוני!" קרבתי קדימה ונשענתי על המעקה, כמוני כרבים זולתי, וכך יכולתי להאזין להיגיו, שניפרו בה עקבות רפים של איזור כפרי במצרים־עלית. בקולו שניסר ברמה נתהדר הדו המרהבים הפתוחים והגלויים שבהם גדל מנעוריו, וכן עלה בקנה אחד עם השאגה והצוויחה שנתחייבה עקב תפקידו הרשמי. נתלוותה לקולו איוו צרימות וחורקנות, מעין זו הבוקעת מן המקלט של בית־קפה עממי מחמת הגברת עצמת־הקול. דמותו של אותו גנרל נעלמה כבר לגמרי מעיני רוחי. אותה שעה נראה כמצרי בן מצרים העליונה—אפו ארוך כשל רעמסס, מצחו המסורגל גדול כמי שנתגבח, לרבות הדרת־שיב־תו שהעידה על שנים רבות של שירות במשטרה. אין ספק שעשה כמה עשרות שנים כדי להגיע לדרגת רב־סמל לאחר שהתגייס לשירות כטוראי פשוט. ראיתי את גופו הקשיש כמו שהוא, ואבריו, מהם מהוקצעים ומהם מעוקלים, תחובים במדים, נעליים כבדות וחגורת־עור—כל אלה שיוו לגופו אותה מראית כמו שמגהץ משווה צורה לתרבוש. ברור היה בתכלית כי הוא נהנה לשמש קצינ־תורן, והוא ביקש שהבריות ינהגו בו כבקצינ של ממש—משרה שאין ספק כי נשא נפשו אליה רוב שנות חייו, כשהוא חולם על אותו יום בו ינצנץ אותו כוכב, שכן אף שלעתים יש ומטילים עליו תפקיד של קצינ תורן הרי מועד פרישתו לגימלאות ממשמש־זבא, וכוכב־השקיעה היה ברה־ישג יותר מן הכוכב של סגן־משנה... וכאשר נעתקו עיני ממנור־האלאה ומבטי תר סביב לחדר, יכולתי לראות את השולחנות שנעזבו על־ידי בעליהם, את המאוורר שהותקן מעל לכספת, אשר דומה שלא השתמשו בו עשר

שנים לפחות, ואשר הסיאוב הביא עליו רשתות קוריי־עכביש, ואת נורת־החשמל על אהיל־הברזל שלה המשתלשל מטה מן התקרה על ראשו של פרחאט השפוף על גב־הניירות שלפניו. ובעוד שהמו־האנשים שהתגודד מסביב למעקה־העץ היה מעין גוש בו כל פרט נבדל אמנם מרעהו, הרי כולם היו לאחד ביישבתם ובדאגתם, בארשת הדיכאון ובעיניים הנוגות והזעפות. משהואשמו כחוק ונהקרו על־ידי התביעה נראו רובם חוזרים, רתוקים יחדיו לשלשלת אחת ארוכה....

לאחר זמן־מה נוכחתי לדעת שהללו לא נתנו דעתם כלל על המשמר המזוין שליוה אותם, על האזיקים, או על רב־סמל פרחאט עצמו. שאגותיו הושבו אחר בצוויחות, או לעתים בתשובה ניצחת, חריפה לא־פחות משלו. אחד מהם התפרץ בזעם משום שפרטי־זהותו ותעודותיו לא הגיעו עדיין ממחלקת תחקיר־הזהות, והוא נאלץ לשבת כבעצר עד שיוסדר עניינו. הוא המטיר קללות וחרפות על כולם, כשהוא קורא תגר על העוול שבעולם, על בי־ש־מזלו ועל דלותו. ולוא נשתייר אצלו קורטוב של כבוד לסמכות ודאי היה מכביר קללות כיד המלך גם על הקצינ־התורן. שמתי לב שפרחאט כקצינ נתקף מבוכה רבה בהקשיבו לדבריהם, כשהם משתוללים וגועשים, אך נבצר ממנו—כפי שאמנם חייבים הקצינים לעשות לדעתו—להשבית את ההמולה והשאון מחמת מספרם הרב, מרדותם וקשי־ערפם. לאחר שגמר להתדיין עמם, והם הלכו לדרכפם, שוטר בראש השורה ועוד אחד מזדנב מאחריה—אזיקיהם מנקשים ומקשקשים, האסירים עודם מגדפים ומקללים, א־ראו הפטיר פרחאט אנחת־רווחה כאובד־עצות. וכאשר נתתי דעתי על פרחאט מצאתי שהוא נראה קשיש מאד. כה קשיש עד שסבור הייתי כי הוא מעין חפץ שהוחרם פתאום בפשיטת־שוטרים, ולאחר שהוחרם נחתם בתרבוש אדום ובמדים ואוחסן במחסני־הממשלה לתצוגה, כשהוא מתרפט ומתבלה, אף־על־פי שהחותם לא נזק כלל. עיניו נעו לעבר הנוכחים והוא הפטיר:

“אוף, אני נשבע באללה שעבודת־פרך בכלא קלה יותר מכל זה”.

עיניו ננעצו בי. ניכר שזימנוני לשיחה. ואילו אני, שישבתי שעות בשקט מקשיב, השבתי לו ונמצאתי אומר:

“אה... הרבה עבודה, או מה?”

והוא השיב, כמי שהמתין לפרוק מעליו איזה נטל כבד:

“הייתי אומר כן, אדוני. זאת לא עבודה. זהו קירקס. זה בית־משוגעים. אנשים יצאו מדעתם. מה הם זוממים? איכפת להם משהו? הכל נופל על הראש שלנו. בשם־הנביא, הייתי מעדיף לעבוד בברזל מאה שנה מאשר לשבת פה שעה אחת. והדבר המשגע אותך הוא שכל זה סתם שטויות... הכל שקרים... טענות חסרות־שחר... בחיי, יש אחד שמעמיד פני סומא, והשני—איבד את פטישו, והבחור שטוען כי נרדם ומצנפתו 'הלכה'—למה להוסיף? לא עמדת שם מן בוקר? מה יש לך, ילדה? שִׁמְעָ, אני לא רב־סמל פרחאט, אם היא לא תגיד שהיכו אותה ושדדו את התכשיטים שלה... מה מה יש לך, ילדה? מה העניינים?”

ח־ילדה” היתה אשה אחת מאלה שעמדו נכחו. היא היתה לבושה בגדים שחורים, אשר א־ש־הדלות הפכם לגון צהוב־אפור. מסביב לראשה כרכה ממחטה מהוהה, אשר

הסתירה במעט את שער־ראשה הקצר והמקורזל שגונזו כעינ־הקפה. וקצות גדיליה היו בלים ודהויים. גוף־פניה היה שחום ועיניה נסתאבו בכוחל מחמת הדמעות שהגירה.

"אום־ספינה", אמרה בעננה. "הנערה עיושה, בת־אחותה נבוויה, הנער—" "מה להם? מה להם?"

"הם תקפו אותי והיכו אותי בבטן", והיא התחילה להתיפח. חיש מיררה בכני. קולה נשתנק בדמעות והוסיפה:

"ואום־ספינה... היא נשכה אותי פה... בכתף... ונתנה לי אגרופ בבטן. הילדה עיושה 'סחבה' את העגילים שלי."

קולו של רב־סמל פרחאת נתעבה ונצטרד מחמת פרצי־הצחוק שעלו מגרונו. "תה מבין, אדוני?" שאל. "תה רואה? לא אמרתי לך? הכל—ערימה של שקרים, ושקרים גסים. אני שואל אותך, אתה יכול לתאר לעצמך יצור כזה שיש לה יותר מכפתור אחד של נחושת?... איזה עגילים הם אלה ילדה, שלקחו ממך? התכשיטים של הכתר?"

"עגילים של זהב, ביי, ושני צמידים—"

רב־סמל פרחאת פנה אלי: בְּעִימָה שֶהִזְכִּירָה לִי אֶת הַלִּיצֵן נָגִיב אֶל־רִיחָאנִי. "מי באמת יתה חושב שהוא הקרבן בסיפור הזה?" "מי?"

"אני! זה אני, אדוני. שקר גם כזה גרוע משוד באלימות. ומה שאיום בכל העסק הוא שהדו"ח על כך צריך להיות בשני העתקים. ועוד גרוע מזה הוא שאני, בכבודי ובעצמי, אצטרך להכין את שני ההעתקים."

הוא פנה לאשה. נועץ בה עיניים בוחנות ודוקרניות. שניבט מהן קורטוב של חיון. נטל את העט ופתח את יומן הדו"חות הגדול כמי שפותח את שערי מיתולי:

"ובכן... הלוואי שאללה הטוב יגמור אתכם ואותי ביהד... אז תבוא עלי מנוחה—" משסיים לכתוב את המבוא לדו"ח שאל אותה:

"מה שמך, ילדה?"

הוא לא המתין לתשובה. אף לא התעניין בה. בפנותו אלי המשיך במה שנטל עליו לומר, אף־על־פי שהרגשתי שהוא מסיח עם עצמו יותר משהוא מסיח עמי:

"בחי הנביא, אני הוא שנפלתי קרבן. ולא רק במקרה הזה; באלף מקרים, במיליון. אולי לא תאמין. אם כך, בוא הסתכל ביומן. התחלנו היום במקרה של אונס בדרך־המלך, ואחר־כך לפי הסדר, עד מספר 592. כיום ארנק, שהיו בו כביכול מאה־ארבעים־ושבע לירות, שמונים־ושלושה גרשים וכמה בולידואר. אני נשבע באללה שלא היו בו יותר משני בולידואר, ואולי, כפי שנשבעו, גם חמש פרוטות. המקרה הבא הוא שד של נחושת. נאמר בהצהרה כי משקלה של כמות הנחושת היה חמישים ליטרה, והם מאשימים את המשרת—בסך־הכל נערה שאין משקלה עולה על עשר ליטרות... ועוד ועוד. מן הבוקר יש לי עווית־אצבעות בגלל הכתיבה. וכל זה רק פיתפתי־ביצים, שטויות ושקרים. אישי היקר, שכח את זה."

הוא פנה אל האשה:

"למה את לא אומרת משהו, ילדה?" שאל. "איך קוראים לך?"

בטרם תשיב הצטחק, כמי שזכר בדיחה, ושאל: "ומה בדבר הגופה שמצאו במזבלה ולא היו לה בעלים? כלומר, שהבעלים לא זוהו. הם מצאו שנפח את נפשו סתם-ככה, בלי שמישהו יאמר לו איזו מלה גסה. תגיד לי, מדוע בחר דווקא במזבלה הזאת למות בה? תה חושב שלא היתה לו ברירה, ללכת לרובע העשירים, לשוברה, למשל? ירחם אללה על נשמתו. הוא מת כבר, ולמה זה אני הוא שצריך לסבול? סוף-דבר... על כולנו נגזר לסבול, כמונו כאבותינו..."

הוא הפנה ראשו אל הנערה:

"איך קוראים לך, ילדה?"

"ח'דיג'ה".

"ח'דיג'ה מה? תגידי כבר!"

"ח'דיג'ה מוחמד".

"זווי כבר, אשה... מוחמד מה?"

אך בטרם תספיק להשיב הניח את העט בצד, ובהשעינו מרפקיו על הגליון שיקע ראשו בין כפות ידיו. מתחת לתיזורת כובעו נינועה הנורה שלפניו כטוטלת עד כדי כך שצללית ראשו ניטטלה אנה-ואנה על פני הקיר, מאחוריו, ופנים ואחור, משל היתה קוף גדול, והוא הפטיר:

"בשם הנביא, אני הוא הקרבן. בחיי. לא לחינם זקנתי בטרם-עת. שלושים שנות שירות, אני אומר לך, וכל יום בצורה שכזאת... עברתי כבר את הכל, ממנולה ועד עוניבה, ומאל-עריש ועד מרסה-מטרוח... ראיתי רוצחים בעד קנה-סופר, שורפים אסם בעד קלח-תירס... אנשים השתגעו. אדם אינו מלבין סתם-ככה".

פתע פסק מדיבורו ועץ-זנק אל זרוע אלמונית שנשתרבה אל השולחן. הוא חבט בה בכוח ובעצבנות וקרא:

"אמרתי לך כבר מאה פעמים שתמצא לך ספוג אחר. אין עוד חתיכה אחרת בתח-נה?... אמצא מחסי באללה, וכי אנחנו בשוק של צוענים?"

לא כילה את דבריו עד שהזרוע ובעליה נעלמו במבוכה ובבושת-פנים, אחר פנה אלי בפנים רציניים ותווי-דיוקנו לבשו חומרה:

"אתה יכול לקבל שבץ, ולא איכפת להם כלל לממזרים האלה. רק לעשות צחוק יודעים". ומדי דברו מצימץ בעיניו אל חדר-הטלפון, מקום שהתגודדו כמה שוטרים מסביב לעמיתם, אחד בעל-בשר ורפה-כוח; כמה מהם החזיקו בידיו מאחרי גופו ואחרים ניסו לשלשל את מכנסיו מטה, ואילו המסכן—הלה היה מתנשף מקוצר-נשימה ונאבק עמהם ככל שהיה לאל ידו.

הבחנתי בזווית-עיניו של רב-סמל פרחאת כי התחייך וצחק צחוק כבוש, ואחר מתעלם מן המתרחש סביבו שירבב ראשו קדימה לחזות במאבק. הוא נראה עצוב באמת כאשר נסתיים המאבק בנצחון ובעל-הכרס נמלט על נפשו וידו על העליונה. למגינת לב רעיו.

אותה שעה הרעים בקולו. בניב מובהק של בן מצרים עלית: "איזו כנופיה של נשים עלובות... לכולכם לא היה די כוח להתגבר על היצור החלוש הזה?" עוד טרם יכלה דבריו ודלת צדדית נפתחה, ובאולם הופיע העוזר למפקח הראשי. פתאום ירדו חירשות ואֵלם בתחנה, הכל קפא מסביב, מחמת האווירה של חומרה שעמדה בחלל.

"את אומרת ששמך הוא ח'דיג'ה מוחמד—מה?" שאל רב־סמל פרחת בכובד־ראש. עזבתיו לנפשו בחקירותיו, שפן משום־מה נטרדתי על־ידי משמר־הלילה שהתחיל להתרפז בתחנה. וכשנתקבצו הכל יחדיו היה זה מראה מיוחד־במינו. שתי שורות של חשכת־מחשפים, ואך כפתורי־הנחושת הצהובים מנצנצים, ומעל לאותה חשיכה נגלו התרבושים דולקים בגוֹם האדום־היוקד. בחזית של כל שורה נגלתה שורה נוספת של זרועות פשוטות ברפיון, מחזיקות ברובים. יכולת לשמוע רחש ומילמול בחשיכה וצלצלי־צחוק שנתעממו־והלכו במהירות של כוכבים נופלים. יש שהיה מרפק נשלף בין הזרועות הפשוטות ונוגע קלות בצד רעהו.

העוזר למפקח־הראשי ערך מיסדר־בקורת, אפו זקור כלפ־מעלה כתרנגול־הודו, עם שעניו נצמדות אל כפתור שלא מורק דִי־הצורך, או אל נעל שלא הבהיקה כהלכה. הוא היה מהלך אנה־ואנה, אחר נכנס לחדר. דומה כי סעד את לבו שם, שפן בצאתו שוב היה מלעס ובוהק קל בשפתותיו. ושוב ערך בקורת, עם שהוא מנגב את ידיו שעתי־זה נטלן, ונעלם.

קתות־רובים נחבטו בקרקע כמה פעמים. על כמה מן השוטרים נגורו ענשים, וכמה מהם נפטרו באזהרות בלבד. לאחר מכן...

"הורד 'שק! הכתף 'שק! משמר, קדימה צעד!"

ומשמר־הלילה יצא לתפקידו מתנועע ומתנהל בכבודות. בסוף המשמר נראה רב־ט כבד־גוף שמר על ערפו של הטור, ואשר לשווא ניסה להקפיד על קצב הצעידה, חרף גופו המסורבל.

משהסתלק המשמר בתרוקנה רחבת־התחנה, וזו דמתה לקרון־רפכת לילי שהגיע לתחנה הסופית.

משנפנית שוב אל רב־סמל פרחת מצאתי שעודו חוקר את האשה.

"ואיפה תקפו אותך?"

"בתוך הסילמה".

"ומה־פתאום הלכת לסילמה, ילדה?"

"מחמוד".

"מחמוד מי?"

"מחמוד!"

ושוב נשמע הניב של מצרים עלית. וקמוט־מצח, ובלא שיכתוב דבר ביומן, שאל:

"ומהו, בעצם, בשבילך מחמוד זה, ילדה?"

"בן־דודתי".

"הה, איזו מדינה 'עקומה' היא זאת, ממזרים שכמותם", אמר בהניחו את העט מידו, הוא שלף מכיסו קופסת־מתכת נושנה, מעין זו המשמשת לסיגריות יקרות, הבחנתי שהיו בה שתי סיגריות פשוטות, אחת בעלת פיית־שעם, וכן חפיסת־גפרורים. הוא הצית אחת מהן והפטיר מלת־גנאי או שתים, במעומעם, על אבות ואבות־אבות, אולם הערפל סר משאמר:

"סילמה... הה... סילמה אומרים... באמת? מה־פתאום לעזעזול, הלכא לסילמה?... פרצור־פים כמוך לא הולכים לסילמה..."

פתע הפסיק את המונולוג, נינח לאחור בשיכול־רגליים ושאל את האשה:

"ומה־פתאום, ילדה, את הולכת לסילמה עם בחור כזה?"

עיניו תרו סביב לעברי, אפשר שביקש כי אהיה עד־שמיעה לתשובתה. לכן שאלתי:

"מה, עוד לא גמרת את הדו"ח?"

"עדיין לא... איך אפשר בכלל לגמור אותו? תיכף אתפנה אליך. אני יודע שעייפתי אותך, רק רגע ואתפנה אליך".

ברור כי סבור היה שבאתי להתלונן על משהו, או שמא חשבני למודיע—האחרון מתקבל על הדעת יותר. אפשר, מכל־מקום, שמצאני יאה לתפקיד של מאזין אשר לפניו יוכל לשפוך את מרי־שיחו באחד מלילות עבודתו הארוכים, ולכן החליט להשהותני. הוא נתחייך, כתב משהו, ואחר אמר:

"אחרי הכל, דעתך בדוחה עליך. באמת, זה לא יותר טוב מסילמה?"

אחר נאנח ושאל את האשה:

"למה רצה בעלך לשעבר לעשות לך רע? מה פתאום־הולכים לסילמה? קדימה, דברי כבר, ילדה, למה רצה בעלך לעשות לך רע?"

"בגלל שהיה לי נגדו צו של תביעת־מזונות".

הוא רשם בחפזה מלה או שתים ונתן בי עיניים סולדות.

"שטויות! סילמה! איזה סרטים הם עושים!! אפשר היה לבשל אותם ולהכין מהם מרק!"

"למה? לא מוצא חן בעיניך?"

"מוצא חן? איך אפשר? סרט באמת צריך להכניס משהו לראש שלך, ומה כל התעלולים והכירפורים האלה, שאינם מוליכים לשום מקום".

נטל את העט ותקע את חוד הציפורן ביומן, ותחת שיכתוב הפטיר בלי־משום:

"פעם כססיפורי־הסרטים יצאו מאפי עשיתי סרט".

הואיל ולא היתה כל נימה של ריגשה בדבריו לא הטיתי לו אוזן קשבת. מכל־מקום, מאחר שנשמע צילצול מזור בדבריו, שאלתי:

"אתה עשית מה?"

"עשיתי סרט, סרט של קולנוע".

"איך עשית זאת? השתתפת בו כשחקן, או מה?"

"לא, הכנתי סרט במיוחד בשביל הסילמה".

עמדתי לפטור עצמי מכל הענין בצחוק עם שאני מהרהר כי ודאי חזה במרעיניו באירוע מסוים, או במעשי־פשע, שכה רבים הם בחייו יום־יום, וכי רצה, תחזקנה־הדין, לתת לכך ביטוי בסרט.

"איזה מין סרט היה זה?" שאלתי, כובש צחוקי. וכך, בפשטות רבה, בלא גימגום או היסוס, בלא שיתישר במושבו ובלא שיניח עטו, או בלא שיתן דעתו על האשה ועל שאר האנשים שלייד המעקה, הפטיר:

"זה היה הודי אחד שבא לקאהיר, איש עשיר מאד, אחד מאלה שהם עשירים בממון כמו שאנו עשירים במחזור. האיש בא בלבוש מפואר לאחד מבתי־המלון המפוארים מאין כמוהם, נגיד, כמו "מינה האו' או 'שבת'. ושם היה גם אחד, יצור עלוב כמונו".

כאן נתחדרו חושי בבת־אחת. נשענתי אפוא על המעקה שלא לאבד אף מלה מדבריו. אשה אחת נזעקה קדימה, מצעקת, תובעת עזרה. היתה טובת־תואר, גון־עורה נאה וגבותיה נצטיירו בעדינות רבה.

"מה יש לך, אשה?" רטן רב־סמל פרחאת לעומתה. "מה הבעיות—בא יום־הדין, או מה?"

"הצילו! הושיעו! הבחור הרביץ לאמו מכות־רצח".

"איזה בחור, אשה?"

"בנו של השכן שלנו".

"אז מה לנו ולעסק הזה?"

"מה? אתה לא—זכותו של הנביא יגן עליך—המטרה?"

"ונכון שהמטרה צריכה להתערב בעניינים שבין הבן ואמא שלו?"

"אה... צריך לחכות עד שיהרוג אותה, אחא?"

"זה כבר ענין אחר לגמרי. במקרה כזה נבוא לאסור אותו".

האשה ויתרה מתיך ייאוש ופרשה לקרן־זווית עם השוטר שהשגיח עלי. היא התחילה לספר לו את הסיפור בלחש כשהיא מסהייעת הרבה בגבות־עיניה. לאחר־מכן עזבה את התחנה בהשאירה מאחריה את השוטר משתאה, כאילו הקסימוהו לחשושי גבות־עיניה.

ושוב נפנה פרחאת אלי:

"איזה זועזוע באמת... בחור? אמא? די... הברנש העלוב הזה היה מחוסר־עבודה, כלומר, כמו שאומרים, שכיר ב'הברת השמש'—ממלא אור־שמש בבקבוקים כל היום ומציע את סחורתו בלילה. הא. זה בדיוק. ובכן, כפי שאמרתי, אותו הודי, כשעמד לעזוב את המלון נשמת ממנו יהלום ששוויו בשוק־היהלומים כיום לפחות שבעים או שמונים אלף לירות. הנער המצרי שראה את זה הרים אותו והחזירו להודי העשיר..."

"על איזה יהלום אתה מדבר, בעל-גוזמות שכמוך?"
נפנינו שנינו לאחור ונכחנו לראות כי האיש שאמר זאת היה סמל גבה-קומה ובידו תיק-מקרה, הלה שאל ממנו-ובו:

"מה עשית בענין האיש שנפטר ואשר שמו אינו ידוע?"
"מה 'תה רוצה ממני שאעשה? תסתובב ברחובות ותקרא—'מישהו איבד גופה?' ענה פרחאת בהתעוררות-פתע.

"הלכתי לבית-החולים וראיתי אותו."

"אני שמח שהכרתם זה את זה."

"הבט, אחא, גון-עיניו כעין הדבש, שערו אפור, וברקתו הימנית..."
"למה אתה מספר לי כל זאת? האם שלחתי אותך לבקש את ידו? מוטב שתמשיך את העבודה שלך. 'כעין הדבש'! באמת, מטומטם-תורן שכמוך."
אחר פנה אלי:

"כאשר בא ההודי לתת למצרי קצת כסף, נשבע הלז בכל הקדוש לו שלא יקח אפילו פרוטה אחת. ניסה לשכנע אותו, אך ללא הועיל. לכן עלה ערכו לאין שיעור בעיני ההודי והוא נתחבב עליו ביותר. ובכן, עברו ימים וההודי נסע לארצו ולא ידע איך להשיב למצרי כגמולו. לבסוף החליט שהדרך הטובה ביותר היא לקנות לו כרטיס-פיס... אתה יודע כמה היתה הזכייה הראשונה? אך טוב שנזכרה עד שנשתה תה."

לשמע מחי-כפיו של פרחאת הופיע הנער מן המזנון. הוא הזמין תה, ובינתיים התפתח ביניהם ויכוח ממושך בדבר מספר הפעמים שהזמין במשך היום. הנער טען—שלוש פעמים, ואילו הוא טען—רק שתיים. ואפילו כשהוגש התה לא בא הוויכוח על פתרונו.

שמענו את דלתו של העוזר למפקח נפתחת. לאחר שיצא הלז החוצה והתיצב זקוף-קומה בכיכר-התחנה, חזר פרחאת ושאל את האשה:

"הי... ובמה הענין?"

כשקיבלתי את הצו נגדו, בא אצלי רוצה שאני אותר עליו. וכשלא הסכמתי, שלח את אמו, אחותו ובן-דו—

"אוף... מספיק עד כאן. הם התקיפו אותך בסילמה?"

"כן, והם היכו והיכו אותי עד שכמעט היתה לי הפלה..."

"מה?"

"רואה אהה, אני בהריון ששה חדשים."

רב-סמל פרחאת, שנתפס לסקרנות, הסיט את הדו"ח לצדו.

"ימח שמך. על-ידי מי נכנסת להריון, אשה?"

"על-ידי, אדוני... על-ידי בעלי-לשעבר."

"מתי?"

"קודם שגירש אותי."

"ומדוע גירש אותך כשאת הרה?"

"מפני שנשבע ל..."

"נשבע למה? ומתי גירש אותך?"

"ביום הראשון של הרמדאן הקודם שברתי את פד'המים של אמו כשקמתי להכין את הסחור'י. והוא נשבע ב'שש' שישבור את זרועי כתגמול על כך".

"והוא שבר את זרועך?"

"לא. הוא גירש אותי".

"בשם הנביא לבי אמר לי שזה יקרה... והכד של אמו הוא הסיבה. וכך, משום שהכד של אמו נשבר ברמדאן שעבר, רתח בי דמי במשך כל היום—ואני עצמי קרבן של כד עלוב שווה-פרוטה. הקשיבי, ילדה, יש לך עוד משהו להצהיר? רוצה להגיד עוד משהו?"

"כן, אדוני, זו היתה עיושה שסחבה ממני את העגילים בשעה שאמא שלה—"

"אוף, יש לך עוד משהו להגיד חוץ ממה שכבר אמרת?"

"אבל לא אמרתי עדיין שום דבר".

לא יכולתי לכבוש את צחוקי, וכעסו של פרחאת גם הוא הפך צחוק גס, פרוע. הוא סיים את הדו"ח, נאנח ופיהק, ואחר נייענע בראשו.

האשה יצאה החוצה ובידה אישור המפנה אותה לבדיקה רפואית, ולהפתעתי יצאו אתה כל האנשים שעמדו מסביב.

"ובכן, כמה היתה הזכייה הראשונה?" שאלתי.

"עדיין זוכר? זו היתה מיליון לירות. אחרי הכל, זה גם עלה המון כסף. הוא קנה מאה כרטיסים כדי להיות בטוח שיזכה, וכשהגיע התור זכה אחד מהכרטיסים האלה בזכייה הראשונה—מיליון לירות פטורות ממס. מעולם לא היה האיש הזה אהב-בצע, ולא רצה לשמור את זה לעצמו. בשום-אופן. מה עשה? הלך וקנה אניית-משא עצומה וטען אותה במשי הודי מובחר ביותר, קצת שנהב, קצת נוצות של בתייענה, חתיכת אריג מצמר קשמיר ורהיטים מובחרים. אחר-כך שלח את האניה כולה על צוותה לאלקסנדריה. לאחר-מכן שלח את חוזה-המכר ופוליסת-הביטוח, לאחר ששילם את דמיה, לידידנו במצרים. כלומר, לא היה צריך אלא לקבל בלבד—וזה הכל. אחר-כך, שים לב... הגיעה האניה לאלקסנדריה... משהו, בשם אללה... שלא מן העולם הזה. ולמי כל אלה, חברים? לפלוני. ובכן, בקיצור, הבחור מכר את הסחורה על האניה והשתמש בכסף לקניית עוד אניה. וכך שלח אניה אחת מעבר לים טעונה כהלכה, ואילו השניה היתה חזרת הביתה גם היא טעונה כהוגן. ועכשיו, אם עולה לך חבילה קטנה פליכך הרבה לשלוח ברכבת, תאָר לעצמך כמה תרוויח אניה כזו ממסע של..."

ברברגע התפרץ פנימה איש אחד קטן-קומה, לבוש גלבייה, כולו מדוהן ומוכתם, ראשו גלוי וברגליו קבקים מנקשים, זנק פנימה כחץ מקשת ופניו הפיקו צער רב.

"אפנדי... אפנדי".

התפרצותו הרגיזה את רב-סמל פרחאת. וכמי שספג מיריבו חבטה עזה בקצה אפו נפנה פרחאת אל האיש הרעים עליו בקולו:

"מה לך נזעק?"

"לא-כלום, אפנדי. זה הילד הממזר שזרק לבנה ששברה את הזכוכית של חלון-הראון, זכוכית כזאת שלא תשיג היום, בלגית אמיתית מלפני המלחמה, שלושה מטרים על שלושה. שיחריב אלה את ביתך כמו שהחריבת את ביתי, ילד ממזר שפמוך."

"איזו חנות היא זאת?"

"חנות המפולת של 'אחנה וידידות' שברחוב הראשי."

"אני מכיר אותה. זו שבפינה מול המוסך."

"זוהי. יברכך אלה. מייתן ואללה לא יביא עליך..."

"ואיזה חלון נשבר—זה שלצד הרחוב או זה שלצד הרובע?"

"החלון הגדול, אפנדי, זה שלצד הרובע."

"או זה לא שייך לנו, זה שייך למשטרת בולאק", אמר רבי-סמל פרחת כשהוא מושך ידיו מן הענין ומתקין עצמו להמשיך בסיפור.

"איך זה יכול להיות, אדוני, כשהבית שייך למחוז שלכם?"

"הצד של הרובע שייך לבולאק."

"אנא, אפנדי..."

"אמיתי לך כבר שאין לנו קשר לזה. לך לתחנת בולאק."

"אג—"

"לך... יקח אותך החמסין!..."

האיש זנק החוצה בניקוש-קבקים. פרחת המתין עד שיפוג סאון הנקישות. ואחר טרח להחזיר לקדמותה את האווירה שהופרעה על-ידי החנווני. הוא נינוח בהרחבה על מושבו, שהוטה מעט לאחור, אחר הסיר פובעו והחזיקו בידי, ממשמש ומנפנף על פניו חליפות:

"נמאסו עליו על האיש כל האניות האירופיות, ותוך שנה היטיב אלה עמו והוא התעצם מאד. לאט-לאט התחיל לקנות את האניות באלקסנדריה עד שלא היתה עוד אניה אחת—אנגלית, איטלקית, עלוקית—שלא נשאה את הדגל הירוק..."

הבחנתי שתווי-פניו של פרחת נתרגעו. הם השירו מעליהם את אותות הנוקשות והסלידה ועל מקומם באה ארשת של עדנת-ישישים. עיניו נעו בחלל החצר בשני ספררים חולמניים. שוב לא ניכרה הצרידות בגרונו, קולו קלח-רהט ומפיו ניגרו דברים מתוקים מדבש. ואין אתה יכול לעמוד בפני קסמיהם, בפני הגימה הרוטטת שבהם, בהיותם מפרפרים אט-אט אל תוך הדממה הנוגה שהיתה שרויה בתחנת-המשטרה, ושיוו למקום מעין אווירה של מושב-אבל מתחת לכיפת-השמיים, בקצה-הלילה, כאשר לא יישמע מאום מלבד האוושה של מגורות-הגז ומילמול שבפי המנחמים.

"והאיש היה לבעל אניות רבות מספור, שהקטנה שבהן היתה גדולה פי-עשרה או פי חמישה-עשר מתחנת-המשטרה הזאת. אבל—האם היה מרוצה מכל זה? בשום אופן לא. הפסף לא בילבל אותו... וכך בהכנסה של האניות הלך וקנה בית-חרושת עצום לאריגים, ובו העסיק איזה חצי מיליון עובדים. כעבור חודש קנה בית-חרושת לזכוכית ברווחים של בית-החרושת לאריגים. ברווחים של הזכוכית קנה ארבע

טחנות־קמח—ומפעלים לקילוף־אורז... אחרי־כן מנפטות של פותנה, קצת סוכר—קצת גז—קצת נייר—קצת מכונות—קצת פלדה—באיזה אופן שהוא השתלט יום אחד על כל בתי־החרושת במצרים. אך מצב־העניינים ההפכפך הזה לא השביע את רצונו. הוא אסף את כל בתי־החרושת וריכז אותם יחד במקום אחד על־פני שטח של אלף פִּדְאן. לא. מה זה אלף? אלף לא יספיק! נכון יותר, עשרת־אלפים, שחמשת־אלפים מהם הוקצו לבתי־החרושת, ושאר חמשת־האלפים למגורי העובדים. לא סתם בתים, אם לא איכפת לך. לא. אלה היו בתים ממש, עם גנים ומרפסות, והכל היה שם—לולים לתרנגולות, לארנבות, הכל. וזה לא הכל! הוא לא עשה שום רווחים מעמלם של העובדים. מי שהיתה עבודתו שווה חמישה גרושים קיבל חמישה, ומי שהיה שווה עשרה קיבל עשרה. תסלח לי אם אני מדבר כך, אבל פועל ישקיע את כל חלבו ודמו בעבודתו רק אם ישלמו לו כראוי. אנחנו עם שיישנו עבודת־פרך מאב לבן. ובמקום לעשות מטר אחד אריג עשה הפועל שנים; ועל מקום נעל אחת יחידה עשה זוג; ככה זה היה—קח־תן. תן לי מה שמגיע לי וקח את חלקך שלך. גם הפועל עצמו השתנה לגמרי, מלבושיו נאים ומצוחצחים, סרבלי־העבודה מגוהצים יפה, אחרי־הצהריים חוזר מן העבודה, מחליף את בגדיו ולובש את החליפה שלו מאה־אחוז, תרבוש 'אל־נסר' ונעליים תוצרת אנגליה. ואיזה בתי־קפה היו שם! איזה גנים! איזה קיזנאות! איזה יופי! כל האנשים שמה היו חבובים, שמחים ומאושרים. לא היתה שום אי־נעימות, ולא זמנים קשים, כל היום צוחקים ומשתעשעים. בלילה היו הולכים לקולנוע, וכל אחד, לפי פקודה, גדול וקטן—כולם הולכים לקולנוע. והסרטים—סרטים מאה־אחוז... ומה שנוגע למשטרה—אין משטרה בכלל, והשוטר, במקום לצאת לסיור של שמונה שעות... יושב לו בתא של זכוכית, בדיוק באמצע הרחוב, ומשרד קטן... ומי שצריך משהו יגיש אליו... חכה. הנה האספסוף הגיע. סלח לי. נסתכל איך נראית ה'סחורה' של היום."

למעשה, שמעתי רחש קל שעלה מפיוון הדלת, אך הייתי שקוע בסיפורו של פרחאט כדי־כך שלא יכולתי לתת דעתי. משנפניתי לפתח הדלת והנה דחוסים בה ארבעה או חמישה אנשים לבושים כבני כפר. גבוהים ורחבי־גו ולראשיהם מצנפות־בד. בידיהם משכו ילדים רבים, פרועי־שער, לבד מקבצנים זקנים שנגררו אחריהם, כשהגלבייה של כל ילד קשורה בחברתה. שוטרי־החרש נראו כנפילים ממש, ולעומתם נראו הילדים כחושים ומגומגמים, כאפרוחים נפחדים. הם חצו את הרחבה והשיירה הגיעה עד למעקה. הם, הבאים, נתלו על־ידי השאון שהקימו, ורבי־סמל פרחאט שיסע את קולותיהם בהרעיו:

"מספיק! סתום את הפה, אתה והוא! סדר אותם בשורה מולי. הפסק את הקישקוש שם. שתסתמא!"

שאר שוטרי־החרש הלכו להם, והכל הסתדרו בשקט בשורה.

ושוב נתרועח פרחאט לאחור על מושבו, קורן מנחת:

"ואחר־כך?" שאלתי.

"ובכן, אז הופיעו המכונות מגרמניה, והמהנדסים והפועלים התחילו לעבוד... והמשיכו

לפתח את המדבר כולו... תאר לעצמך, החול הזה כולו נורע. רכבת-אקספרס שתסע שבועיים לא תגיע בשום-אופן עד הסוף. ומה שחשוב יותר היה שלא נשאר עוד זכר לכל השטויות האלו שקוראים מחרשות וגלגלי-מים והבלים כאלה. הכל נעשה על-ידי מיפון. השקאה על-ידי מיפון, דישה על-ידי מיפון, זיבול על-ידי מיפון. היו שם אפילו מכונות לאיסוף הכותן ולחיתוך התלתן, והאיכר שעשה את העבודה לא ידע עוד על דברים כמו גלביות, מצנפות, נעלי-בית צהובות, וכל השטויות הללו, בשום-פנים-ואופן. הכל—חליפות—מכנסי-חאקי עד הברפיים, כובעים לבנים נקיים ונעליים בעלות סוליה כפולה שלעולם לא תתבלה. והאיכרים היו יוצאים לעבודה בשורה, עובדים רק עד הצהריים, וגם חוזרים בשורה. וגם הנשים עשו כן... אלא שאלו היו בשדה אחד והאנשים בשדה אחר. והבתים כולם מאבן. ומנורות-נפט יצאו מן השימוש בכלל—הכל היה חשמל, ודמיה-שימוש בו—על חשבון בעלי-הקרקע... לכל שורה של בתים היתה קנטינה משלה ובה אכלו כולם, ואחרי-כן היו כולם הולכים הביתה למנוחת הצהריים, ואחר-כך היו מסתדרים בשורה ללכת לבית-הספר ללמוד לקרוא ולכתוב ולדעת את הזכויות שלהם ואת החובות. אבל אדוני, שלא להאריך בסיפור, אותו איש שצבר כל-כך הרבה כסף, בסוף כבר לא היה לו שום ענין בו, הכל היה אצלו זול יותר מן החול... ומי שיש לו הרבה כל-כך סופו שיקוף בזה—אפילו מי שאוכל תפוחים יום-יום נמאס עליו הדבר. וכך יום אחד הודיע בראדיו—כן, שכחתי לספר לך שהוא הקים תחנת-שידור וקושר כל בית ובית לתחנה הזאת—ובכן, הוא הודיע במיקרופון שהוא מוותר על הכל”.

עכשיו הביט בי פרחת פאילו היתה דעתו מוסחת לעניין אחר.

“הי, מה אתה עושה שם, בשביל מה?” פנה פתאום אל השוטר. “אין לך מה לעשות?

השיב השוטר בגימגום:

“בעצם... הוא... הוא נמסר לידי”.

“נמסר? מדוע?”

“לשמור עליו”.

רב-סמל פרחת הסתובב והביט בי שלא-כרגיל. הוא הוסיף להתבונן בי, ואין ספק שנוכח לדעת כי אינני מתאים להיות רוצח, גנב או חוטף-ילדים. ואינני יודע למה התכוון כשמילמל לאטו מהסם:

“אה... האנשים האלה... אתה אחד מהם?”

“אחד ממי? על-כל-פנים... מה הדיע האיש בראדיו?”

הוא הוסיף להביט, אחר הפטיר בפיוזר-נפש:

“אה... באללה, אינני זוכר... זה סתם מלים... אתה באמת מאמין בזה?”

עורפניו נתהדק עד שהיה שוב כעור-התוף שנמתח. הוא התקין כובעו על מצחו כחוק, שחה אל הקבצן הזקן שניצב בראש התור ונעץ בו עיניו, ואחר הרעים בקולו כתמיד:

“תגיד משהו, בהמה! איך קוראים לך?”

(מערבית: ש מ ו א ל ר ג ו ל נ ט)

עבד אל־והאב אל־ביאתי: השיבה מנבל

הגם שבאדם: עת מעומד ימות
עיניו מול כוכבים, אפו מורם
עת מות ימות, או אם תבערת משנאיו תכהו
ועת יאיר על־ת־ליל, כשהגורל מפליא חבוט,
ועת בגורלו ירדה.
הו אדוני, אמר לי הכוכב, אמר הפלג
כאן אלקסנדר איש־מוקדון
עבר על סוסתו, מובס, קודת.
הכוכבים!

בכל מתחת לו לאהל זה, לעד
לעד יילילו הזאבים בחרבותיה
הועפר אטום יאטם
עיניה הנבובות, העצבות.
בכל מדרוך־פ־רְגֵל לעתים היא
ולתחיה תשא עיניה.
הו עשתרת

לו קומי, הכדים מלאי
ולחלחי שפתי ארי זה שנגבל
המתינינינא עם הזאבים, עם זללת הרוח
הורידו הגשמים
בחרבות הללו הנגזות.

אולם עשתרת
על הכתלים עמדה
קטועת ידים, אפר על פניה
ועשב ודממה
ואבן־צור אלמה בחרבות נוגות.
—האהובה!
חזרי־נא שובי אל האגדה
שבלת, שמש־לא־תצנהר
אשה שמתמרות עשן, כד־חרס שנספר.
—תמוז הן לא ישוב עוד לתחיה
לי, אללי!
בכל מתחת לכפת הליל, בלא צידה
בלא סמים לתניטה
עוטה גלימה של אפר.
צעקתי מול החרבות: עשתרת!
ויקראו האבנים:
עשתרת, תרת, תרת!
קרקר הקיר
ובין עיים נחבא לו הירח
ובא הגשם וישטף.

זכריה תאכור: הזקנים

נגזזו דרורים מעל שמינו. וחדלו זאטוטים מלשחק בשכונותינו. שירת הציפרים הנתור-נות בכלוביהן הפכה אנקה עצורה, רוטטת. צמר-הגפן אול-והלך בבתי-מרקחת. הנה-הינם, רבותי, צבאותיו של טימורלן צרים על עירנו. ואך השמש לבדה לא נתקפה בהלה, ומדי-בוקר והנה היא זורחת.

אנו, הגברים שלעיר, לא חורורו פנינו. הייכנור-לנו בלא מורא, ולאֵל נתנו תודתנו על כי עשאנו עטורי זקנים, ולא עשאנו חלקי-פנים כנשים. התכנסנו כדי לטכס עצה ולחפש מוצא. ראשון הנאומים היה צעיר פזיו ונמהר, המועסק כזבן של בגדי-נשים. "נילחם-נא", קרא, נרגש כולו.

עטו עליו מבטי בוז, ולא הוסיף, ועל פניו נאכף סומק-כלימה. בו-ברגע קם בעליו של גדול הזקנים בעירנו, ודיבר מתון-מתון: "למלחמה נזקק אך מי שאינו קיים. אנו, התהילה לאל, בעלי זקנים אנו, מכאן שאנו קיימים".

חישמהר נתגעשו קולות ההזדהות, וכהום דיון של-מה הוחלט להרכיב משלחת שתשא-ותתן עם טימורלן, ובראשה הועמד איש שבעי-ימים שזקנו נושק לברכיו בלכתו.

שבעה שערים לעירנו. המשלחת יצאה מאחד השערים הללו, ובראשה דגל לבן. היא צעדה בין סרדיוטות שמניינם עולה על מנין הכוכבים והארבה גם יחד, אלא שהללו טרודים היו בחפשם את הקינים שבתחתוניהם. חרבותיהם הופקרו לשמש כדי שזו תיבש את הרפש ואת הדם שדבקו בהן.

המשלחת נכנסה לאהלו של טימורלן בצעדים שפולם מתינות והוד, והנה האיש טימורלן והוא צעיר לימים, ולו עיניים של פעוט וחיוך של בא-בימים.

ראש המשלחת: "אך שלום נבקש. הנה עירנו פתוחה לפניך בלא מלחמה. אולם עירנו קטנה ועניה. אין בה זהב או אוצרות-נפט. נשינו כעזים הללו, ובנפש הפצה ניפטר מהן".

טימורלן: "אני שונא שפיכות-דמים, ואין אני מחפש זהב או נשים יפות. אבל נודע לי שהגלבים בעירכם רעבים ללחם בשל מנהגכם לגדל את זקניכם. זהו אי-צדק שאיני יכול להשלים עמו, והלא חיי קודש הם להגנת העשוקים ולהשכנת צדק ברחבי תבל.

אסור לו לאדם לרעוב ללחם".

חברי המשלחת הוכו בתדהמה, והחליפו מבטים במבוכה.

טימורלן: "חילותי לא יסעו מכאן אלא לאחר שתגלחו את זקניכם, ולאחר שיתחילו עסקי הגלבים לשגשג".

ראש המשלחת: "דרישה חמורה דרשת. עלינו לשוב לעיר בטרם נוכל להשיב דבר".

טימורלן: "הברירה בידכם: גלחו זקניכם, או הישמדו כולכם".

דממה ואימה ירדו על חברי המשלחת. אותו רגע נדמו החיים בעיניהם כדבר טוב. השמיים תכלתם עמוקה, הוורדים האדומים יפים משירי-געגוע הללו, הבוקעים מפיו של אהב בייסוריו. צווחותיהם הראשונות של התינוקות מנביטות עשב ירוק בדם. פיה הנרטט של אשה הריהו סהר השוחט את הלילה בפגיון עשוי כסף. אלא שבדמ-יונם של חברי המשלחת נצטיירו הם עצמם מול המראות כשהם נועצים מבטיהם בלחייהם הגלוחות-למשעי. מיד גברו בהם רגשי סלידה ותרעומת. אז הפך המוות דג אדום הנוצץ מול שמש-פז.

אמר ראש המשלחת, מדעתו כי אנשי עירנו כולם מאוינים לדבריו בהכנעה: "מחר תבחר עירנו את עתידה".

חזרה המשלחת אל עירנו וסיפרה באזנינו את אשר אמר טימורלן. הזעם אחז בַּפֶּל. אחד משלנו צעק: "מה רבותה בכך, אם נציל את חיינו אך את זקנינו נקפח?" למחרת תקפו חילותיו של טימורלן את עירנו, קירקרו את חומותיה, שיברו את שעריה, ושחטו את הגברים עד אחד.

וכך אונה לו לטימורלן לשלח מבט של שמחה-לאיד בגל של ראשי גברים. הפנים היו צהובים ומוכתמים בדם, ועם זאת מחייכים וגאים בזקניהם. אומרים כי לא נודעפו ולא סרו מהם שמחתם וגאוותם אלא כאשר ציוה טימורלן על הכפרים לגלח את זקניהם.

וכך, רבותי, הובסנו באין מקונן, וכוסינו בושת ללא כפרה.

עונור אל־ניץ : הכובול

מחזה במערכה אחת

חדר בבנין ישן, בקצה החדר מעבר המוביל אל דלת היציאה לרחוב, דלת משמאל המובילה אל חדרי הבית. מימין, אח מאבן ובה אש דועכת. ליד האח, שולחן גדול ועליו נערמו חבילות גדולות של עתונים ישנים ובלים. מאחרי השולחן חלון סגור שעליו נמתח וילון סמיך. רהיטי החדר מפוארים אולם מרופטים. באמצע החדר שתי כורסות שפיסוין נקרע והבטנה הציצה מן הקרעים. על כורסה אחת יושב האב, כבן ששים, צנום ושֶׁב־שֶׁעַר. על השניה יושבת האם, כבת חמישים, חזות פניה מעידה על טוב־לבה ועל כך שהיתה יפהפיה בנעוריה. במרחק שני צעדים מן הכורסות מונחת על רצפת החדר גיגית מלאה כדי מחציתה. טיפות מים מהתקרה הדולפת יור־דות בקצב אל תוך הגיגית. החדר מואר באור קלוש, כאור־הזיוות.

המסך עולה כשהאב מנער את האבק מעל חבילת עתונים, מניחה על הרצפה ומוציא מתוכה גליון אחד, חוזר אל כורסתו ליד האח, אשר לא הביטה אליו עד כה בהיותה עסוקה בסריגת אפודת־צמר של פעוט.

ה א ב : לא, אין כל טעם. אינני יכול לסבול את המצב הזה. הביטי אל הקירות הנרק־בים, אל הדלת המחלידה, ואל החלונות שהמבול מכה בהם בלי הרף. את חושבת שאוכל לסבול כל זה עוד שנה ?

ה א ם : עוד שנה ? מי אומר שהמבול יימשך עוד שנה ?

ה א ב : עוד שנה. עוד שנתיים. מאה שנה. איש אינו יודע כמה זמן הוא עלול להימשך.

ה א ם : מי יודע אם בחיינו נזכה לראות את סוף המבול.

ה א ב : אכן, מי יודע ? הביטי. רגלי צבו עד כי איני יכול להלך בהן.

ה א ם : אולי הרטיבות גרמה.

ה א ב : כן, זוהי הרטיבות. הביטי אל התקרה הדולפת.

ה א ם : הרי אמרתי לך לא פעם לכסות את רגליך בשמיכת־צמר כאשר אתה יושב לקרוא.

ה א ב : אין כל תועלת בכך. אין כל תועלת. איזו שמיכה תשמור את רגלי מרטיבות זו ? היא מהלכת בכל עצמותי.

ה א ם : הבערתי לך אש.

ה א ב : עלי לראות רופא כשהמבול ייפסק. אולם מתי ייפסק ? אני חושש שכולנו נאבד לפני שהמים ייגלו.

ה א ס : האם לא הבטחת לי לא להזכיר זאת אף פעם ?
 ה א ב : אבל מה אעשה אם אחדל מלהזכיר זאת ? כבר קראתי את כל העתונים שהגיעו לפני המבול. מאז המבול נסתמו הדרכים והטיט הציף כל דלת עד כי נאלצנו כולנו להישאר בבתינו סגורים ומסוגרים.

ה א ס : קרא את העתונים עוד פעם כי לבטח תמצא בהם משהו מעניין.
 ה א ב : כבר קראתיים פעמים אין־ספור. אני יכול לחזור ולספר לך כל הידיעות שבהם. אחת־אחת. אוכל לשנן את כל המודעות והבדיחות שבהם. אפילו הכותרות חרותות עמוק בזכרוני.

ה א ס : לעתים נדמה לי שאתה משוחח אתם כמשוחח עם מישהו.
 ה א ב : לא, אינני משוחח אתם. אני חי אתם. אני חי אתם כמו שאדם חי עם צללים שהוא מפחד מהם אלא שהוא מפחד גם לחיות בלעדיהם. כן, אני חי אתם. משוחח אתם. לעתים בורח מהם, ולעתים מוצא בהם מקלט. דמיוני יבש. חיי נעשו עקרים. האנשים מאסו בי, אפילו החפצים הסובבים אותי זה שנים ארוכות מתנפרים לי, ומעווים פרצופיהם לעומתי. אשר לעתונים אלה...

ה א ס : מה אתה מוצא בהם ?
 ה א ב : אני מוצא בהם קרקע מוצקה, שאני יכול לעמוד עליה. זאת האמת היחידה שאין מנוס ממנה. המבול גזל מאתנו הכל. מאז הפכו החיים משהו מוזר. נפסק הקשר שלנו עם היקום, עם השמש, החום, האוויר. הפכנו עבדים כבולים אל סלע אשר אין לדעת מתי יסוג מפני המים ויפילו אל שאול־תחתיה. כן, היינו לעבדים. אולם אין עבד מאבד את התקוה שבאחד הימים ייצא חפשי. לנו אין תקוה להינצל... אין לנו תקוה.

ה א ס : האם בגלל זה אתה מוצא תענוג לשוב ולקרוא עתונים אלה ?
 ה א ב : כשם שאת מוצאת תענוג בסריגת מלבושי־צמר אלה.
 ה א ס : אני עושה זאת כי יש ילדים רבים העלולים להזדקק להם באחד הימים.
 ה א ב : מאז המבול אינך עושה שום דבר אחר. כל היום את סורגת וסורגת. כמה חתיכות כבר גמרת לסרוג עד היום ? אלף ? אלפים ?
 ה א ס : אינני יודעת. אינני סופרת. אני מניחה אותן במקומן בארוני.
 ה א ב : אבל..

ה א ס : אבל מה ?
 ה א ב : מה יקרה אם ניגמר לפני המבול ?
 ה א ס : תמיד יהיו ילדים שיזדקקו למלבושי צמר.
 ה א ב : את יודעת מה ?
 ה א ס : מה ?
 ה א ב : אילו היה לנו... אילו היה לנו (אינו מסיים).

ה א ס : אל תאמר דבר.
 ה א ב : (פותח את העתון ומרכיב משקפיו) אקרא את העתון. (הופך את העמודים) אקרא אותו עוד פעם. (נתקל בידיעה ומתעכב עליה) שמעי, הנה ידיעה מעניינת

(קורא) הארכיאולוגים מודיעים שהגילויים שהגיעה אליהם משלחת-המחקר הדנית בהרי-אררט עשויים להעמיד את המדע המודרני על הסיבות האמיתיות שגרמו את המבול. אנשי המשלחת צילמו אזורים אלה על-מנת לקבוע את המקום שעליו נחתה תיבת-נח. (מפסיק, מרים ראשו ומסיר את המשקפיים) את רואה? אפשר נלמד משהו.

ה א א : כן. ייתכן שנלמד משהו.

ה א ב : האם היה נח מרוצה ממה שקרה?

ה א א : מי יודע? זה היה רצון אלהים.

ה א ב : כן, רצון אלהים.

ח א א : אולי המבול היה עונש, כי בני דורו של נח חטאו.

ה א ב : הלא הוא היה נביא, מדוע אפוא הניח להם לחטוא?

ה א א : אולי רצה שהמבול ישמש לקח.

ה א ב : ומבולנו זה? האם בא בשל חטא שחטא מישחו?

ה א א : אולי.

ה א ב : אין ספק שהוא בא בגלל חטא כלשהו. אני בטוח.

ה א א : לא האמנו לו כאשר טען... (אינה מסיימת).

ה א ב : לא האמנו לו. אולם מי זה אשר לא האמנו לו?

ה א א : (בהיסוס ובבכי עצור) הוא...

ה א ב : הוא?

ה א א : כן, בננו.

ה א ב : בננו. כן. איני מבין כיצד מלה זו יכולה לצאת מפי. אינני אב... אינני אב.

ה א א : כן. הוא בננו, עצם-מעצמנו ובשר-מבשרנו.

ה א ב : איבדתי אותו כאשר נתתי לו לאבדני.

ה א א : לעגת לדבריו.

ה א ב : לא ידעתי שעיניו חזקות מעיני... היכן הוא עכשיו?

ה א א : (אינה עונה)

ה א ב : אולי הוא נמצא עדיין בעיר. הוא אמנם הסתלק לו, אבל אינני חושב שעזב את העיר.

ה א א : (אינה עונה)

ה א ב : ביקשתיו שיישאר.

ה א א : היה מאוחר מדי.

ה א ב : כמעט התחננתי לפניו, אולם בעיניו היתה תקיפות מוזרה.

ה א א : לא היה כל טעם לנסות לשכנעו.

ה א ב : ניסיתי להראות לו את הדרך הנכונה. נראה היה לי שעצתי לו היתה נכונה.

ה א א : כולנו איננו מבינים אותו לפעמים. נדמה היה לי שהוא מדבר אלי מאחרי

ענן כלשהו.

- ה א ב : רצה לשאת אותה נערה. ואני חפצתי למצוא בשבילו אחת טובה ממנה.
ה א ס : הוא אהב אותה.
- ה א ב : אהב אותה. אכן זאת אמר לי. אבל רציתי שישא טובה ממנה.
ה א ס : שמא ראה בה מה שלא ראית ?
- ה א ב : וכך נשא אותה על אפי ועל חמתי. נשא אותה.
ה א ס : ומה רציית שיעשה ? הרבה יגיעות יגע להניח את דעתך.
- ה א ב : אחרי־כן בא המבול.
ה א ס : כן. אחרי־כן בא המבול.
- ה א ב : כמה שנים חלפו מאז ?
ה א ס : אינני יודעת. הדרכים מלאות טיט ואיש אינו בא לבקרנו.
- ה א ב : אין ספק כי זקנו. אני חש כאב ברגליים ועיני כהות והולכות.
ה א ס : אין ספק בכך.
- ה א ב : את סבורה שהשתנינו ? רצוני לומר : האם הזיקנה ניכרת בפנינו ?
ה א ס : מדוע אתה שואל ?
- ה א ב : מדוע אני שואל ? לא אדע. אולי זו סתם שאלה. אני שואל את עצמי : איך ייראו פני שלי אם יחזור ?
- ה א ס : פניך יהיו כפי שאהבתים.
ה א ב : הבי לי את הראי... רצוני לראות את עצמי בראי.
- ה א ס : אין לנו ראי. אחד מהשנים נשבר כאשר ניקיתיו...
ה א ב : והשני ?
- ה א ס : לקח אותו עמו.
ה א ב : מה ? מי ?
- ה א ס : הבן לקחו אתו כאשר עזב.
ה א ב : אם כך הרי אנו בלי פנים.
- ה א ס : אם תביט אל תוך עיני תראה בהן צעיר.
ה א ב : עזב בלי להיפרד ממני.
- ה א ס : אולי התחמק מפרידה זו.
ה א ב : האם אמרתי לו מלים קשות ? אינני זוכר דבר.
- ה א ס : כן. ועוד משהו לקח. לקח את תמונתנו שהיתה מונחת על השולחן בחדרו.
ה א ב : (מתאפק שלא לבכות) בני ! מי־יודע אם המבול הזה היה קורה אילו הקשבתי לו.
- ה א ס : מי יודע ?
- ה א ב : הוא אמר שמבול יבוא.
ה א ס : האמנם אמר זאת ?
- ה א ב : הוא היה נער שאהב את החיים. תענוגו הגדול היה לטפס בהרים ולשוטט בשדות.
ה א ס : היה אביב זורח בתוך חרפנו הקר.
- ה א ב : את זוכרת את עיניו ?

ה א מ : עיניו היו שני מבועי דבש.

ה א ב : אהבתי לראות את דמותי משתקפת בהן. הן האירו לי דרך אשר את סופה לא אדע.

ה א מ : רצינו שיהיה לנו לנכס לימי בדידותנו.

ה א ב : הוא היה לגבר, אבל בעינינו נשאר נער.

ה א מ : לפעמים לא הבינונו אותו. כפי שאמרתי לך, נדמה היה לי שהוא מאחרי עננה.

ה א ב : האשם כולו בי. רצה לעשותני ידיד ואני אטמתי את אזני.

ה א מ : אהבת אותו אהבה עזה אבל לא הטית אוזן לדבריו.

ה א ב : נהג לומר דברים שלא יכולתי להבינם. לא יכולתי לקבלם.

ה א מ : הוא ראה דברים שלא ראינו.

ה א ב : לעתים היה חולם ונדמה היה לו שביכלתו להפוך את החלום למציאות.

רצייתי שירד אל הקרקע, שיספין לגבולותיה, ויפנע לחוקיה. אולם עיניו ננעצו

תמיד בכוכב שאיש לא ראה.

ה א מ : נראה שפוח ראייתו היה חזק משלנו.

ה א ב : אולי.

ה א מ : תמהה אני האם יודע הוא שאנו עדיין בבית זה ?

ה א ב : אין לי ספק שהוא יודע זאת. לפעמים אני חש בקול צעדי המהלכים ברחובות

העיר, נעצרים ליד דלת ביתנו לרגע ממושך, וצועדים הלאה בלי להיכנס.

ה א מ : הדרכים סתומות והטיט מציף את כל הדלתות.

ה א ב : לא. הוא מנסה לטאטא את הטיט השחור, למחותו מעל דלתותינו, וגם מעל

פנינו.

ה א מ : לזואי ושמעת לדבריו.

ה א ב : לא הייתי לבדי כאשר הביא לנו את הידיעה.

ה א מ : רצה למנוע רעה גדולה מן העיר.

ה א ב : אינני יודע, אפשר שכולנו פחדנו אז להודות שרעה גדולה איימה על העיר.

היינו מעין חופן של צמחים רכים הפוחדים לשמוע על מציאותה של רוח.

ה א מ : אבל הוא הזהירכם. סיפר לכם על-אודות הטיט השחור.

ה א ב : כן, ישבנו כולנו בצוות כאשר נכנס. בעיניו ניכרה דאגה מבעיתה כאילו

עתה-זה יצא ממערה מלאה צללים. ניגש אלי ואמר שברצונו לשוחח אתי. אמרתי

לו לדבר לפני כל הנאספים. הוא היה מנומס, אמר שדבריו לא ינעמו לאוזן. האנשים

צחקו. ואילו הוא—הדאגה בעינו גברה. סיפר ששוטט באחד מפרוורי העיר; כזכור

לך, אהב לשוטט במקומות המרוחקים כאילו היה בהם דבר-מה שחיפש תמיד. ובכן,

כאשר שוטט באחד מפרוורי העיר ראה גינה עזובה ובה צמחו פרחים יפים שלא

ראה עדיין כמותם. הפרחים ליבלבו וחייכו כאומרים לברכו לשלום. לפתע-פתאום

ראה ענן שחור חוסם את האופק. הענן השחור התבקע פתאום וממנו נשרו טיפות

כבדות של טיט שחור. הטיפות לא היו מרובות, אך היו גדולות ומבעיתות. ראה

אחת מהן נופלת על אחד הפרחים וזה קרס מיד תחתיו כאילו הקריסו משא סלע כבד.

הושיט ידו אל הפרח כדי לתמכו וראה שהפרח מתפורר אט-אט והופך אפר שחור מאוס. קשה היה להאמין לסיפור. הוא נראה רציני, ועיניו מלאו דאגה אימתנית. הוא אמר כי חש אל העיר להדיעני דבר. אין להקל ראש בענין... דבר-מה יקרה בקרוב. אחדים צחקו לו. אחרים לעגו. אמרתי לו: מה רצונך שנעשה? ענה שברצונו לבנות סכר. אמרתי לו: הבגלל ענן רע שהופיע לרגע בשמיים עלינו לבנות סכר? אמר שעוד עננים עתידים לבוא, שהטיפות השחורות תרבינה עד שתהיינה למבול. אמרנו לו שטיפות אחדות של טיט שחור לא תחוללנה מבול. למשמע דברינו כמעט פרצו דמעות מעיניו. אמר שזילזולנו בטיפות אלו אין ביכלתו לעצרו ולהגן על העיר מפניהן. אחד המסובים אמר שסובב בכל ארצות תבל וקרא את תולדותיהן, ולא שמע על מבול הנגרם על-ידי טיפות של-מה. אחדים לעגו לו. אשר לי, אני לא ידעתי מה לומר. ראיתי בעיניו רצינות, ראיתי בהן דאגה. אלא שלעג ידידי השיאני לאי-אמון בדבריו. הוא קם ואמר שהוא הולך לבנות את הסכר בגפו. היו שצחקו לו והיו שלעגו. אמרו לו שידי עדינות וקטנות ואין בכוחן לשאת מעדר להרים סלע. אמר שידיים אחרות תצטרפנה לידי. אמר עוד שהידיים החזקות אינן טובות אלא להרס, בעוד שהידיים החלשות יודעות איך לבנות. בעיניו ניצת כוח-רצון שמעולם לא ראיתי דוגמתו בעיני איש. אחר קרב אלי, נעץ בי מבט ארוך, ואמר: אשר לך, אבי, רציני שתהיה לי למשענת, והנה נתאכזבתי. גחן על ידי ונשקה. (פורץ בבכי)

ה א ב: אל תבכה. הרי יודע אתה שאך אהבה רחש לך.

ה א ב: (ממשיך) גחן על ידי, נשקה, ואמר לי שיבוא יום ואווכח שהצדק עמו. (בוכה)

ה א ב: אל תבכה. אל תבכה. ניסיתי לעצרו כאשר חזר הביתה לקחת את חפציו. אך לא הצלחתי.

ה א ב: הוא צדק. הוא צדק. המבול בא אחר-כך.

ה א ב: אכן בא המבול, אולם לא היה לאל-ידך לעשות מאומה.

ה א ב: הוא הזוהר אותנו. אמר לנו שהמבול בוא יבוא.

ה א ב: כן. כן. אולם לא היה לאל-ידך לעשות מאומה.

ה א ב: האין ביכלתנו לעשות משהו היום?

ה א ב: כן. לחכות.

ה א ב: לחכות למה?

ה א ב: לסוף המבול.

ה א ב: סוף המבול, או סופנו?

ה א ב: הוא אמר לי שישוב כאשר ייגמר המבול.

ה א ב: אז לא ימצא בעיר אלא מתים.

ה א ב: לא ולא.

ה א ב: (מביט אל הגיגית שנתמלאה מהמים הדולפים מהתקרה) ראי, הגיגית נת-

מלאה. אלך להריקה במטבח?

ה א ב: הנח לי לעשות זאת. (קמה בכבודות, נוטלת את הגיגית והולכת למטבח)

ה א ב: (בקול רם) האם אמר לך שישוב באחד הימים?

- ה א א : (מהמטבח) כן.
- ה א ב : לא אהיה בין החיים כאשר ישוב.
- ה א א : מה אמרת ?
- ה א ב : אמרתי שלא אהיה או בין החיים. האינך רואה איך התולעים הללו מכרסמות את חיינו יום אחר יום? את חושבת שאחרי כל זה יקום בנו הכוח להמשיך בחיים כאילו לא קרה מאומה ?
- ה א א : הוא אמר שישוב באחד הימים...
- ה א ב : לא. טוב לי למות לפני שיראני.
- ה א א : (חוזרת ומביאה את הגיגת ומניחתה במקומה) לא נותרו לנו אלא מעט מזונות שיספיקו לחדש-חדשיים.
- ה א ב : ואחרי-כן ?
- ה א א : איני יודעת.
- ה א ב : אם כן, נותרו לנו חודש או חדשיים.
- ה א א : אלא אם כן ייגמר המבול.
- ה א ב : אבל מתי ייגמר ?
- ה א א : אינני יודעת.
- ה א ב : אוי! הרגליים כואבות. (ממשש רגליו)
- ה א א : המשחה שבה מרחתי את רגליך אזלה.
- ה א ב : (מניח את העתון הצדה) נמאסו עלי העתונים האלה. נמאסו.
- ה א א : (נוטלת את סריגתה) מי יודע מי ילבש סדר זה ? מי-יתן וידעתי.
- ה א ב : אף לא אחד.
- ה א א : מה אמרת ?
- ה א ב : אף לא אחד. אמרתי, אף לא אחד. את מוציאה את זמנך לריק. הכל תם ונשלם. המבול פשט והציף כל מקום. האמנם יעלה על דעהך שאותם צעירים חלושים המנסים להקים סכר יצליחו להתגבר על הטיט המזוהם הזה ? לא. לא. גזר-דיננו נחרץ. ידידינו התכחשו לנו. בנינו התנכרו לנו. התנכרו לנו גם אותם דברים שחיהם דבקו בחיינו. גזר-דיננו נחרץ. גזרנו דין על עצמנו בטרם יוציאו אחרים את גזר-דינם עלינו.
- ה א א : מדוע אתה אומר לי זאת ?
- ה א ב : אינני יודע. אולי אני מרחם עליך בשל החלומות שאת שוגה בהם.
- ה א א : ואח, האינך חולם לפעמים ?
- ה א ב : כן.
- ה א א : ועל מה אתה חולם ?
- ה א ב : על המוות.
- ה א א : על המוות ?
- ה א ב : כן. כן.
- ה א א : האם עלי להניח הצדה את הצמר הזה ?
- ה א ב (בכעס) הניחיהו באשר תרצי, אבל אל תשאלני עוד מדוע אני אומר לך זאת.

עקשנוחך מעיקה עלי. נדמה לי שאת רוצה להאריך את החוט הנטוי הזה המקשר בינינו לבין החיים. חושבת את שאשליה זו עשויה לתת לנו הזדמנות נוספת? להעניק לנו חיים אחרים?

האם: אין ידי יכולות להרפות מהצמר הזה.

האב: אמרתי לך שתניחיהו. (צועק) הניחי אותו.

(נשמעה דפיקה בדלת החיצונית. האב והאם כורים אוזן)

וכמו אינם מאמינים למשמע־אזניהם)

האב: שמעת משהו?

האם: (בהיסוס) כן.

(נשמעת דפיקה נוספת בדלת)

האב: אני שומע דפיקה בדלת.

האם: אבל הדרכים סתומות. אפתח?

האב: לא כי אני אפתח. (קם, ניגש אל הדלת בצעדים כבדים ופותחה. נכנס נער יפה־תואר כבן שבע ועומד באמצע החדר)

האב: מה רצונך, בני?

הנער: לא יודע. אמא אמרה לי ללכת לבקר את סבא וסבתא.

האם: (אצה לעברו בחיבה) מה? אתה בנו של... (אינה יכולה לסיים כי דמעות חונקות את גרונה)

הנער: אתם סבא וסבתא שלי?

האם: כן. כן.

הנער: איך זה לא ראיתי אתכם מקודם? הייתם בנסיעה?

האם: לא.

הנער: אולי משהו קרה ביניכם ובין אבא שלי?

האם: לא ולא.

הנער: אמא אמרה לי שאבא אוהב אתכם מאד־מאד.

האם: פג טעמם של חיינו מאז עזב אותנו.

הנער: אבל הוא לא עזב. הוא הלך אל ההרים כדי לבנות סכר.

האם: אמנם כן, בני. הלך אל ההרים כדי לבנות סכר.

הנער: אמא אמרה לי עוד שאתם מחכים שאבא שלי יחזור. אבל אבא שלי נמצא עדיין בהרים.

האם: אמרה לך מתי ישוב?

הנער: לא. לא אמרה מאומה. גם היא מחכה לו.

האם: אולם איך... איך הצלחת להגיע הנה?

הנער: אמא אמרה לי ללכת בדרך הישרה. אמרה ששם הבית שלכם. וגם הראתה לי את הדרך אליו.

האב: האם ביתנו ניצב עדיין על הדרך הישרה?

הנער: מצאתי אותו כמו שתיארה לי אותו אמא.

- ה א ס : (אל האב) אלי, עד־מה הוא דומה לאביו! הבט אל עיניו, הבט אל אפו הדק.
 ה נ ע ר : אני באמת דומה לאבא? שמעתי דברים כאלה גם מאמא.
 ה א ס : כן. נדמה לי שאני רואה אותו כשהיה בגילך.
 ה נ ע ר : אמא אמרה לי שתשמחו לראות אותי.
 ה א ס : לולא באת כי אז היה ביתנו קבר... אולם אמור לי...
 ה נ ע ר : מה?
 ה א ס : הטיט. אינני רואה על בגדיך שום סימן לטיט.
 ה נ ע ר : הטיט? העיר נשטפה. אבא בנה סכר.
 ה א ס : העיר נשטפה וטוהרה מן הטיט?
 ה נ ע ר : כן, אבל...
 (הנער מביט אל הגיגית המונחת באמצע החדר. טיפות המים נפסקו מאז כניסת
 הנער בלי שמישהו ירגיש בכך)
 ה א ס : מה אמרת, בני?
 ה נ ע ר : למה שמתם את הגיגית כאן?
 ה א ס : הגיגית? איני יודעת. (מרימה ראש אל התקרה ואינה רואה דבר) ראה. (אל
 האב) ראה. המים פסקו.
 ה א ב : (נדמה) אכן. המים פסקו.
 ה נ ע ר : אקח את הגיגית למטבח?
 ה א ס : כרצונך, בני. כרצונך.
 (הנער מוציא את הגיגית)
 ה א ב : אינני מבין כלום. אינני מבין כלום. התקרה דלפה משך כל השנים הללו.
 ה א ס : האם לא שמעת מה אמר הנער? העיר טוהרה מן הטיט.
 ה א ב : אולם מה הקשר בין הטיט לבין התקרה?
 ה א ס : אשר גואשנו ממנו התרחש.
 (הנער נכנס)
 ה נ ע ר : נדמה לי שלא יצאתם זמן רב מן הבית הזה.
 ה א ס : נכון. הלא תראה כיצד פנינו קיפחו את רענותם.
 ה נ ע ר : רוצים שאעשה משהו בשבילכם?
 ה א ס : לא. חמדת־לבי. אנו יכולים לעשות את כל הדרוש לנו.
 ה נ ע ר : אמא ביקשה לשאול אם נחוץ לכם משהו?
 ה א ס : לא. איננו זקוקים לשום דבר.
 ה נ ע ר : יש לכם די אוכל?
 ה א ס : מקיימים צרכינו אי־ככה.
 ה נ ע ר : לפני לא בא מישהו לבקר אצלכם?
 ה א ס : לא נוהר לנו בעיר ידיד. ידידינו הסתלקו כולם. רצוני לומר, חלק מהם עזב
 וחלק אחר הוכרח לעזוב.
 ה נ ע ר : עם מי אתם מדברים?

- ה א ם : איננו משוחחים אלא מעט.
ה נ ע ר : אתם קוראים ?
ה א ם : לעתים.
ה נ ע ר : אביא לכם ספרים אחדים בפעם הבאה.
ה א ם : (בלהט) מתי, מתי ?
ה נ ע ר : אמא אמרה שנחזור אל הבית הזה כאשר יחזור אבי מן ההרים.
ה א ם : (בכניעה) כן. כן. כאשר ישוב מן ההרים.
ה נ ע ר : אני אוהב את הבית הזה שלכם. הוא מזכיר לי חלום שחלמתי לפני יומיים.
ה א ם : מה חלמת, חביבי ?
ה נ ע ר : חלמתי שאבא חזור מן ההרים והוא נושא ביד אחת שיבולת ובשניה ספר.
פניו היו כמו ירח ועיניו ניצנצו כאילו בכל אחת מהן פנינה.
ה א ם : (בסקרנות רבה) וביתנו זה ? כלום גם אותו ראית ?
ה נ ע ר : כן. ראיתי את אבא מניח את השיבולת ביד אמא ואת הספר בידו, ואחר לקח אותנו אל בית ישן שלא ראיתי קודם.
ה א ם : האם זהו הבית ?
ה נ ע ר : כן. זהו.
ה א ם : לא אוכל לדור בו עוד אם לא יהיה זה גם ביתך.
ה נ ע ר : זה יהיה הבית שלי באחד הימים. עכשיו אלך.
ה א ם : מי־יתן ולא תעזבנו, כי אז היינו פורשים לך את עינינו למצע.
ה נ ע ר : אמרתי לכם שנחזור אל הבית הזה כאשר יחזור אבי מההרים. עכשיו אני הולך. אמא תדאג אם אאחר.
ה א ם : כרצונך, בני. כרצונך.
(הנער ניגש אל הדלת ופתאום נעצר כאילו זכר משהו)
ה נ ע ר : כמעט שכחתי. (מכניס ידו לכיסו ומוציא ממנו ראי) כמעט שכחתי. אמא ביקשה להחזיר לכם את הראי הזה. אמרה שתזדקקו לו.
ה א ם : (מושיטה ידה לקחת את הראי ומחבקת את הנער) בני. בני.
ה נ ע ר : מה אוקר לאמא ? רוצים למסור לה משהו ?
ה א ם : כן. אמור לה שהמבול לא הצליח לכלותנו. אמור לה שפנינו חזרו לנו, שהחום זורם שוב בעורקינו. אמור לה ששמחנו לראותך. שמחנו מאד.
(הנער יוצא וסוגר את הדלת אחריו. האב חוזר אל מושבו והאם אל מושבה. שתיקה)
ה א ם : ראית ?
ה א ב : ובכן, לא נמות. המבול נוצח.
ה א ם : אלך לפתוח את החלונות, אולי תיכנס השמש לביתנו שוב. (ניגשת לפתוח את החלונות. אור גדול מציף את החדר)
ה א ם : ראה! איוו שמש עצומה ! (מביטה אל האב ונוכחת שהוא בוכה) מה ? אתה בוכה ?
ה א ב : הוא צדק.
ה א ם : (בשמחה ותוך נסיון לנחמו) הוא ישוב. הוא ישוב.

ה א ב : אוי לבשתי ממנו! באיזה פנים אפגשנו?

ה א ס : אולי יסלח לנו על מה שעשינו.

ה א ב : לא אמצא מלים לומר לו.

ה א ס : (נוטלת את פקעת הצמר וסורגת שוב בלהט) אפודה זו תתאים לו מאד.

ה א ב : (בתמיהה) מי?

ה א ס : הנער.

ה א ב : כן, כן. (שתיקה ממושכת)

ה א ס : האם כיבית את האש? השמש מציפה אותי בחום.

ה א ב : האש? נכון.

(קם לכבות את האש—התעכב ליד חבילת העתונות הישנה, הביט אליה ארוכות,

אחר התנפל עליה, הוציא חבילה אחת, השליכה לתוך האש ועמד להסתכל)

ה א ס : (בלי להרים ראש) מה אתה עושה?

ה א ב : (בחיוך) כלום, זו האש.....

ה א ס : מה אתה?

ה א ב : נדמה לי שהיא רעבה. מצאה אחדים מרוחות־הרפאים שלי, ואכלתם.

(להבות האש עולות. המסך יורד)

(מערבית: טוביה שמוש)

שנואל נורה: הפרוזה כמינוצע לתפיסה חדשה של השירה הערבית החדשה

הסוג הספרותי הקרוי קצידת אל-נת'ר (מעין "פואימה בפרוזה") והשירה המודרנית המבוססת על מיקצב פרוזאי לא היו הנסיון הראשון בשירה הערבית בת-זמננו להשיג המש בפרוזה בחינת מימצע (מדיום) לשירה. מראשית המאה העשרים כתבו מחברים ערביים, בעיקר נוצרים, שירה בפרוזה או, כלשונם, שיער מנת'ר ("שירה בפרוזה"), שהכשירה את הקרקע לקצידת אל-נת'ר. מבקשים אנו לדון אפוא ביסודות העיקריים של אל-שיער אל-מנת'ר כדי להראות את ההבדל בינו לקצידת אל-נת'ר ולמגמה החדשה בשירה הערבית המודרנית.

בספרות הערבית הקלאסית יש הגדרות תוכות לשירה ולפרוזה (נת'ר), להבדילן זו מזו, כדי שלא להחליף את הפרוזה בשירה אפילו יהיו לה חרוז פנימי (פג'ע), מיקצב, מיטאפורה או איוו טכניקה שירית אחרת מחוץ למשקל ולפוננה (קצד) לכתוב שירה. תיתום זה נובע מן היחס המיוחד של הערבים ללשונם באשר היא הלשון שבה נכתב הקוראן. ההתגלות בקוראן בפרוזה נמלצת, קצובה ומתחרות עד מאד הגולשת לפרקים למיקצב שקול, והעובדה שהקוראן עצמו מכיל הכחשה שהוא שירה, מדגישות עוד יותר את ההבדל בין פרוזה לשירה. לכן הוסיפו המבקרים הערביים, שהיו קודם-כל תיאולוגים, מתוך התחשבות בהכרותו של הקוראן בנידון, את גורם הכוונה להגדרתה של השירה.

בתקופה העבאסית (המאה ה-8 לספה"נ והלאה) נעשתה הפרוזה ריטורית עד מאד. היא אפילו אימצה לה את השיטות הריטוריות של השירה מתוך שהנהיגה את אל-כדיע ("אמנות המיטאפורות"). הפרוזה הזאת המסולסלת הגיעה לשיא התפתחותה בסוגים השונים של רפאיל (ריבוי של רפאלה—"איגרת"), ולאחר-מכן בסיפור הפשטני של המקאמה, מקום שם דומה כאילו הושם הדגש העיקרי בעליטה בלשון ובטכניקה הריטורית והחזותית שלה.

ואולם הנושא של המהלכים האלה נשאר פרוזאי. הטכניקות העיקריות היו הקבלה, חרוז פנימי, דימויים פשוטים וברורים ומיטאפורות לעצם התיאור של ההרגשה החר-שנית והחזותית של תמונות, עצמים, והחיים החיצוניים ותגובתם עליהם—כל זה בלווית שפע של רימוזים לפסוקים מן הקוראן, לשירה הקדומה ולמשלים. יש שרק המשקל חסר להם למען ייחשבו שירה בעיני המבקרים הקלאסיים.

אכן, בספרות הערבית הקלאסית היתה מטרת הפרוזה לא למסור הרגשות, מחשבות או מיתח פיוטי אלא לגלות כשרון בטיפול בלשון ושליטה בטכניקות הריטוריות שלה, וכן להמציא דימויים והשאלות חדשים ועזי-רושם שאינם מרוממים את המיתח, ההרגשה ואוצר-הדימויים השיריים.

עמדה מוסלמית זאת של הפרדה קפדנית בין שירה לפרוזה מלכתחילה טבועה היתה בה אפוא גושפנקה דתית שעודה מתקיימת עד היום הזה. אם זאת נזכור, נוכל להבין את התופעה היחידה-במינה בספרות הערבית המודרנית, והיא שראשי-המדברים בנסיונות הגששניים לגשר על הפער בין הפרוזה לשירה בהשפעתם של מהלכי-ספרות מערביים היו ערבים-נוצרים, בעוד אשר היריבים היו מוסלמים.

ידוע הוא שבספרות המערבית שאבה השירה בפרוזה את השראתה מן התנ"ך, ומתרה גומים של שירה קלאסית ומודרנית. ועוד: הפסוק בשירה התנ"כית נחשב במערב שירה נעלה אף כי אין לו משקל. תפיסה זו נתקבלה בנקל על הערבים-הנוצרים, לא רק משום שמופר היה להם הפסוק המקראי מתוך תרגומים פרוטסטאנטיים וקאטוליים של התנ"ך לערבית אלא גם משום שבסידורי-התפילה שלהם, הכתובים ערבית, יש מאמץ מכוון לכתוב כתיבה לירית בפרוזה ולפתח סגנון אמנותי-השרוי בחצי הדרך בין הפרוזה לחרוז. ההמנוגות והתפילות הערביים האלה היו מיוסדים על הטכניקות של הפסוק המקראי, כגון ההקבלה, החזרה על ביטויים ומלים, השימוש בצורת ה"בית" ובפזמון חוזר, קריאות, אֵלִיטראציות ואסונאנסים. יתר על כן, בהשפעת הסופרים והמשוררים של הרומנטיקה הצרפתית החלה הפרוזה הפיוטית לפלוש אל הספרות הערבית.

מאז המחצית השניה למאה הי"ט הופיעו ובאו דברי-שירה ורומנים של הרומנטיקה הצרפתית בלבוש ערבי, והם הטביעו חותם מובהק על התפתחות הפרוזה השירית הערבית, וברבות הימים על השירה-בפרוזה. מלבד זאת עודדו התרגומים האלה את תזוית הפרוזה העבאסית הריטורית והמסולסלת ביותר, אם מתוך שננקט סגנון זה בתרגומים ואם מתוך חיקוי הפרוזה הפיוטית הצרפתית הזאת.

מכאן שהתפתחו בספרות הערבית החדשה שני סוגים של פרוזה שירית—האחד שרשיו בתנ"ך, בספרות הליטורגית הנוצרית ובפרוזה השירית של הרומנטיקה הצרפתית; והשני, הסגנון הריטורי המוסלמי, אשר שרשיו בקוראן ובפרוזה העבאסית.

אולם רבים וחשובים ההבדלים בין שני סוגים אלה של פרוזה שירית בערבית. הפרוזה השירית המוסלמית היא שכלתנית ובהירה, קצובה ומחורזת, מלוטשת עד מאד, ממולאת ביטויים ארכאיים, מלים נדירות וספרותיות, עמוסה רימוזים למורשה העשירי-רה של הספרות וההיסטוריה הערבית, דברי משל ומליצה. היא השתמשה בטכניקות מסובכות של אליטרציה, אסונאנס, שמות-תואר שגורים ולצידם נרדפיהם ודומיהם, כולל שימוש נרחב בערך-ההפלה והפרזות שונות. חיתוך הדיבור נאצל והוא מניח מקום רק לשימושן של המלים המלוטשות, הנדירות והפיוטיות בביטויים מעור-פלים ובלתי-מוגדרים. סימני-ההיפר האלה שיוו לפרוזה זו אופי מלאכותי ונוקשה, הידור חדגוני שמנע ביטוי של רגשות ספונטאניים וקילוח של מחשבות. הסגנון הנוצרי, מצד שני, היה פשוט, ברור, מישיר ומדייק, הוא איפשר את ביטוי הלך-הרוח המתבונן ואת השטף של רגשות עדינים, נוגים וחולמניים. הוא עתיר-דמיון, רגשני, לירי ומהודק. אך לא רק הסופרים המוסלמיים לבדם נזקקו לפרוזה הריטורית המוס-

למית אלא גם הנוצרים, וזאת כדי להעלות את רמת הסגנון שלהם ולהוכיח כי יכלתם לשלוט בלשון הערבית אינה נופלת מזו של אחיהם, הסופרים המוסלמים. המשורר הלבנוני-האמריקאי ג'בראן ח'ליל ג'בראן גילה את הכושר הספון בסגנון הזה למסירת רגשות ספונטאניים ועמוקים ודקויות של מהשבה, וזאת במאמרו בעתון "אל-מוהאג'ר" שיצא לאור בניו-יורק על-ידי העתונאי הנוצרי אמין אל-גורייב ש עודד אותו להמשיך בסגנונו החדש. תוצאות הניסויים האלה היו כמה מאמרים בפרוזה שירית ושירה-בפרוזה שנתפרסמו ב-1903, ומסתו "על המוזיקה" שנתפרסמה ב-1905 בניו-יורק. הצלחת המאמרים האלה עודדתו להמשיך בניסויים נוספים בסגנון זה בשירה-בפרוזה.

ב-1905, בירחון "אל-הילאל", פירסם סופר לבנוני-אמריקאי אחר, אמין אל-ריחאני, רשימה קצרה בשם "אל-שיער אל-מנת'ור", שם שניתן לרשימה על-ידי עורכו של כתב-העת, ג'ורג'י זיידאן. רק ב-1910 גילה אל-ריחאני לקוראיו שלמעשה ניסה באותה רשימה ודומותיה לכתוב חרוז חפשי על-פי דרכו של המשורר האמריקאי וולט ויטמן, ואמר: "סוג זה של חרוז חדש קרוי בצרפתית *vers libre* ובאנגלית *free verse*, כלומר אל-שיער אל-יחור או בעצם אל-מוט'לק ('המשוחרר'). זו המדרגה האחרונה אליה הגיעה התפתחות השירה בקרב המערביים, ובמיוחד בקרב האנגלים והאמריקאים. מילטון ושקספיר שיחררו את השירה האנגלית מפבלי החרוז ואילו האמריקאי וולט ויטמן שיהרר אותה מכבלי הפרוודיה כגון התבניות השיגרתיים והמשקלים המקובלים. בכל-זאת יש לו לחרוז החפשי הזה מעין תבנית חדשה ומיוחדת ויכול השיר לבוא במשקלים רבים ושונים".

בדומה לוולט ויטמן, השתמשו גם אל-ריחאני וגם ג'בראן בסוג זה של פיוט כדי לבטא את הפנתאזים שלהם ואת הרגשותיהם הדמוקרטיים. שכן זה פיוט שבזכות משקלו החפשי הוא מסוגל להביע מחשבה חדשה, רגשות חדשים ודמיון חדש. בדומה לוויטמן, טענו הללו כי השירה אינה מתבטאת במשקל, מיקצב ושינון שירה קלאסית על-פה, לפי שכל אלה מגבילים את כוח-ההמצאה של המשורר, את חדשנותו, כנות רגשותיו וחירות מחשבתו, ישרי הנושאים הישנים, חיתוך-הדיבור, הסגנון, ההשאלה והטכני-קות הישנים של השירה הקלאסית והשיגרתיית כופים עצמם על המשורר. כדי להעניק לכשרונם הפיוטי אתה חירות הדרושה לו הם משליכים אחר גוים את המשקל השיג-רתי ונוקקים למימצע חדש המתווך בין הפרוזה לשירה.

ויטמן וג'בראן אימצו להם את הטכניקות השיריות של התנ"ך כגון ההקבלה או מיקצב המחשבה, החזרה ואיזון הביטויים, ואת מיקצב הפרוזה שהוא גמיש יותר, חפשי ונוח למסירת מחשבותיהם והרגשותיהם. כדברי ויטמן, דומה המיקצב הפרואי לגלי הים על קצבם המהיר, המחליק והמצטבר. תנועת חפשית וגמישה יותר מזו של המיקצב השקול, והיא קרובה יותר לתנועות החפשיות בטבע.

ואולם בעוד שוויטמן וג'בראן אימצו להם את הסגנון המקראי, המיוסד על סימטריה ואיזון במחשבה ובביטויים, אימץ לו אל-ריחאני בשלב הראשון ביצירתו בשיירי-פרוזה את הסגנון הקוראני המבוסס על אותן טכניקות, ודחה בישי ידיים את סגנון

הפסוק המקראי. דומה כי דחה אל-ריחאני את הסגנון המקראי משום שהיה המופת לסופרי הרומנטיקה האירופיים ולחרוזי החפשי של ויטמן. אל-ריחאני היה אחד היריבים התקיפים ביותר לרומנטיקה ולסגנון הרומנטי. הוא גינה אותו בקונטרסו, "אתם, המשוררים" (ביירות, 1933), ובכל הזדמנות אפשרית אחרת. במובן זה דומה היה לוויטמן, שקרא להסתלקות מספרות העולם הישן שהיא פיאודליסטית, עריצה, מחזיקה באמונות-הבל ומרושעת, מילנכולית ומעמידת-פנים. הוא טפל עליה שאיננה דמוקרטית, שאין בה שירה חפשית ותמימה אלא היא מלאכותית, חכמנית, וניכר בה "הלמדן... גרורו של כס-המלוכה".

דומה אפוא שהסגנון המקראי שהשפיע על ג'בראן ועל הרומנטיקנים לא היה יפה לנושאים ולהלכי-הרוח של אל-ריחאני, על-כל-פנים בשלב הראשון לשיעור מנתזר שלו. הנושאים המהפכניים שלו, נעימתו המתרה והמאיימת, הלמו הרבה יותר את המיקצב והסגנון הקוראני מאשר את המקראי. בעצם לא היה אל-ריחאני בעל-סגנון גדול בערבית, ונבצר ממנו לפתח סגנון אישי. משום כך חיפש לו סגנון המצויד בטכניקה של החרוז החפשי הוויטמני, ואותו מצא בקוראן.

כיון שאימץ לו את סגנונו של הקוראן ואת מיקצבו המצלצל, נאלץ אל-ריחאני להז-דקק לאוצר-המלים שלו ולהשאלותיו עד כדי כך שנשתעבד להם וקיפח את המיקצב האישי שלו ואת מידת המקוריות והפנות שהיו סימניהם העיקריים של סגנונות ויטמן וג'בראן. לאמיתו של דבר לא היה אל-ריחאני הסופר הראשון במאה העשרים שהש-תמש בסגנון הקצוב המוסלמי בחינת מימצע שבחצי הדרך בין הפרוזה לשירה לביטוי מחשבות פילוסופיות. אלא קדם לו אבראהים אל-חוראני (1844—1916), שהשתמש בו למסירת רעיונות דתיים ומאסוניים. בשבועון שלו פירסם אל-חוראני בין 1902 ל-1908 "שורת מסות" בפרוזה מוסלמית ריטורית וקצובה המחולקת לבתים. רוב הבתים מורכבים ארבע שורות חרוזות. שלש השורות הראשונות משותפות בחרוז אחד ואילו האחרונה כתובה בפרוזה קצובה הגולשת כפעם-בפעם למיקצב שקול. כל אחת מן המסות מסתיימת בחרוזים שקולים המשלימים את הנושא. (בי-1936 נתפרסמו מסות אלו, לאהר מותו של מחברן, בשם אל-רוקום).

לדעתנו התכוון אל-חוראני לכתוב שירה-בפרוזה מפני שבאחד המאמרים שפירסם בשבועונו הביע את דעתו, שיכולה שירה להיכתב הן בחרוז הן בפרוזה. בעצם לא היה אל-חוראני ראשון לצורה זו של בית-שיר, שבו השורה האחרונה בעלת חרוז מסוים החוזר בכל בית. המשורר הקדום אבו אל-עלא אל-מערי (1058—979) השתמש בסגנון הקוראני ובמבנה של הבתים המחוזים בספרו "אל-פצול ואל-ע'איאת", בו ביטא את מחשבותיו ה"פילוסופיות" אף נאשם בנסיון לחקות את הקוראן. על אותן טכניקות חזרו בספרו "אל-איכ ואל-ע'וצון". לפיכך יש רגליים לשער שאל-ריחאני, בהשפעת אל-חוראני ואל-מערי, נזקק לסגנון הקוראני ולשיטת בתי-השיר בשיעור מנתזר שלו. מתוך תרגומי אל-ריחאני למבחרים משירת אל-מערי לאנגלית, בשם Quatrains of Abū-Āla (ניו-יורק, 1903), ניכר שנהירות היו לו היטב יצירותיו של אבו אל-עלא.

בדומה לשירי ויטמן שנכתבו ב־1855 ולאחר־מכן, השתמשו ג'בראן ואל־ריחאני כאחד בשיריהם בשיער מנתזר, במיקצב של מחשבה, במשוואות ובחזרות של מחשבת־בוח ומשפטים, תחת להזדקק למיקצב השקול כפסוק המקראי. מיקצב זה של מחשבה מושג על־ידי סוגים שונים של הקבלה. במקרה זה השורה היא יחידה בלתי־תלויה והרושם המאזן של ההקבלה מאחד יחידות אלו בקבוצות הדומות לבית־השיר. חוץ מזה הרי החזרה על מחשבה מספקת מיקצב מתלחן וגמיש.

טכניקה נוספת להפקת הרמוניה קצבית ומוזיקלית היא השימוש בחזרה על מלים, משפטים ופזמונים־חוזרים. תפקידה של טכניקה זו בשירה־בפרוזה איננו רק להפיק הדגש כמו בפרוזה רגילה אלא גם להפיק הרמוניה ולחן מוזיקליים, להוסיף אחדות לשורות ולצרפן לכלל בתי־שיר, לעורר אסוציאציות. מלבד זאת מוסיפה החזרה לשיר נעימה של השבעה.

בדומה לוויטמן, ולהבדיל מג'בראן, הרי המיקצב דמוי־הגלים של אל־ריחאני גולש למיקצב שקול. שינוי זה במיקצב ניפר בעליל בסופו של החלק הראשון ובתחילת החלק השני של שירו "פואד", מקום שהשתמש במשקל הקרוי "אל־מותקארב", אחד המקובלים בשירה הקדומה. טכניקה נוספת המשמשת להפקת לחן היא השימוש באליטרציה ואסונאנס.

לאמיתו של דבר, השתלט ג'בראן על המוזיקה של השירה־בפרוזה שלו. היה לא־לידו לצייר במלים ולהשתמש בביטויים המקלחים והליריים ביותר להבעת רגישותו המעו־דנת ורעיונותיו הסוגסטיביים, בדרגה שידרו אל־ריחאני לא הצליח להגיע אליה, בעיקר משום שהיה חסר חזון, כשרון פיוטי ויכולת אמנותית.

מתוך ההשוואה שלמעלה בין הטכניקות של החרוץ החפשי אצל ויטמן לשיער מנתזר של ג'בראן ואל־ריחאני ברור שג'בראן היה לו יותר מן המשותף עם ויטמן מאשר לאל־ריחאני.

הרבה אנשי־עט בעולם הערבי ובאמריקה ניסו ללכת בעקבות ג'בראן ואל־ריחאני בשיער מנתזר שלהם, מתוך שנמנעו ממשקלים ערביים ואימצו להם מיקצבים פרו־זאיים שנצטוו מתוך טבע הניסויים באמצעים ובטכניקות חדשים בחינת פיצוי על היעדר המשקל. מן המשוררים הערביים שהיגרו לאמריקה ונזקקו לנוסח זה יש להזכיר את רשיד איוב ב"שירי הדרוויש" ואת ויליאם קאצפליס. המוצלח ביותר מן המשוררים שהיגרו לאמריקה ולא הצטרפו ל"אל־ראביטה אל־קלמיה" מיסודו של ג'בראן הוא אַמין משריק (1898—1937) בשירו הלירי בפרוזה "יא אומי", שמיקצבו הפרוזאי גולש לפרקים למיקצב שקול.

בעולם הערבי זכה נוסח זה להצלחה כה גדולה עד שבהרבה קבצים של יצירות המשוררים המהגרים נעתק השיער מנתזר של ג'בראן ויתר עמיתיו. וב־1922 פירסם חביב סלאמה את האנתולוגיה שלו בשם "אל־שיער אל־מנתזר" בה כינס שירים־בפרוזה של עשרה סופרים. גם תרגומים מן הרומנטיקה הצרפתית והאנגלית נחשבו שיער מנתזר. מאז נתפרסמו עוד הרבה קבצים של שירים־בפרוזה.

במצרים עודד המשורר אבו־שאדי את השיר־בפרוזה בכתב־העת שלו "אפולו", אף

כי הוא עצמו לא עסק בו. במיגשר שלו על אל-שיער אל חזר ("השיר החפשי") הזכיר את שמותיהם של מספר ידידים שכתבו בסגנון זה. (יהודי עיראק ומצרים גם הם סיגלו לעצמם את השיער מנתזר והמשיכו את שיטתו של ג'בראן. מן הבולטים בין משוררים אלה נציין את אנוור שאול, מוראד מיכאל, ילום כתב וכותב הטורים האלה).

ואולם אל-שיער אל-מנתזר נתקל באיבה מרובה מצד הרבה סופרים ומבקרים, שפפרו בשייכותו לשירה. מתוך שלא מצאו כללים מוגדרים לנוסח החדש הזה, המבוסס על המיקצב הפרוזאי ועל אישיותו ויכלתו של המשורר עצמו, נמצא שפייטנים הרבה כתבו פרוזה גרועה ולא היה בידם להקפיד על הפללים האחרים שיכלו לשמש פיצוי על אבדן המיקצב השקול. אכן, כשאתה מתעלם מן המשקל חובה עליך להקפיד מאד על שימושן של טכניקות אחרות, כדי להמציא תחליף ללחן הקבוע, המוכן, שאותו יכולים המשקל והמיקצב לספק למשורר.

בסוף שנות ה-40 למאה הזאת נתקבל יותר הטיעון שאין שירה תלויה בהכרח במשקל, וזאת בייחוד הודות לעידוד מצד כתבי-העת הספרותי הלבנוני "אל-אדיב" בעריכתו של אלבר אדיב. האנתולוגיות של שירה-בפרוזה שהופיעו אז שוב לא הכילו אפילו הקדמות של התנצלות להגנה על הנוסח. המשוררים לא ציינו אם אלה הם שירים-בפרוזה או לא, והדפיסו את השירים בצורת שירה, כמו שעשתה תזארה מלח'אס בשתי האנתולוגיות שלה, הסימבוליסטיות וה"מיסטיות", "הזמר התועה" (ביירות, 1949) ו"קרבן" (ביירות, 1952)—או שהקדימו לשם היצירה את המלה "שיער" (שירה). הראשון שעשה את הצעד המהפכני הזה היה אלבר אדיב, שעל שער האנתו-לוגיה שלו "לימן?" (למי) כתב "קובץ שירה סימבולית".

בחסות כתבי-העת "אל-אדיב" ו"שיער" ושאר כתבי-עת ספרותיים, נתנו סופרים שונים, בעיקר נוצרים בני הלבנון, דחיפה גדולה לשירה-בפרוזה בערבית בשלושים השנים האחרונות.

אצל כל המשוררים האלה שימשה הפרוזה מימצע לשירה גם אם לפעמים גלשה למיקצב שקול. באחדים משיריהם אפשר להבחין בסגנון של המקרא ושל ג'בראן, ואילו באחרים השירים מנותקים מהרגשות מתוך מגמה לחכמות מדוקדקת וללשון וסמלים אישיים. רובם של אלה מסתמכים בעיקר על דימויים. אחרים שואבים את השראתם מתת-המודע שבנפש ומן התחומים המסתוריים של התודעה. סמליהם האישיים הוליקו לדו-משמעות ולעירפול. לכן מה שקרוי אצל המשוררים הערביים שיער מנתזר הוא חיקוי של החרוז החפשי הצרפתי והאנגלי, כפי שראינו למעלה מן ההגדרות של אל-ריחאני ואחרים.

העדפנו לקרוא ל"שיער מנתזר" שירה-בפרוזה ולא חרוז הפשי קודם-כל מפני שהחלוצים בשימוש השיער מנתזר שאבו השראתם מוויטמן שהוא עצמו כינה אותו פרוזה. כך נהגה גם איימי לואל, שהגדירה קצת מן החרוזים החפשיים שלה כפרוזה פוליפוניית.

ואולם ברור הדבר ששיער מנתזר יוצא מן הפרוזה, וכמו שאמר אדואר דיו'ארדן:

"השירה בפרוזה היה הנסיון לשחרר את השירה בהישען על הפרוזה כנקודת-מוצא; החרוז החפשי והפסוק המקראי מסמלים אותו נסיון בהסתמך על החרוז כנקודת-מוצא..." הפרופיסור פ. מנסל ג'ונס העיר על טיעון זה באמרו ש"כל נסיון להבחין תיאורטית בין החרוז החפשי לשאר צורות קצביות שאינן כתובות במשקל (כגון השירה בפרוזה או הפסוק המקראי) לוקה מחמת מגמתן של כל הצורות האלו להסיג זו את גבולה של זו... וכך החרוז החפשי נשאר שלילי בעקרוננו, לפי שאינו מתאים עצמו בקביעות לשום מתכונת או טיפוס אחד, והוא 'פולימורפי', כמו שאמר עליו מאלארמה. ברור הוא לפחות שהמונח עצמו מקיף שורה של זנים קרובים זה לזה".

הקבוצה האחרונה, בהנהגת אלבר אדיב, אפשר לראות בה את חוליית-החיבור בין הקבוצה הקודמת של כותבי שיער מנתזר שפירסמו את יצירותיהם עד 1950, שהיו הגיוניים וראציונליים, ואשר רובם הביעו מחשבות פנתאיסטיות, ובין הקבוצה האחרונה של משוררים שקראו לשירתם קצידת אל-נת'ר, הפואימה הפרוזאית, וזנחו את כל התפיסות הקודמות של השירה בנסותם לכתוב שירה מודרנית ואוניברסלית, ולשקף בכך את רוח הדור הזה תחדש שדחה את ראיית-העולם הקודמת, שהיתה ראציונלית, הגיונית, אידיאליסטית והומאניסטית, והעדיף עליה את ראיית-העולם החדשה—אי-ראציונלית, תת-הכרתית ואוניברסלית. בראש קבוצה זו התייצב כותבי העת "שיער" בביירות. אף כי נושאי-דגלה של שירה זו קראו לה קצידת אל-נת'ר, כאמור, הרי מבחינת הצורה התעלמו מכל משקל שייגרת. הנציג המובהק של אסכולה זו הוא אולי המשורר הסורי-הלבנוני אדוניס (עלי אחמד סעיד), שנולד ב-1930.

לדברי אדוניס עצמו, הרי הוא המשורר הראשון בשירה הערבית שכתב בנוסח קצידת אל-נת'ר. היה הדבר ב-1958 כאשר תירגם שיר מאת המשורר הצרפתי הגדול, סן-ג'ון פרס. בתרגום זה היה עליו להתמודד עם תנופה ודרכי-ביטוי שאין המשקל יכול לספקן. בהשפעת התרגום הזה כתב אדוניס את קצידת הנת'ר הראשונה שלו, "בדידות הייאוש", שבגירסה מתוקנת נקראה אחרי-כן "קינה על הימים האלה". הוא גם דן בנוסח החדש הזה בקבוצת-העיון של "שיער". שירו הראשון בפרוזה, "בדידות הייאוש", התופס 21 עמודים, מעיד במידה ידועה על השפעתו של פרס. בדומה לו, אף ראייתו שלו אוניברסלית, מרחפת על העבר ותרבויותיו המתות. דימויו ואוצר-המלים שלו מדויקים, ברורים, פשוטים, אך לפעמים יוצאי-דופן ואקזוטיים. שירתו מצטיינת בדימויים היסטוריים ובסמלים ברורים המשקפים את העבר וההווה הטראגי של ארצו, את פלישותיהם של גזעים זרים כגון המונגולים, את החורבן והקפאון שפקדו אותה ואת ההווה המשועבד שלה:

היא את מפה משתוללת של חטים, נפט ונמלים. היא את איילה דקורה בלבבך ובמתניך. כעלות ארוכה לפעריך... לא ידיר, לא תקוה. ברברים כולם. רוקקים על המלה וטורפים את הילדים... הם שולחים אליך את הפצצות. התותחים הכבדים והטנקים; הם מחנכים בשבילך את הבחורים ההורגים את אבותיהם מתוך צחוק... הם גונבים ממך את החטים ואת המלה, את הכותן ואת המלה, את השמן ואת המלה...

אדוניס תיאר את עברה של ארצו כ"שבע מאות ועוד שבע, תרנו וחיפשנו תחת ענפי הכסף; ואנו חיים על-פני מרבד של מחול... הצמר יהרה נס, חגבי הרוח מתענ-גים על יפי אביבה".

המשורר מחכה לרוח ולגשם שישאו את החול עמהם, שישטפו את ההריסות ואת ההיסטוריה של עמו. הוא מחכה לעתיד בו יקום מנהיג חדש והוא מאשים את ההווה, "שחום-עור עולה מיס... מרביץ תורת הסירוב ונותן שמות חדשים, ותחת לגבינו נשר העתיד אומר זנק..." בשורה האחרונה של שיר-בפרוזה זה נאמר: "לא בשלמה מולדתי, רוחי במרחקים, ואין כל לי".*

קצידת אל-נת'ר זכתה לתנופה חדשה עם הצטרפותם של עוד משוררים כגון אונסי אל-חאג', ניקולא קורבאן, שאוקי אבו-שקרא ואחרים.

אונסי אל-חאג' (יליד 1939) נמנה גם על המושפעים מן השיר-בפרוזה הצרפתי, והוא מצא בו מימצע לביטוי מרידתו בקדושת הלשון הערבית ומורשתה התרבותית ולקריאת-תגר על צרות-האפקים והקפיאה-על-השמרים אשר סביבו. במבוא שלו לקובץ שיריו-בפרוזה, "לון" ("לעולם לא", ביירות, 1930), אפשר לראות קול-קורא של המגמה הזאת החדשה בשירה. במבוא זה הבדיל אל-חאג' בין פרוזה לשירה. יכולה השירה לוותר על משקל, לדבריו, ובלבד שיהיו לה מיתח רגשי, דימויים אבוקאטיביים וסוגסטיביים, ואילו חריזה במשקל וחרוז יכולה להיות פרוזאית, הספרית, הגיונית ואינפורמטיבית, והדגמתית. הואיל והמשקל והחרוז הם מוזיקה חיצונית ונטולה-מן-המוכן, אין משורר מוכשר זקוק להם. השמרנים, היראים מן הקידמה, נאחזים במאבקם עם יריביהם בנימוקים של המשכיות ההיסטוריה, קדושת הלשון, צרכי העם הערבי ומצבם המדיני, החברתי והרוחני של הערבים כדי לשמור על הקיפאון ולעכב את המהפכה בחיי השכל והרגש.

אל-חאג' דיבר על "אלף שנים של לחץ", אלף שנים בהן "עבדים היינו, בורים ושט-חיים. כדי להינצל, שומה עלינו... להתיצב מול החומה הזאת ולהבקיעה". לדברי אל-חאג' באותו מבוא, הרי נוכח שמרנות זו שבחיי העולם הערבי, בכת-הספר ובקרב הסופרים הערביים, יש רק שתי דרכים: חנק או שגעון. "בשגעון המרדן מנצח וקולו נשמע... למען יוכלו נסיונות מהפכניים לעמוד בפני היוצאים נגדם בכלי-הנשק של הפוליטיקה, הגוענות והכיתתיות... אין להם משען זולת הכנות הגמורה... המבקשים לפרוץ את סגור אלף השנים, חובה עליהם להרוס ולהרוס. אפשר יעלה עליהם הכורת, אבל יכול יוכל לומר את האמת למבקשים להשליט את הרקב והניווין".

הן אדוניס והן אונסי אל-חאג' הודו כי ספרה של סוואן ברנאר, "הפואמה-בפרוזה, מבודלר עד ימינו" (צרפתית. פאריז 1959), הוא שהאיר את עיניהם. סימניו האפניניים של ז'אנר זה הם בעיניהם "הקיצור, הריכוז וישרות-הכוונה", שלגביו "אין הם יסודות אפשריים של יופי אלא באמת יסודות מהותיים שבלעדיהם אין לו קיום...".

* השיר "קינה על הימים האלה" מיבא בתרגום במקום אחר בחוברת זו. (המערכת)

ב"פואימה-בפרוזה" של אל-חאג' אנו מוצאים את השפעותיהם של סן-ג'ון פרס, אגרי מישו, אנטונין ארטו וארתור רמבו. בדומה לשירתם של אלה כך גם שירתו מכילה משפטים הניתנים להיתלש כמעט, ויש בה ספונטאניות, סמליות ומיתח ארו-טיים, דימויים וחזיונות בלתי-ראציונליים המגלים את התוהו-ובוהו שבעולמם הפנימי. דימויים "משולחים" אלה יש בהם להזכיר את משובת-הדמיון שהתרדמה קראה להם דרור, בצורה שבזכותה היה אל-חאג' למשורר הערבי הקרוב ביותר אל הסוריאליסטים.

ביצירתם של משוררים אחרים מאסכולת "שיער" ניכרת דווקא השפעת השירה האנגלית והאמריקאית המודרנית, בפרט זו של ת. ס. אליוט, ולא השפעתם של משוררים צרפתיים. כך אצל ג'ברא אבראהים ג'ברא, מוחמד אל-מאגוט ותופיק צאיג. השפעה זו נראית בבירור אצל ג'ברא (יליד בית-לחם) בשירו "מוגולוג של פאוסט בן-דורנו", המדבר, ברוח "מיצעת-הנצחון" של אליוט, על הקמתה של מדינת-ישראל ועל הפליטים הערביים.

בספר שיריו של מוחמד אל-מאגוט, "חזון פי ד'או אל-קמר" ("עצבות באור-הירח". ביירות, 1959), מוצאים אנו את השפעתו של אליוט בשורות הבאות:

הלילה בא באמצע חודש מאי.
כדקירת-פתאום בלב.
כחולה עטוף סדין נפתל.
על שולחן-ניתוח.

אולם השפעה כה בולטת בלתי-שכיחה היא, לפי שכל משורר מקבוצה זו מגלה עצמיות משלו בחוויה, באוצר-המלים, בדימויים ובאישיות. דימויהם ומלותיהם אינם באים להביע מחשבות או ציורים הגיוניים אלא להעלות מצבי-רוח מיוחדים ורגשות מעורפלים ולנצל את הלחן שביסוד המלים וההרמוניה שלהם להפקות רימוזים אֶזוֹטְרִיִּים.

בשירתו של תופיק צאיג אנו מוצאים דו-משמעות שקופה עכ דימויים חושניים ואָבֶר קטיביים, ואילו המחשבה המשוקעת בחוויתו הפיוטית רומזת על משמעויות מופשטות ורגשות עמוקים. הדימויים רבי-רושם, מפתיעים ואישיים. הסגנון פשוט, אך לפי עמים צצים ביטויים דיבוריים או זרים. שירתו משוללת משקל, חרוז. יסודות ציוריים וסיפוריים.

על יחסה של הקבוצה שמסביב לכתב-העת "שיער" לשירה זו שאינה מקבלת עליה את עולם של כללי המשקל המוסכמים עומדים אנו בבירור מתוך דברי הבקורת של המבקרת ח'אלידה סעיד על "עצבות באור-הירח" למוחמד מאגוט. וכך היא אומרת:

ספר זה הוא אנתולוגיה של שירה שלא נזקקה למיסכמת המשקל והחרוז. רוב הקוראים בעולם הערבי לא יראו בתכנון של קובץ זה שירה. הם יכרכרו מסביב לשם באמרם כי זה שיער מנת'ר (שירה-בפרוזה), או נת'ר שיערי (פרוזה שירית) או נת'ד פ'ני (פרוזה אמנותית). אף-על-פי-כן מתפעל הקורא ממנה ולבו נמשך לקראה—לא כפרוזה העוסקת בנושאים שונים או כיפור-מעשה או שיחה אלא באשר היא חומר שירי. עם זאת ממאן קרא זה להעניק את התואר "שירה". כן, זו תוצאה טבעית מנקודת הראות ההיסטורית

של הקורא המצוי, וכנגד זאת הבקורת צריכה לאזור אומץ יותר ולקרוא לדברים בשמם. בעיני, "פרוזה שירית" זו היא שירה.

מבקר אחר, פאמל סעאדה, ניסה להצביע, במאמר ב"שיער", על היסודות העיקריים של מה שקרוי בפיו "תנועת השירה החדשה". הראשון ביסודות האלה הוא "החוויה השירית הישרה", שאיננה חוויה מודעת כמו בשירה המקובלת אלא חוויה בה זכה המשורר לחזון יוצר ופנימי. היסוד השני הוא החוויה השירית האוניברסלית, שפירושה לחדור אל היקום ולהימוג בתוכו. השלישי הוא החזון הפיוטי של המשורר. הרביעי במנין היסודות האלה הוא האקלים השירי, ופירושו ההאצלה הסימפונית מן החוויה הפיוטית ומתוך אחדות אורגאנית עמה. החמישי הוא "העוצם, העיבוי והריכוז": תנופת השירה ברגע היצירה; התהליך הספונטאני של רגישות והחזון הרוחני אצל משורר שזכה לחוויה, זכרון וראייה היסטורית. היסוד השישי הוא הקשר של המלה אל האקלים השירי, ואילו השביעי הוא עמוד-השדרה של השיר—רציפות החוויה השירית, החזון והאקלים השולטים בשיר.

ההסבר המעניין ביותר לשירה המודרנית הוא שבשימושה האישי ויוצא-הדופן במלים ובדימויים משולה היא לשמיעת שיר בלשון זרה שאין המאזין מבין אותה אלא שיכול הוא לחוש בנושאו ובתחושותיו, שבכוחם המוזיקה—בהרמוניה ובדיסהרמוניה שבה—משקפת את האקלים שביקש המשמיע לשקף.

מחוץ לסניגורים אלה של השירה המודרנית רבים המבקרים שתקפו את זניחת המשקל והחרון, ובמיוחד את הנוסח הקרוי קצידת אל-נת'ר. על מחנה השוללים גמנו גם המשוררת העיאקית החשובה, נאזכ אל-מאלאיכה, וכמה סופרים מצריים. אחת הטענות שנשמעו היתה שתומכיה של קצידת אל-נת'ר הם שני כתבי-עת המושפעים מן הספרות המערבית ומערכי-רוח חשודים. ה"אימפריאליזם" תומך כביכול בשירה זו משום שהיא מנסה להפיץ פילוסופיה פסימית ועגומה, מדגישה את כיעורו של העולם ואת יפי המוות, והיא חותרת לערער את הערכים האנושיים ולהשחית את לשון הערבים ולאומיותם.

אף-על-פי-כן נראה כי השירה הערבית המודרנית מתפתחת בכיוון הזרם הזה האחרון שנדון כאן. על כך מעידה בבירור העובדה שמשוררים לאומניים וסוציאליסטיים השוקדים על חזון ראייונלי ועל ריאליזם באמנות קרנם יורדת, בהשוואה למגמה החדשה לחזון האוניברסלי, הפוסלת חיתוך-דיבור גזור-מראש, תכתיבי-צורה וערכים אסתטיים מוסכמים.

בנחם נילסון: בחינות אחדות

ברובן הנוצרי הנוודני

ראשיתה של הספרות הערבית החדשה במחצית השניה למאה שעברה, כשהחלו ארצות המזרח התיכון להתעורר, בהשפעת המערב, מן הקפאון הממושך בו היו שרויות. הספרות הערבית הקלאסית שייגשגה משך שש המאות הראשונות של האסלאם (המאות 12–7 לספחה"ג), אך כאשר פגעו תהליכי שקיעה בעולם המוסלמי נידלדל גם כוח היוצר הספרותי וחדל כמעט. העימות וההיכרות עם תרבות המערב הם שעוררו תחייה ספרותית.

השפעתו התרבותית של המערב בארצות הערביות ניכרת היתה במיוחד בשני מקומות: בעדות הנוצריות של סוריה, ובקאהיר. בעדות הנוצריות של סוריה היה מספר ניכר של צעירים שלמדו לשונות אירופיות והתרשמו מרעיונות מערביים כתוצאה מן הפעילות החינוכית של המיסיונים הנוצריים. בקאהיר היה מספר גדול והולך של מצרים, שנשלחו לאירופה לרכוש להם את המדעים והפיזורים הטכנולוגיים של המערב, או שקיבלו השכלה במצרים בבתי-הספר החדשים שנוסדו על-פי מתכונת מערבית. רבים מן הצעירים הללו להוטים היו לחולל תחייה תרבותית בארצותיהם. הופעת הספרות הערבית החדשה היא מגילויי פעלם של האנשים האלה.¹

התנועה הספרותית במצרים נשכרה במידה ניכרת מן העובדה שרבים מן הסופרים הנוצריים-הסוריים, או, כפי שהם קרויים לפעמים, הסורים-הלבנוניים, עקרו מסוריה שתחת השלטון העותומאני למצרים, מקום שם מצאו להם יתר חופש-ביטוי. הודות לכך נתעשר הנוף הספרותי המצרי בכשרונות ובאינטרסים תרבותיים, ואמנם הופעת הרומן בספרות המצרית קשורה בפעילותם של אותם סופרים סורים-לבנוניים.

יש לזכור שהספרות היפה שבפרוזה, המצויה בספרות הערבית של ימי-הביניים, מורכבת אנקדוטות קצרות אשר אינן קשורות בהכרח זו לזו ואינן כוללות עלילה ממושכת; אף לא היתה בערבית מסורת של שירה אפית שתוכל לשמש בסיס להתפתחותו של הרומן. מכאן שבתחום הסיפורת נודעה חשיבות עליונה לדגמים ספרותיים מערביים, והבאת הרומן לספרות הערבית היא דוגמה של נטילה תרבותית.

הסופרים המהגרים הסורים-הלבנוניים שצוינו למעלה היו פעילים מאד בעתונות; הם תירגמו או עיבדו רומנים מלשונות אירופיות—לא תמיד מן המדרגה הספרותית הגבוהה ביותר—ופירסמו אותם בהמשכים בעתוניהם. רוב הרומנים שראו אור בצורה זו היו סיפורי בלשים או סיפורי אהבה, המכוונים לגרות את סקרנותו של הקורא ולעוררו לקנות גם את הגליונות הבאים. אחדים מן הסופרים הסורים-הלבנוניים ניסו ידם בכתיבת רומנים רציניים יותר. הבולטים שבהם היו ג'ורג' זיידאן ופרח אנטון. הראשון חיבר שורה ארוכה של רומנים היסטוריים הלקוחים מן ההיסטוריה הערבית; האחרון כתב רומנים בעלי אופי פילוסופי-דידאקטי, שבהם היה סיפורי-המעשה רק

מסווה להשמעת דרשות בשאלות מוסר וחברה. צד שווה יש בכל הרומנים שנכתבו בידי אותם הסופרים הסורים-הלבנוניים, בין שהיו רציניים ובין שלא היו, שאף אחד מהם אינו מתאר את המציאות החברתית של מצרים. עם זאת תהיה זו טעות לזלזל בחשיבותם, כי הודות להם התודעו הקוראים המצריים וקהל-הקוראים הערבי בכל-לותו אל הרומן כצורה ספרותית. הסופרים מן הדור הבא, שהיו ילידי מצרים בעצמם, כבר מסוגלים היו להשתמש בסוג ספרותי זה. הרומן הראשון מפרי עטו של סופר, שהיה מצרי ממש, נתפרסם בשנת 1914. היה זה הרומן "זיינב" (שם אשה) מאת מוחמד חוסיין הייכל.²

את סיפור-המעשה אפשר לסכם בקצרה: חאמד, בנו של בעל-האחוזה הכפרי, נמשך אל אחת מבנות הכפר, זיינב, והוא מבקש את קירבתה באורח תמים מאד. זיינב מתאהבת בצעיר בן הכפר בשם אבראהים, אבל הוריה משיאים אותה לבחור אחר. היא נאמנה לבעלה ולבה נקרע בין אהבתה האמיתית לבין חובתה. קרע נפשי זה משפיע לרעה על בריאותה; וכאשר נלקח אבראהים אהובה לשירות הצבא, מחמירה מחלתה והיא מתה. במקביל לעלילה העיקרית, יש עלילה משנית: אהבת חאמד לשארת-בשרו, נערה גידולת-עיר. כאשר נכזבות תקוותיו לנישואים אתה, הוא בורח מן הבית.

בבקרתו על סיפור זה אומר גיב, "העלילה בכללותה קלושה מכדי לפרנס ארבע-מאות עמודים מודפסים, וכרומן יש לספר עוד חסרונות..."³ הרומן גדוש תיאורים מרובים וארכניים של מראות-נוף. הוא גם משופע בהירהוריו של חאמד הצעיר בבעיותיה של החברה וקלקלותיה, ובפרט בדבר מצב הנשים. יש לו לגיבור הצעיר יחס בקרתי למנהגים שעבר זמנם, כי הם-הם, לדעתו, שורש הרעה. עמדתו משקפת את העמדה שנקטו המודרניסטים המצריים, שקראו לשיחרור האשה.

הרבה מבקרים, ערביים ומערביים כאחד, העלו בשעתו את הרומן הזה על נס כ"רומן ריאליסטי". במובן ידוע מוצדקת הגדרתו זו של הרומן כ"ריאליסטי", כי בניגוד לרומנים ההיסטוריים של זיידאן ולרומנים הדידאקטיים של אנטון, אכן טיפל הרומן של הייכל במציאות החברתית של מצרים. אולם ה"ריאליזם" שלו מצוי בנושא עצמו בלבד. אוירתו של הסיפור רומנטית ביותר; מראות הכפר מצויירים כתמונות אידי-ליות פאסטורליות.

המחבר בחר לפרסם את הספר בעילום-שם; כותרת-המשנה של המהדורה המקורית היא "מראות והליכות כפר מאת פלאח מצרי". מסתבר שלא נוח היה לו למחבר לגלות את זהותו בגלל היסוד האוטוביוגרפי שבספר. אפשר גם שהעדיף לפרסם את ספרו בעילום-שם משום שבעת ההיא עוד לא קנה לו הרומן מעמד מוכר כצורה אמנותית רצינית בספרות הערבית. מכל-מקום, המהדורה השניה של "זיינב", שפור-סמה כעבור כחמש-עשרה שנה, כבר נשאה את שמו של המחבר. בהקדמתו למהדורה השניה מעלה הייכל את זכר המסיבות שבהן נתחבר הרומן: הוא היה אז סטודנט בפאריז והתגעגע הביתה, ובהלך-רוח זה כתב את "זיינב". עובדה זו יש בה אולי כדי לתרץ את התיאורים האידיליים הארכניים של הכפר המצרי שהספר גדוש בהם.

נראה בעליל כי "זיינב" הוא מעשה-ידידיו של סופר בלתי-מנוסה. אולם חשיבותו עולה בהרבה על ערכו הספרותי הסגולי: עם הופעתו קונה לו הרומן זכות-אזרח בספרות המצרית.

יש לזכור שאנשי-העט בעלי הנטייה הקלאסית הביעו התנגדות ואירצון כלפי הסוג הספרותי החדש הזה. הם טענו כי הרומן הוא יבוא זר וכי, יתר על כן, לא היה כל צורך ממשי בצורה הספרותית המיובאת הזאת, שכן הצורות המסורתיות של "ריסא" לה", "מקאמה" ו"קצידה" מספיקות בהחלט כדרכי ביטוי ספרותי אמיתי, ואולם בקורת זו השפיעה אך במעט על מהלך ההתפתחות הספרותית.

"זיינב" היה חלוץ ומבשר לשורה שלמה של רומנים מאת סופרים מצריים צעירים, שהיו כולם בני-דורו של הייכל. הרומנים הללו ראו אור חמש-עשרה או עשרים שנה לאחר "זיינב" והטכניקה הספרותית שלהם משוכללת יותר; אולם שותפים הם עם "זיינב" בכמה קווים. הגיבור הוא איש צעיר שקיבל חינוך מודרני ומבחינה פסיכוכר-לוגית נעשה נכרי לסביבתו. כל הרומנים הללו הם וידיים במובן ידוע. עוד נושא מרכזי של "זיינב" עתיד היה לחזור שוב ושוב ברוב הרומנים המצריים שלאחריו: שאלת מעמדן הנחות של הנשים ובידודן בחברה המצרית.

הייכל ושאר המחברים בני-דורו מילאו תפקיד חשוב בזירה התרבותית המצרית בתקופה שבין שתי מלחמות-העולם (1945—1914). הדמות הספרותית החשובה ביותר בקבוצה זו של סופרים הוא טהא חוסיין. הוא גם הסופר הערבי ששמו ידוע ביותר לאנשי המערב. טהא חוסיין מסמל מזיגה פוריה של המורשה הערבית וההשכלה האירופית במיטבה. לפיכך יש ענין מסוים בתיאור הביוגרפיה שלו בקיצור.⁵ טהא חוסיין נולד בכפר במצרים העליונה בשנת 1889. הוא התעורר בשחר ילדותו, ובכל-זאת היה לא-לידו להוכיח את כשרונו הגדול ללימודים. לאחר שהשלים את הלימוד המסורתי של הקוראן בכפרו, נשלח—והוא נער בן שלש-עשרה—אל המרכז הגדול ללימודי האסלאם בקאהיר, אל-אזהר. גם באל-אזהר נתפרסם בחריפות שכלו, בזכרונו היוצא מן הכלל ובסקרנותו האינטלקטואלית שלא-תדע-שבעה. לאחר שנים אחדות באל-אזהר קץ בשיטות הלימוד המיושנות ונטולות-הבקורת והחל להתקומם כנגד המורים האסורים בכבלי המסורת. לאחר כמה ויכוחים חריפים עם מוריו באל-אזהר עזב את המוסד הזה ונכנס לאוניברסיטה המצרית שנוסדה זה-מקורב, בסגנון אירופי; שם למד ספרות ערבית אצל מורחנים אירופיים. משקיבל תואר דוקטור בקאהיר נשלח להמשיך בלימודיו בצרפת; שם למד ספרות קלאסית וסוציולוגיה וקיבל עוד תואר דוקטור. בשובו למצרים נתמנה להורות באוניברסיטה של קאהיר. פרשת-חיינו של טהא חוסיין רצופה פעילות נמרצת בתחומים שונים: הוראה באוני-ברסיטה, ויכוחים פומביים בשאלות שנויות במחלוקת, חברות בממשלה כשרי-חינוך, וכמובן—יצירה ספרותית. הוא סופר פורה מאד ששטחי התעניינותו רחבים ומגוונים: חיבוריו כוללים עיונים בספרות הערבית הקלאסית, תרגומים מלשונות אירופה, מחק-רים ספרותיים והיסטוריים ורומנים היסטוריים, מסות, סיפורים קצרים ורומנים. את פירסומו כמחבר-רומנים קנה לו בספרו האוטוביוגרפי "אל-איאם" ("הימים").

הכרך הראשון של ספר זה מתאר את ילדותו בכפר-מולדתו, והשני את שנות התגברותו באל-אזהר.⁶ ביצירה אחרת, אוטוביוגרפית בחלקה, מספר טהא חוסיין את סיפורו של אינטלקטואל מצרי צעיר, שאתו נפגש באוניברסיטה בקאהיר. עם שהמ-חבר (המספר את המעשה בגוף ראשון) לומד להכיר את גיבור הסיפור, מתברר לו ששניהם באים מאותו כפר, ובעצם הכירו איש את רעהו בנערוּתם. כאן אולי רמז ל כך שגיבור הרומן הזה הוא למעשה האני האחר של טהא חוסיין. שמו של איש זה הוא "אדיב", שם-עצם שניתן לתרגמו כ"אי-ספרות"; אדיב, שם הגיבור, הוא גם שם הרומן.⁷ קרוב-לוודאי שטהא חוסיין נתן את השם הזה לגיבורו לציין בכך שהוא מיצג את האינטליגנציה החדשה של מצרים. אדיב חש כי אורח-החיים המסורתי זר לרוחו והוא נמשך אל תרבות אירופה. כתלמיד מצטיין באוניברסיטה של קאהיר יכול אדיב להישלח להשלמת לימודיו בצרפת, אבל רק סטודנטים רווקים יכולים לנסוע ואילו הוא נשוי. לכן מתגרש אדיב מאשתו והוא בן-חורין לצאת לחוץ-לארץ. בצרפת שרוי אדיב במבוכה מבחינה מוסרית: הוא מוצא את עצמו בחברה בה נהוג מגע-ומשא חברתי חפשי בין גברים ונשים והוא נמשך שוב ושוב לפרשיות-עגבים ואינו מתמיד לשקוד על לימודיו. מבוכתו הנפשית של אדיב גוברת עם פרוץ המלחמה (מלחמת-העולם הראשונה); פאריז היא בעיניו פסגת הציביליזציה האירופית והתגל-מותה, ועתה צפויה לה סכנה שתיפבש ותיחרב. הוא נמלא חרדה שמא תאבד אותה תרבות אשר למענה זנח את תרבות אבותיו. אדיב כושל תחת נטל דאגותיו, וסופו בביית-חולים לחולי-נפש.

הייאוש בו חדור הרומן הזה אינו מיוחד אך-ורק לגיבורו של טהא חוסיין; רוב הגיבורים המשכילים הצעירים המוצגים ברומנים המצריים הם נבוכים ואובדי-דרך מבחינה מוסרית ואינטלקטואלית.

טהא חוסיין ניסה את כוחו גם בחיבור רומנים המתארים צדדים אחרים של החברה מצרית ומעלים טיפוסים שונים. הוא כתב רומן בשם "דועא אל כרואן" (קריאת השרוני).⁸ זהו מעשה ביהסים סבוכים ומופלאים הנרקמים בין נערה עניה ממוצא בדווי לבין מהנדס, אשר בביתו היא באה לעבוד כמשרתת. האחות הבכירה של גיבורת הסיפור עבדה לפני כן בבית המהנדס הזה, צעיר עשיר וקל-דעת, אשר פיתה אותה. אחרי שהרתה לו ועזבה את ביתו, נרצחה על-ידי דודה, שנהג על-פי חוקות-הכבוד של הבדווים וביקש להציל את המשפחה מחרפה. האחות הצעירה אחת היתה תשוקתה—להינק מן המהנדס על האסון שהביא על ראש אחותה. אך כשהיא מגיעה אל ביתו של המהנדס כמשרתת, הוא מתאהב בה בכל עוז. בתחילה היא דוחה אותו בבוז, אך מעט-מעט, ולאחר מאבק-רגשות עמוק, היא משיבה לו אהבה. לבסוף גוברת האהבה על השנאה ועל ההבדלים המעמדיים, והשנים נישאים כדת-זכדין. היצירה מצטיינת בתיאור תנודות-נפש דקות מן הדק ובקטעים ליריים בולטים ביפיים.

טהא חוסיין היה הסופר המצרי הראשון שחיבר "הגדת משפחה"; בהגדה זו הוא מתאר את חייה של משפחה מצרית מן המעמד הבינוני בעיר קטנה משך שלושה דורות בשלהי המאה שחלפה וראשית המאה הנוכחית.⁹

מה טיב גדולתו של טהא חוסיין כרומניסט? יש לו יכולת מופלאה לתפוס את אפיה של הסביבה החברתית, והוא גילה כושר הבחנה פסיכולוגית, שהיא חדה ומלאת-רחמים כאחת. מצד אחר, אין הוא משכיל לבנות את הרומנים שלו על-פי תכנית ארכיטקטונית. הוא מצטיין במירקם יותר מאשר במבנה. טהא חוסיין נהג בלשון כבחומר-הגלם של אמנותו. הטכניקה הסגנונית האפיינית לו היא השימוש בהקבלה: הרבה ממשפטיו מורכבים שנים או שלושה חלקים מקבילים. הפסוקים המקבילים יכולים להיות נרדפים, משלימים או מנוגדים. טהא חוסיין עושה בכלי סגנונו כגלף: הוא מגלף אותו פעמיים או שלש בזוויות שונות מעט זו מזו כדי להשיג יתר חדות או בת-גון דקה יותר. בתוך כך יש לטכניקה הסגנונית הזאת השפעה קצבית עזה. טהא חוסיין מצויד מאין כמוהו לאמנות המילולית הזאת: יש לו שליטה מופלאה בלשון ובספרות הערבית, והוא משתמש בחומר הזה במוחיות ובהאבה לשם השגת מטרותיו האסתטיות. הוא יחיד-במינו בין הסופרים הערביים החדשים בגישתו אל אמנות הלשון, ולהישגיו בתחום זה אין מתחרה.

בפנותנו לתקופה שלאחר מלחמת-העולם השניה, מוצאים אנו שהרומן נעשה סוג ספרותי אהוב מאד, וקם דור חדש של סופרים הכותבים מספר רב של רומנים. אנו מוצאים שרבים מן הסופרים האלה מתמחים בסוג ספרותי זה, להבדיל מן המחברים אנשי הדור הקודם שנוקקו לרומן רק באקראי. סיבה אחת ברורה לגידול הרב בתפוקה הספרותית היא העלייה העצומה במספר הקוראים. נציגים טיפוסיים לרומניסטים שלאחר המלחמה (שעודם פעילים ומקובלים על הקוראים) הם אחסאן עבד אל-קדוס, יוסף אל-סיבאעי ועבד אל-חלים עבדאללה. הללו, לעומת הסופרים מן הדור הקודם, שולטים יותר בטכניקה של המבנה הסיפורי; ואולם כשאנו באים לבדוק את תוכן יצירתם, אנו מוצאים שהוא רדוד למדי. עלילותיהם מעלות על הרוב שינויי-גירסה על הנושאים של "גבר אחד ושתי נשים" או "שני גברים ושלוש נשים"; סגנונם—בנאלי.

כשמותחים עליהם בקורת בשל השחיתות של גיבורי סיפוריהם, משיבים המחברים האלה שהתליתם היא להוקיע ולהרשיע את הטיפוסים האלה מבני הבורגנות הגבוהה שעשו חיל בימי המשטר הישן. רוצה הייתי להביא כמה מהערותיו של ד"ר לואיס עוואד, מבקר מצרי ידוע, על הסופרים האלה.¹¹

"כאן לפנינו רומן מסוג החיים-בוורוד, או בקורת בורגנית רחמנית על חולשות החברה הבורגנית, או תיאורים דו-ממדיים של ההתנהגות המינית חסרת-העכבות של בעלי-החיים הבורגני. מסתבר שהאינדיבידואליזם שלהם, התוקפני ונטול האישיות, שהיה מקובל ונמרץ כליכך בשלהי שנות ה-40 ומשך כל שנות ה-50, הוא שקיפד את אסכולת הריאליזם החברתי בתהום הסיפורת, האפיל על כשרונות משובחים אך מצניע-לכת כגון... [כאן מציין עוואד שמות אחדים] והקשה עליהם ביותר למצוא קהל גדול יותר."

אמנם הערותיו של עוואד עמוסות-לעיפה מונחים מארקסיסטיים, אך בעיקרן הן נכונות.

גישה מרעננת בחידושה אל מסירת המציאות בספרות באה לידי גילוי ברומן "אל-ארד" (האדמה) מאת עבד אל-רחמאן אל-שרקאוי. "אל-ארד" (יצא לאור ב-1954) הוא סיפור על חיי הפלאחים בכפר קטן. די בו במקומו של סיפור זה להבדיל את הרומן מרוב הרומנים המצריים, שעלילתם מתרחשת בקהיר או באיזה כרך אחר, והם מתארים את הסביבה של הבורגנות הגבוהה או המעמד הבינוני. גם בסגנונו שונה "אל-ארד" שינוי ניכר, שכן מחברו, אל-שרקאוי, כתב את כל חלקי דו-השיח בספר זה בניב המדובר המצרי ולא בערבית הספרותית. השימוש הנרחב בניב המדובר המצרי ברומן זה היה נסיון נועז ומעניין. רומניסטים אחרים, אם השתמשו בכלל בניב המדובר, השתמשו רק בביטויים מעטים ופזורים כדי להוסיף מעין תיבול ללשונם. השימוש העקיב בניב המדובר בכל חלקי השיחות ב"אל-ארד" היה חלק מנסיונו של המחבר להעלות את המציאות הגלמית באורח בלתי-אמצעי ככל האפשר.

סיפור-המעשה של "אל-ארד" עומד על זכרונות המחבר מכפר-מולדתו במצרים העל-יונה בשנות ה-30. הסיפור נפרש-והולך כדרך שנראה בעיני נער בן שלש-עשרה, החוזר מקאהיר לכפרו לפגרת-הקיץ שלו. הסיפור מרוכז במאבקם של הכפריים נגד תכנית לסלול כביש בשדותיהם על חשבון שטחי אדמתם; כביש זה נועד לשרת אך-ורק את האינטרסים של בעל-האחוזה עשיר שנחלתו סמוכה לכפר. הממשלה נושאת פנים לבעל-האחוזה העשיר ומנסה לאלץ את הכפריים להיכנע. הם סובלים מאסר ועינויים בקשי-עורף ואינם מוותרים על זכויותיהם. שרקאוי מספר על היסטוכים של הפלאחים עם מפקחיה-השקאה של הממשלה ובינם לבין עצמם על זכויות-מים, הוא מתאר את משפטיהם הקדומים, את פחדיהם, רעבם ואהבתם.

התמונה שמעלה רומן זה שונה תכלית-שינוי מן התמונה של חיי-הכפר כפי שהם מוצגים ב"זיינב" (שראה אור ארבעים שנה קודם), ואל-שרקאוי מדגיש את העובדה הזאת. השוואה זו נעשית ברומן "אל-ארד" על-ידי הגיבור הצעיר. וכך דבריו:¹¹

"בשבתי ליד גלגל-המים הייתי מעלה בזכרוני את הספרים אשר קראתי בימי הקיץ. תדיר הייתי זוכר את 'אל-איאם', 'אבראהים אל-כאתב', ו'זיינב'.¹² והייתי רואה בכפרי הרבה ילדים שעיניהם אכולות זבובים כמו בכפר בו התגורר המחבר של 'אל-איאם'.

"ומתאווה הייתי בלבבי שגם כפרי יהיה בלי תלאות כמו הכפר בו גרה זיינב. שם אין הפלאחים רבים על המים, והממשלה אינה גוזלת מהם זכויות השקאה ואינה נוטלת מהם שטחי קרקע ואינה שולחת אנשים צהובי-מדים המרביצים בהם בשוטטים...

"ובלבי התאווייתי שיהיה גם כפרי כמו הכפר של זיינב, מקום שם אין הגברים והנשים זבים דם ומוגלה לאחר שהם משתינים..."

עודו נער יכול היה המחבר לדמות בנפשו שהכפר של זיינב היה אמיתי, אבל עכשיו מבין הוא את המציאות המרה, והוא מדבר באירוניה על התמונה הכוזבת שצייר סופר בן הדור הקודם.

לאחר מהפכת 1952, ובמיוחד לאחר 1956, נעשה הקריאה ל"ספרות נושאת-בשורה"

מקובלת מאד אצל מבקרים וסופרים כאחד ; הביטוי הערבי המביע את הסיסמה הזאת הוא "אל-אדב אל-האדף". לדעת הדוגלים בסיסמה הזאת חייבת כל יצירה ספרותית לשרת איזו מטרה חברתית חיובית מוגדרת.³¹

כדוגמה לזרם זה בספרות המצרית אביא כאן רומן אחד שנכתב בידי יוסף אדרים, מן המפורסמים שבסופרים המצריים הצעירים ; זה רומן קצר בשם "אל-עייב" (החסא), שיצא לאור בראשית שנות ה-60.

רקע המעשה נמשרד ממשלתי מסוים, וזמנו לערך 1960.³⁴ סיפור-המעשה פותח בכניסתן של חמש פקידות חדשות למחלקה. קודם-לכן לא עבדו שם נשים מעולם, וכל הגברים שבמחלקה תוהים על המצב החדש והוא נראה להם מצחיק מאד. בעת פגישתם במזנונו של המשרד, מחליפים הפקידים ביניהם הערות על סגולותיהן הגופניות של הבחורות : "מי ראויה לכתר מלכת-היופי בין החמש, ומי ההדורה ביותר, ומי צריכה להיות מלכת-הרגליים".³⁵ הפקידים הגברים סבורים כולם שהבחורות לא תוכלנה למלא את תפקידיהן כהלכה ויהיה עליהן לפרוש כעבור שבועות אחדים. מנעימת דיבורו של הסופר ברור בהחלט שהוא שולל את עמדתם של הפקידים כלפי הבחורות וכי הוא מתנגד להשקפות המיושנות על נשים, המשקפות באותה עמדה. עתה מתמקד הסיפור באחת מחמש הבחורות שהוטל עליה לעבוד בחדר אחד עם ארבעה גברים. בחורה זו, סנא שמה, סיימה לא מכבר את לימודיה בניהול-עסקים במכללה. היא נבונה ובעלת אידיאלים היא להוטה להצליח בעבודתה. לאחר כמה שבועות קשים מלאכתה מצליחה בידה. אולם אחד הפקידים, הפונה אליה פניות בלתי-מוסריות, מעליב אותה ומרגיזה : זה ברנש דוחה למדי, וסנא סולדת ממנו בתכלית. משעה שהבחורות לומדות להכיר מקרוב את עבודתה של אותה מחלקה נמצאות כולן למדות, וסנא בכללן, שכל הפקידים במחלקה מקבלים שוחד ושלמונים. הפקידים בחדרה של סנא מנסים לעשותה שותפת לעסקיה המושחתים, אך היא מסרבת בהתמרמרות לקחת שוחד, הגם שמשפחתה זקוקה לכסף עד מאד. אך בלחץ צרכיה הדוחקים של המשפחה היא נלכדת בפח על-ידי איש-עסקים מושחת ומקבלת מידו שוחד. כאשר אך סתה מדרך-הישר בעיניו זה, מקפחת היא את מוסריותה מכל-זכל : בריבוי עצמו היא נאותה לפרשת-אהבים עם הפקיד שכבר פנה אליה לפני כן בהצעות שאינן כשרות ואשר את פניו השיבה ריקם ; עתה נפלה.

התוכן החברתי של הרומן הזה ברור. זו התקפה על מיקח שוחד, ובצדה—קריאה לשחרור מלא ואמיתי יותר של הנשים. מעלותיו הספרותיות של רומן זה נופלות בהרבה מכוונותיו החברתיות הראויות לשבח. הנפשות בסיפור-המעשה הן גלופות שחוקות, והניגודים הפנימיים שלהן מוגשים בנוסחות פסיכולוגיות פשטניות ; הלשון היא לשון עתונאית אפרורית.

זכתה הספרות המצרית המודרנית ויכולה היא להתפאר ברומן מסוג ברוך-דמיון ונוסף-השראה הרבה יותר. אני מתכוון כאן ליצירתו של נגיב מחפוז. נגיב מחפוז (יליד 1912) החל את דרכו כרומניסט ברומנים היסטוריים שרקעם הוא מצרים העתיקה ; משפירסם שלושה רומנים כאלה, פנה לרומנים חברתיים-ריאליסטיים שרקעם

מצרים של זמננו. תהילתו הגיעה לשיאה לאחר שפירסם (בשנים 1957—1956) את חיבורו הגדול ביותר, טרילוגיה המתארת את חייה של משפחה קאהירית מן המעמד הבינוני משך שלושה דורות, מאז מלחמת העולם הראשונה עד לאחר מלחמת העולם השנייה. הקורא יזכור שהרומן מן הטיפוס של "הגדת משפחה" הובא לספרות הערבית לראשונה על-ידי טהא חוסיין, ומעניין לציין כי בטרילוגיה שלו פותח מחפז—מבחינה כרונולוגית—במקום בו סיים טהא חוסיין ב"הגדה המשפחתית" שלו.

בשום־פנים לא נוכל לבחון כהלכה את יצירתו של מחפז במסגרתה של סקירה כללית זו. מחפז פירסם שמונה־עשר רומנים וארבעה כרכים של סיפורים קצרים.¹⁶ אנסה לדון בקצרה באחד מן הרומנים שלו. נבדוק איפוא את הרומן הקצר "אל־לך ואל־פלאב", (הגנב והכלבים), שראה אור בשנת 1961.¹⁷

סיפור־המעשה פותח שעה שהגנב מקבל חנינה לרגל יום־השנה למהפכה ומשתחרר מבית־הסוהר. הוא איש עצוב וגלמוד: אשתו עזבתו ונישאה לעוזרו ואיש־בריתו לשעבר, שנעשה ראש הכנופיה כאשר נחבש הוא בבית־הסוהר. ידיד זה לשעבר הוא שהסגיר אותו במסרו למשטרה ידיעות שהביאו לידי מאסרו. עתה, בצאתו מן הכלא, מקווה הגנב שבתו, שהיתה תינוקת ממש כאשר הושם בכלא, תאהב אותו, אבל היא אינה מכירה את אביה ואינה מניחה לו לחבקה. לאחר אכזבה זאת מחפש הוא ריוח והצלחה ממקום אחר: הוא מכיר את העורך של אחד העתונים החשובים של קאהיר; הוא מקווה שבעזרתו של הלז יוכל להיות לאזרח הגון. העורך נותן לגנב קצת כסף ומבקשו שלא ישוב עוד להטרירו. מעשה זה פוגע בגנב עד עומק נפשו, שכן לפני המהפכה, כשהיה הגנב נער עני והעורך היה סטודנט בעל השקפות סוציאליסטיות, אמר הלז לנער העני כי מן הצדק הוא לגנוב מן העשירים שהרי הללו גנבו את עשרם מן העניים. אך עתה העורך עצמו דר בחווילה מפוארת שלפני המהפכה היתה שייכת לאחד מעשירי קאהיר; שוב אין העורך רוצה בשום מגע עם הגנב העלוב.

הגנב מבקש להינקם מאלה שבגדו בו (להם הוא קורא "כלבים"); שותפו־לשעבר והעורך. הוא מנסה להרוג את שותפו אבל תחת זאת הוא פוגע, בשוגג, באיש אחר. אף אין הוא מצליח בנסיונו לרצוח את העורך. המשטרה רודפת אחריו, והוא מוצא מחסה ואהזה אצל שני אנשים: אחד הוא שייך צופי זקן,¹⁸ והשני—זונה שאהבה את הגנב בשכבר־הימים ומוסיפה לאהוב אותו. זמן־מה מסתתר הגנב בחדרה של הצעירה, אבל יום אחד היא נעלמת, אולי משום שאסרוה השוטרים. בעזרת כלבי־משטרה משיי גים אותו השוטרים. עתה הוא מסתתר מאחרי המצבות בבית־קברות ישן, ולאחר חילופי־ריות הוא מומת על־ידי השוטרים בעוד קול נביחותיהם של כלבי־הצייד מנסר־והולך.

סיפור זה הוא משל, המסמל את המצב האנושי כפי שהוא נראה בעיני מחפז. גיבורו שרוי במצב של ניכור חסר־תוחלת: נכרי הוא לחברה, והוא חי ללא אמונה וללא תקווה. תחושה של ניכור היא טיפוסית לכל גיבורי הרומנים האחרונים של מחפז. דומה שכאן (כמו בכמה רומנים אחרים) מרמז מחפז שאולי יוכל האדם למצוא גאולה מבדידותו וחרדתו בזכות אמונה דתית או אהבת אשה. אבל אין מחפז רואה

באלה פתרונות קלים, שכן בדרך־כלל שוב אין האדם המודרני יכול להבין את לשון הדת, ואפשר שלא יהיה מסוגל ליצור יחסים עמוקים עם אשה. זהו למעשה מקרהו של הגנב בסיפור שלנו. הוא ניאות לקבל את המחסה שמציעה לו הזונה ומתענג על חסדיה; הוא אפילו מחבב אותה, אך אין הוא נענה ברצינות לאהבתה. המיסטיקן הזקן מנסה להביא לו נחמה רוחנית בדברי חכמה מיסטית, אבל פירושו של מלים אלו נבצר מבינתו של הגנב, או אולי נראה לו כאילו הבשורה רחוקה ואיננה ממין הענין.

עמדתו של מחפזו אפשר לכוונה אקסיסטנציאליסטית; השאלות שעמהן הוא מתמודד (באמצעות נפשותיו הבודדות) הן המוות, האהבה, האמונה. החיפוש אחר משמעות בחיים הוא גרעין יצירתו.

מחפזו שואב בהצלחה מן המקורות השונים של הביטוי הגנוזים בספרות הערבית של ימי־הביניים, ובד־בבד עם זאת אין הוא סולד מניבי לשון־הדיבור שעה שדו־השיח מחייב זאת. תוך שימוש ביסודות לשוניים שונים כאלה יש לא־לִידו להפיק פרוזה ספרותית חיה וגמישה.

מחפזו מתבלט כרומניסט המצרי החשוב ביותר של הדור הזה, ובלי ספק תהיה להישגו השפעה גדולה על יצירתם של הסופרים הצעירים יותר במצרים ואף בשאר ארצות דוברת־ערבית.

הערות

¹ על השלבים הראשונים בהתפתחות הספרות הערבית החדשה, ראה H.A.R. Gibb, "Studies in Contemporary Arabic Literature", בוסטון, 1962, ע"ע 319—245. וכן בספרו *Studies on the Civilization of Islam*

² הדיון הנוכחי בוייג נשען במידה רבה על ניתוח רומן זה אצל גיב, ראה למעלה, ע"ע 291—294.

³ ש. מ. ע' 292.

⁴ ש. מ. ע"ע 296—298.

⁵ ידיעות נוספות ראה P. Cachia, Taha Husayn, London, 1956.

⁶ חלק א של אל־אִיאם ראה אור בשנת 1929, חלק ב כעבור עשר שנים. יש תרגומים אנגליים של ספר זה על שני כרכיו. לעברית ניתרגם ספר זה (חלק א בלבד) על־ידי מ. קפליוק, (י. מ. ים, תל־אביב, הוצאת "אמנות", תרצ"ב), וכן תורגם לצרפתית ולשפות אחרות. אדיב יצא לאור ב־1935; ניתרגם לצרפתית על־ידי בתו ובנו של הסופר בשנת 1960.

⁸ יצא לאור ב־1938; תרגום צרפתי הופיע ב־1963 בלבנון.

⁹ שם רומן זה הוא "שגרת אל־בוס" (עץ האומללות), והוא ראה אור ב־1944. ר' מ. מילסון, המזרח החדש, כרך טז, מס' 3—4, 1966, ע"ע 309—290.

¹⁰ לואיס עיוארד, "ההתפתחות התרבותית והאינטלקטואלית במצרים מאז 1952" במצרים מאז המפכה (בעריכת פ. י. ואטיקיוטיס), לונדון, 1968, ע"ע 151—150.

¹¹ אל־ארד, קאהיר, 1954, ע"ע 343—344.

¹² אל־אִיאם וזייג בהם, כמובן, הרומנים שהזכרנו למעלה; אברהם אל־כאתב אף הוא רומן מפירסם (יצא לאור ב־1931) מאת אברהמים עבד אל־קאדר אל־מאזני (1889—1949).

¹³ נושאי־הדגל הראשי להשקפה זו היה מוחמד מנדור, מבקר ספרותי מצרי חשוב (נפטר בשנת 1965). הוא כתב הרבה מאמרים למען "אל־אדב אל־האדף", כגון "אל־אלתזאם ומסאולית אל־אדיב" (מושג ההתחייבות ואחריותו של אי־הספרות), אל־כ־א־ת־ב, מס. 21 (דצמבר 1962), ע"ע 13—15).

¹⁴ אין בסיפור שום תאריכים אף לא רמזים למאורעות ציבוריים חשובים, אבל בנקודה אחת הגיבורה חולמת על כך שתהיה לה מכונית "נצר", וייצורן של מכוניות אלו החל במצרים רק בשנת 1959.

¹⁵ יוסף אדריס, אל־ע־י־ב, ע' 22.

¹⁶ מספר מאמרים נתפרסמו בעברית על סופר זה וכמה מיצירותיו תורגמו לעברית. ראה מתתיהו סלד, "דמות השלטון בעיני נגיב מחפוט", המזרח החדש, כרך טז (1966), 310—313; "השליו והסתיו לנגיב מחפוט", קשת, כרך ח, חוברת ב (חירף 1966), עמ' 156—167; מנחם מילסון, "נגיב מחפוט" בעיית החיפוש אחר תוכן חיים, המזרח החדש, כרך יט (1969) עמ' 8—1. הרומן זקאק אל־מידק יצא בשם סימסה בקהיר בתרגומו של יצחק שרייבר, תל־אביב, עם עובד, 1969.

¹⁷ הספר עומד לצאת בעברית בספריית־פועלים, בתרגומו העברי של מ. קפליוק.

¹⁸ צופיות היא המיסטיקה של האסלאם; שייך צופי היא המנהיג הרוחני של חבורת חסידים הנמנים על מסדר צופי.

שם ובלתו אין כל מאום. ובתשתית אשר אלו
אבניה עוברים שני זרמים המלווים את הספר
מראשיתו ועד סופו: המצב הכלכלי והמצב
המוסרי.

הגיאוגרפיה אינה אלא בימה סבילה עליה
העם נעִוֵּנֵד כשהוא יוצר אנב לכתו את הכפִּי
רים, המנזרים והערים ברוסיה; אין זו רק
המפה בה טובע האדם הרוסי שמות בעלי
משמעות היסטורית מופלגת. הגיאוגרפיה כִּי
ללת את היער, הערבה והנחל, שבלעדיהם
אין לתאר את עיצוב דמותו של העם הרוסי.
אינני מפנה את הקורא אל העמודים העוסקים
בנושא זה אולם דומה כי טוב יעשה אם יצִי
טייד באטלס כשהוא עוסק בפרקים אלה; רק
או יומחש לעיניו המרחב העצום, רק אז יבין
את התנועה־הטלטה שידעה ההיסטוריה ה־
רוסית בראשית היותה, רק אז ישיג מדוע
קסמה לו לקליוצ'בסקי תנועה זו של המוני־
אדם מן הוולגה אל הדנייפר ומדוע ראה בה
משמעות היסטורית מופלגת כל־כך.

כמעט מראשיתה ועד עצם היום הזה נבלעה
ההיסטוריה הרוסית בלוע המדינה. עוד טרם
למדה המדינה הרוסית להבדיל בין טוב ורע
וכבר פנתה נגד בניה וכפתה עליהם עול של
צאר ומסים וארגוניות ומשלחת מוסדות רעים,
והתפיחה בצמרתה מעמד עליון דק ומנופח,
שחובותיו כלפיה מצטמצמות־והולכות מדור
לדור ועשרו ועצם כוחו גדלים־והולכים. אם
אינני טועה בכוונתו של קליוצ'בסקי, הרי אין
דעתו נוחה מריכוז עצום זה של כוח.

מתחת למכבש הזה נלחץ העם. קולו כמעט
אינו נשמע. אולם הוא נמצא, ללא ספק, קל־
יוצ'בסקי מרבה לעסוק ברצון העם, סחדיהעם
ומצב העם כבישיות נתפסות; והרי אלה
דברים שאין להם שיעור. הכל מודים בהם
ואין איש יודע את עומקם. אדרבה, דומה כי
אין דעתם של היסטוריונים נוחה משימוש
במושגים אלה לא אצל עמיתיהם ולא אצל
תלמידיהם (לעצמם הם מתירים...). אולם קל־
יוצ'בסקי מצליח לפחת חיים בישויות אלו עד
שאינן שוהה לפקפק בחיקותם של יצירי־
דמיונו. כשהוא עוסק בהם דומה הוא לצייר
של תמונות מופשטות שבכשרונו לצייר בסג־
נון קלאסי מכירים הכל ועל כן הוא מרשה
לעצמו "שעשועים" כאלה.

היסטוריה של רוסיה

א. איך בוראים היסטוריה

תחילתו של הספר—צעדים וזירים על בלי־
מה. מיתח בין רגישויות בלתי־נתפסות, ההופ־
כות בהמשך הדברים ישות היסטורית, לבין
גורמים ניתנים למדידה: דרכי מים, רצועות
קרקעיות יבוטאניות. מחקר על פרשת־דרכים
בין האגדה, האפוס והמסורת ובין התעודה
ההיסטורית. נסיון לדלות מן הגיאוגרפיה ומן
האקלים ומתנועות המוני־אדם את הריח ה־
רוסי המיוחד, את הצליל האפיני, את תווי־
הפנים, את הקלסתר האתנוגרפי. חיפש אחר
המובהק בתוך המעומעם, אחר הרצף בתוך
האפיזודות. אחר הסדר בתוך הבהוה. תקופה
ראשונה זו היא הקשה ביותר להיסטוריון כי
עליו להציג בפני הקורא משמעות היסטורית
הבנויה נדבכי רמזים. בשלב זה של המחקר
עוסק קליוצ'בסקי בנסיון לדלות מתוך ה־
פולקליר והאפוס את האירוע ההיסטורי, ל־
אחר־מכן ימשו הפולקלור והאפוס רק עדות
מסייעת לאירוע ההיסטורי הידוע על־פי מקו־
רות אחרים.

ב. אבני־הבנין

בחירתו אל היש בתוך האין בורא קליוצ'בס־
קי את אבני־הבנין ההיסטוריות, את הישויות
מהן הוא מרכיב את המשמעות ההיסטורית,
בחירתו אל היש בתוך האין בורא קליו־
צ'בסקי את אבני־הבנין ההיסטוריות, את הי־
ישויות מהן הוא מרכיב את המשמעות ה־
היסטורית, את הרצף ההגיוני שמאחרי החזות
המבלבלת של המאורעות. אבני־היסוד הן:
הגיאוגרפיה—היער, הערבה והנהר, אלה
איתני הטבע הרוסי; המדינה—הצאר, המע־
מדות העליונים, המוסדות, הביורוקרטיה ו־
המבנה הריכוזי; העם—זה הגיבור האלמוני,
חסר־הרצון, חסר־התודעה, אשר תמיד הוא

ג. המהלך מן העבר אל ההווה, מן ההווה אל העבר

השיטה ההיסטורית הרגילה היא התירה אל השרשים. התופעה ידועה, חובתו של ההיסטוריון לברר מתי התחילה, מתי לראשונה נראתה, גרשמה, געשתה מודעת. לאחר־מכן מנסה הוא לעקוב אחר ההשתלשלות, אחר הרצף. כל זמן שהתופעה קיימת. זוהי תנועה תמידית מן ההווה אל העבר, מן המוכר אל ה'א' מוכר, מן הצמרת אל השרשים, ולהיפך—כן התופעה העוברית, מקווי ההיחצרות הראשינים אל היצר המוגמר. תנועות אלו לפנים ולאחור אפשר לעשות מתוך אובייקט טיביות מוחלטת וריחוק דעת מדעי. אפשר למנות את העובדות בלי להסיק מסקנות, אפשר גם לפרט מסקנות בלי לתאר את העובדות. אצל קליוצ'בסקי ימצא הקורא, כמו־כן את השיטה ההיסטורית הנוכחת, אולם, אם אינני טועה, אין הוא מוציא עצמו אל מחוץ לתחום. קליוצ'בסקי מתאר את ההיסטוריה הרוסית כצגיג של העם הווליקורוסי. התמונה ההיסטורית הנראית לו בימיו, בין טובה היא או רעה, היא הישגו של העם הווליקורוסי. וכל המהלכים ההיסטוריים שהביאו ליצירת תמונה זו ערוכים על־פי תכנית שהיא כיוונו הלגיטימי של העם הזה. בתארו את ההשתלשלות מצאיר אל צאר אומר קליוצ'בסקי כי צאר זהוזה הספיק לבבוש רק כד־זכך מאד־מת רוסיה ואילו לבא אחריו נותר עוד לעשות כד־זכך. כמו יש לעם הרוסי ייעוד היסטורי, התחום בגבולות גיאוגרפיים מסוימים הנהיגים לקליוצ'בסקי, והוא הפך להקנות הכרה זו גם לקיראיו או ליומעיללקה.

במהלך היסטורי זה נלחם העם הרוסי נגד הטאטארים, המכונים בפי קליוצ'בסקי שודדים— רוצה לומר: הבעלים הלגיטימי של האזור הגיאוגרפי הוא העם הרוסי. מלחמות העם הרוסי יש להן כיוון—דרומה וצפונה ומזחה—וכל מקום אשר יציג כפ־רגלו שם לו יהיה. בסערת הקרבות הוא מכלה את כוחו ולכן אינו מספיק לעשות דברים אלה אי אחרים, כי אילו הכרת הוא לעשות דברים מסוימים. מהלך זה מן ההווה אל העבר מאפיין את הספר.

ד. דיוקנו של ההיסטוריון כאמן

הספר הנדון כאן הוא קובץ הרצאותיו של קליוצ'בסקי, וכקוראים אין אנו חייבים לתת דעתנו על ערכו של קליוצ'בסקי כמרצה. נא־מנה עלי עדות תלמידיו של קליוצ'בסקי. ה־מיבאת במבוא הספר, שהיה מרצה מזהיר, אולם ראוייה לברכה העובדה שאין לשון ה־דיבור ניכרת בכתוב. לשון־הדיבור ולשון־הכתב נמצאות במישורים שונים. יכול שיהיה אדם נואם, או מרצה מזהיר המרתק את שר מעיו ככוח אישיותו וככוח הדיבור, ובקסם געימות והגשות, או בכשרון־משחק, וכשאתה בא לעיין בדברים שהוקסמת לשמעם והנה לשווא תחפש את הקסם. הספר נערך בידי מחברו בצורה כזאת שהניצוץ המקרי והחולף באורח־הדיבור נעלם ונשאר הברק האינטלקטואלי, פרי המחשבה, הווהר האמיתי שבניסוח הקולע והמישקע הטוב של ההומור. התחירה להגיע אל העיקר, אהירות השיטה, השיר מוש התריר באותן אנבי־בנין מותירים בקר רא תחשיבה שהיא נמצא במעבדה היסטורית, החמרים שהקרא ממוודע אליהם תוך כדי קריאה מתחברים ומתפרדים וחוזרים ומתחבר רים שנית בצורה אחרת ובגון אחר; כאלה הם המעברים מ"שלטון הרוז" אל "הסדר ה־נחלאי" ואל "נסיכות מוסקבה", וממיד אתה שב ונתקל בעם הרוסי ובאדם הרוסי ובאופי הרוסי, השונה מזה של מערב־אירופה.

מהו, אפוא, סוד אמנותו של קליוצ'בסקי?— התחירה אל העיקר, הפרדה ברורה בין עיקר יטפל, וגיבוש מהוקצע של דרך ההרצאה ו־הסקת המסקנות.

ה. הקורא

בידי הקורא ניתן נכס תרבותי לעשות בו כטוב בעיניו. זה ספר־עיון חשוב, שאפשר להתבדר בקריאתו, אולם בחלקים לא מעטים הוא גם ספר־קריאה מרתק שאפשר להסיק ממנו מסקנות עיוניות.

המעוניין ב־instant history יכול להסתפק בסיכומי הפרקים, אך מי שרוצה לקבל תמונה מלאה של ההיסטוריה הרוסית אינו יכול ל־הסתפק בספרו של קליוצ'בסקי בלבד. קל־יוצ'בסקי אינו מרבה לעסוק בהיסטוריה הר־סית בהקשר האירופי שלה; הצד של מדינ־

עיצוב הערבים

הגדרתו של ערבי היא דבר קשה כמעט כהגדרתו של יהודי, אם גם מסיבות שונות למדי. מר קרמייקל, שיצירתו הנוכחית מכונה נת לתת הגדרה של "ערבי", בחכמה עשה שנמצע מהגדרות חותכות ודוגמתיות ותחת זאת בחר בגישה ההיסטורית—לתאר את התהוותה של זהות ערבית כתהליך היסטורי. מכאן השם אשר נתן לספרו. דו"המשמעות שבמלה "ערבי" יש לה כמה וכמה מקורות. אחד מהם הוא שהרוב המכריע של המתגארים כערבים הם מוסלמים. אולם ספק אם יש דבר מטעה יותר מן המשוואה של "ערבי" עם "מוסלמי". זאת משום שהאסלאם אינו מכיר בחשיבותן של הבחנות בין אמות או גזעים, שהרי—כניסוחו של מר קרמייקל—"האסלאם הוא הקהילה המקיפה את הכל לגבי חסידיה". לכן אם תשאל מוסלמי דובר ערבית על זהותו, מסתבר ביותר כי יאמר שהוא מוסלמי בראש וראשונה; אכן, עד לפני דור אחד לערך היתה המלה "ערבי" כפי שהיא מורגלת בפניו כיום נטולת כל משמעות לגביו.

עד היום הזה, בעצם, אין ההמונים הגדולים של העולם הערבי יודעים על התייחסות לאומית כזאת (כערבים) בחיי-היום יום. גם כיום, אם תשאל איכר מצרי בערב בית אם הוא "ערבי", תובן לו השאלה רק בהוראת היותו בדווי, ולפיכך ישיב לא.

(ע"ע 30—129)

אולי פאראדוקס יהיה זה למשמע-אוזן—ובוודאי כך יהיה לגבי הרגילים במשוואה של ערבים עם מוסלמים—אבל העובדה היא שהאסלאם לא די שלא סייע לעצב את זהות הערבים אלא שמבחינה אתנית, לאומית, תרבותית ו"גזעית" אף הפקיע אותם מ"ערביותם". זה למעלה מאלף שנה, מאז פרצו הערבים מחצי-האי שלהם להפיץ את דבר האסלאם, אי-אפשר לדבר על קהיליה ערבית המבוססת על איזה קווי-דמיון ביולוגיים, גיים, אתניים, או אפילו תרבותיים. יהיה אשר יהי המסד שעליו נתיסדה אחדות הערב בים בשעה שיצאו מחצי-האי שלהם לפני למעלה מאלף ושלש-מאות שנה, מזכיר לנו

יות-החוץ אינו שלם. אין גם תחושה מלאה כי רוסיה היא ארץ רבת-לאומים וכי כל אחד מן הלאומים האלה יש לו מאוויים ותכונות משלו, וכל אחד מאלה יש לו תביעות לגיטימיות לגבי המרחב הרוסי, גם במקום גם בזמן.

לקורא שאינו מתכוונן לקרוא את הספר ראוי להציג כאן כמה מן הבעיות המרכזיות של ההיסטוריוגרפיה הרוסית שדן בהן קליוצ'בסקי וכנראה תשמשנה עילה לויכוחים עד עולם. קליוצ'בסקי אינו מכיר בקיומו של משטר פני-אודלי ברוסיה, על כל המסקנות הנובעות מכך, לא רק לגבי התקופה הנדונה אלא בעיי קר לגבי התפתחות שחלה מסוף המאה ה-19 ועד המהפכה ולגבי הוויכוח שבין המארק-סיסטים ליריביהם. ובעיה שניה—פטר הגדול, האם תקופתו היא המשך או מהפכה? אין לש"ע רדיון רציני בהיסטוריה הרוסית בלי לתת את הדעת לבעיה זו, ואין להעלות על הדעת דיון בבעיה זו בלי להזדקק לספרו של קר' יוצ'בסקי.

1. התרגום, הדפוס, ההוצאה

יש הבדל ניכר בין תרגום שני הספרים הראשונים לבין תרגום הספר השלישי. הבדל זה הורג, לטעמי, אל מעבר להבדלי סגנון, הקייים מים בהכרח בין שני מתרגמים. התרגום בשני הספרים הראשונים יש בו הרבה זרויות הר מכבידות על הקריאה. אולי היה זה נסיון ל שמר בעברית משהו מטעם סגנונו הרוסי של קליוצ'בסקי, אך ספק אם התוצאה מצדיקה את המאמץ. בספר השלישי התרגום קולח יי טבעי.

הוצאת ספר-יוקרה כרוכה במאמץ בלתי-מבו"טל. תורה רב, ההשקעה גדולה, והשוק מפקו"פק. בית-הוצאה שהחליט להסתכן בכל אלה בשל חשיבותו של הספר (ואכן חשוב הוא) חייב לשאת בחובות חמורות: להקפיד על צורה נאה, אות נאותה, הגהה מנופח, דיוק בהדפסה, כריכה נאה וכיו"ב. התרשמתי שההוצאה לא עמדה כראוי בכל אלה. אף-על-פי-כן ראויה היא לכרכה על עצם האפשרות שנתנה לקורא לקבל בעברית את אחד מגדולי ההיסטוריונים שבכל הדורות.

א. ס.

לה דרך הן נגד הפלגנות המתפשטת של העולם דוברי-הערבית הן נגד האוניברסליות של האסלאם. לכן עד היום הזה לעתים קרובות המלה "ערבי" חוספת עמדות סותרות לגמרי. כדוגמה למבוכה השוררת מעיד מר קרמיקל זו לעומת זו את העמדות שגילו כלפי המונח, מצד אחד, הלהט המוסלמי הטהור, ההוגה במושגים של ימי-הביניים, של פייצל מלך ערב הסעודית, ומצד שני, "האפורטוניזם המודרני עד מאד של נאצר, מורד 'מצרי' לשעבר שהפך להיות מנהיג 'ערבי לאומי'".

פייצל, כמובן, עם היותו ערבי שבערכים ונצר טהור לארץ-הלב של ערב, הוא בן עיקרו של דבר מוסלמי אדוק מן הנוסח הישן שמטרתו המוצהרת עודנה אחדות מוסלמית, שבימינו ודאי שהיא אוטופית. פייצל רוצה היה לראות באחדות ערבית, ויהיה פירושה של זו לגביו אשר יהי, מקי פצה למטרה הרחבה יותר של תחיית אסלאם חזק. נאצר רוצה היה לנצל את הסר-לידאריות המוסלמית בראש-וראשונה כאמצעי להרחבת ההגמוניה של מצרים וארץ-העורף שלה דוברת-הערבית.

הערבוביה היא גמורה. על השאלה "מיהו ערבי" אפשר להעלות כמה וכמה תשובות, שאחדות מהן משביעות-רצון. ואולם שאלה אקטואלית יותר, קובעת יותר, זסבוכה לאין-שיעור יותר, תהיה: "מהו ערבי?" קושיה זו אין לתת לה תשובה משביעת-רצון במישר האתני, ה"לאומי" או הדתי. הגדרת הערבים כקבוצת אתני תחייב שלילה גמורה של מהות האסלאם, שהוא דת רובם המכריע של דוברי-הערבית; הגדרתם כדת תהיה הבל גמור, שהרי רוב המוסלמים אינם ערבים; וכינינום כ"אומה או "לאומיות" יהיה בו משום התעלמות משני היסודות הקובעים ביותר בהויה הלאומית המידר-נית—כלומר, אזרחות וטריטוריה. עיקר המעלה בספרו של מר קרמיקל היא הצורה הצנועה בה הוא מצליח לומר לנו כל זאת, בלי להסליג בפיתוח תיאוריות. זהו ספר מועיל, מעורר-מחשבה ואקטואלי עד מאד.

מר קרמיקל, "הפכו צירופי ההשפעות של האסלאם ותנועות-הגנדיים המתמידות של ערבים ברחבי צפונה, מרכזו ומזוהה של אפריקה את העולם דוברי-הערבית לכוריה" תוך לאמיתו בו כל המקורות נשכחים, או, ביתר-דייק, הכל זוכים באופי 'ערבי' בדוי פחות או יותר. כיום, אם יוגד לך שפלוגי זהא 'ערבי', הרי לא תדע מראש אם הוא שחור כפחם או צהבהב, גבוה או גוץ".

הגנה כך, לאחר שהתאסלמו, נעשו הערבים—בדומה לאסלאם עצמו—ציבור המכיל ערב רב של טיפוסים אתניים שונים, טיפוסים שבכללותם היה להם ייחוד אתני רך בעיני איש-המערב שדעוה נתונה כל-כך להבדלי גזע ולאום. אכן, אותה התעסקות מערבית היא שבסופו של דבר הצליחה להטביע חותם על המוחות של דור חדש של לארמנים ערביים "מתמערים". באותו "שינוי ראייה" בהשקפת הערבי-המוסלמי על עצמי ועל ער-תו רואה מר קרמיקל בצדק את ההשפעה המופלגת ביותר באלפי ההשפעות שגודעו בימינו למערב על המזרח. אמנם כן, מוסיף הוא ואומר, "רשאים נהיה לטעון כי המר-הוא בן-זמננו של הערבים כאומה, שמהגרים ערביים כה רבים מסכימים עמו בהתלהבות. פאראדוקסלית הוא ממכל לא-פחות מכך את נצחונה של נקודת-ראית מערבית מובהקת".

לא היה זה ענין של השפעת המערב בלבד. אירוני הוא הדבר, ובמובן ידוע גם טראגי, שעצם הרעיון שהערבים הם אומה, או אפילו ישות אתנית, אמנם עוצב במתכונת התפיסה של המערב—או, למען הדייק, של אירופה התיכונה והמזרחית—על לאר-מיות לשונית ואתנית. למותר הוא לומר שבערבוביה של תרבויות, הדות וקבוצות צים אתניים שמכיל המזרח התיכון מאז ומעולם עתידה היתה קבלת ההשקפה הזאת הצרה, המונוליתית של הלאומיות לעורר קשיים שאין להתגבר עליהם. בדין מטעים מר קרמיקל כי קבלת המושג של "ערבים" כישות אתנית כגובשת "צריכה היתה לפלס

* Joel Carmichael: The Shaping of the Arabs (A Study in Ethnic Identity); G. Allen & Unwin, London, 1969; 407 pp.

מטרתיו שלו. השגות ממטרותיהם של המִשחקים האחרים, והן "לזכות במשחק"; שנית, כל משחק נאלץ—בתוקף נסיבות בביתוֹ שלו—לבצע במשחק מהלכים שאין להם כל קשר לנצחון ולמעשה עלולים הם לגרוע מסיכויי ההצלחה; שלישית, אין מנצחים ב"משחק האומות"; יש בו רק מפסידים. מטרתו של כל משחק היא להימנע מהפסד יותר מאשר לנחול נצחון. המטרה המשותפת למשחקים ב"משחק האומות" היא—לקיים את המשחק. האלטרנטיבה למשחק היא מלחמה. על רקע של תמורות באפיו של משחק האומות מסביר קופלנד את הסיבות לפרוץ מלחמת 67, שהביאה לסיום זמני של המשחק והמירתו במלחמה. עד ששב המשחק להתנהל בין אותם משחקים אך בתנאים אחרים.

הגיבור הראשי של הספר הוא נאצר ומטרתו, שהאמריקאים הימרו עליו ב־1952 כעל המהפך כן שעתידי להיות "הרע במיעוטו", ומשום כך תמכו במהפכה שהעלתה את כת הקצינים לשלטון. המחבר אמר דברים מעניינים על טיבו של נאצר, המשטר הנאצרי, מקורות כוחו ומטרות ה"משחק" שלו. דברים הראויים לעיון בימים אלה, כשרבים בתוכנו מוכנים אף הם להמר על נאצר ולשלוח אליו מן התיבה יונים ובני־יונים. מטרתו הראשונית של נאצר, קובע קופלנד, היתה להקים עילית חברתית־פוליטית חדשה חלף זו שהודחה על־ידי המהפכה. עילית שתהיה "שכבה חברתית הנהגית מהשפעה ומזכויות מיוחדות במדינה", עילית בעלת זכויות־יתר הגובעות מכשרה העדיף. עילית זו במצרים הנאצרית מונה כמיליון נפש, והאינטרסים, היתרונות וצרכי הקיום שלה הם־הם התכלית העליונה של המשחק שמשחקת ההנהגה כדי לשמור על שררתה. פיתוח המדינה, למשל, הוא רק אחד האמצעים למטרה זו, אשר לשמה אניס המנהיג לא אחת לנקוט קו הגרואה מנוגד לגמרי לצרכיו שלו ולצרכי המדינה. המינהל של סב"ם ומשרד־החוץ האמריקאי סבר שיהיה נאצר מנהיג חזק די־הצורך להחליט החלטות בלתי־פופולאריות—כגון עשיית הסכם עם ישראל. הסתבר כי נאצר הוא מנהיג חזק די־הצורך רק כשאינו מוכן להסכים להסכם כזה שיסלק את הצירף בקיומו ופי־

משחק האומות

רבים סבורים, כמו שסבור היה השגריר האמריקאי בקאהיר, לואס בטל—סברה "הגובלת באמונה תפלה", לדעת מיילס קופלנד—כי "סוכנות־הביון של ארצות־הברית מנהלת מיבצעים חתרניים בכל אתר ואתר", או שכל הפיכה הפורצת פה־ושם באחד מאזרי־המר־קה המרובים של העולם היא פרי יזמתה ותיכנונה של סב"ם. המחבר, מומחה לבעיות המזרח התיכון ואיש הסוכנות לשעבר, שהיה ממלא ב"מרכז־המשחקים" את תפקידו של נשיא מצרים, מבקש לקלוף כמה מקליפותיה של "אמונה תפלה" זו כדי להגיע אל האמת. אלא שהאמת מורכבת ומסובכת, כנראה, הרבה יותר מכפי שמצייר אותה קופלנד.

היסטוריה כגון זו שכותב קופלנד אפשר לכ'נות בשמץ זילזול כ"היסטוריה של קונספירציה", המדמה את התהליכים ההיסטוריים לחוסים הנארגים בין כמה אישים בכירים בחדרי־חדרים של ממשלות ומרכזי־ביון. גם אם אסור להגזים במשקלן של הברעות של דיפלומטיה חשאית כזאת, אין לשכוח כי רק ידיעה מעמיקה במנגנון ההחלטות והקשרים תאפשר להכיר נכונה את המאורעות, כל כמה שידיעה אמיתית אִפשרית בכלל. כך יגלה הקורא בספרו של קופלנד כי אי־אלה מאורעות הידועים לו שונים היו בהרבה מדמותם כפי שהיא משחקת "מבפנים", באמצעות אנשים שהיו מעורבים בהם, וכי לכל מאורע היסטורי דמות משלו ומסכות משלו.

שמו של הספר מרמז כי המחבר גורס שה־פוליטיקה העולמית היא מין "משחק" שבו כמה משחקים מסייעים את הכלים (האומות) על־גבי הלוח (העולם). זוהי מסקנה פשטנית, שהרי במשחק־האומות יש משחקים הרבה ו"לכלים" עצמם יש רצון משלהם, ואפילו כמה רצונות. זכריה מוחי אל־דין, מִי־שהיה סגנו של נאצר ונחשב מנהיג פרו־מערבי, הגדיר את משחק־האומות כמשחק ה"שונה ממשחקים אחרים—פוקר, מלחמה, מסחר—במספר בחינות חשובות". ראשית, לכל משחק

* מיילס קופלנד: משחק האומות; תרגום; אריה חשביה; הוצאת שיקן, 1970; 234 עמ'.

ארצות האלו ובשאר ארצות של "העולם ה-שלישי"?

זו השאלה שעליה בעיקר מנסה מר בארי להשיב ככל שהדברים אמורים בעולם הערבי. ספרו, שבמקורו העברי הופיע ב'1966, עושה את המלאכה בשיטתיות רבה, והביבליוגרפיה מלאה ורבת-רושם מאין כמוה, לפי שהיא מכילה מקורות בערבית, עברית, אנגלית, צרפתית, גרמנית ופולנית. ואכן מנסה המחבר להקיף את הנושא בכל מורכבותו. אולם, אם גם אינך יכול אלא לקשור שבחים לעבודה המדוקדקת שהושקעה בכתיבת המחקר המקיף הזה, הרי עם תום הקריאה אינך יכול להתגבר על ההרגשה שכפי הנראה רבה האמת במימרה שבדרך-כלל ההסבר הטוב ביותר הוא הפשוט ביותר למשמע-אוזן.

המחבר חוקף אמנם את הבעיה כמעט מכל זווית שאפשר להעלותה על הדעת; ספרו הוא תערובת נוחה-לקריאה של היסטוריה פשוטה ופרשנות חברתית-מדינית מפורטת; והוא מעלה את ההשקפות של הרבה מחוקרי העולם הערבי כמו גם את השקפותיו של המחבר עצמו. אף-על-פי-כן, אפילו נכיר באופי הסבוך ביותר של הנושא ובקושי שבכתיבה על מאורעות אקטואליים וקרוכים כל-כך בלי היתרון של הסתכלות מכלי ראשון, עדיין מתעוררת בקורא לעתים קרובות ההרגשה שאין הוא מוסיף חכמה הרבה, שהרי כל העסק הזה השיג רתי למדי, האסל לעתים קרובות, של הפיכות צבאיות תכופות ב"ארצות מתפתחות", מה עוד יוכל אדם לומר עליו ולא אמרו כבר אחרים, לפעמים ביהר-קיצור ובצורה קולעת הרבה יותר? מר בארי מצטט באריכות מתוך הרבה מן החיבורים שכבר נכתבו על הנושא—וכאן, אגב, חלק מתועלתה של היצירה במקורה לגבי הקורא העברי; אבל הרגל יש לו להפליג יותר מדי בהנמקות, פילפולים וסיווגים. הרי, למשל, מה שכתב הפרופיסור ד. רוסטוב ב'17 עמודים עוד ב'1963:

יותר מכל איזור דומה בעולם, היה המזרח התיכון למוד פלישות צבאיות. מאז ומקדם עד ימינו אלה, נוסדו רוב המדינות שבאזור מכוח כיבוש; רוב הילופי המשטר של הזמן האחרון בוצעו על ידי פעולה צבאית. התרבות המסורתית של האיזור נשענה על

תוחו של צבא גדול—צבא שהוא, יחד עם המשטרה, שירותי המודיעין, מנגנוני התעמולה והביורוקרטיה, בסיסו של המשטר. בסיס זה מאפשר לנאצר "להחליט את ההחלטות המכריעות והקונסטרוקטיביות, בלי לחשוש מפני מרי עממי". כך גם אירע שמשטרו של נאצר—דבר הנראה בלתי-הגיוני בעיני מי שאינו מבין את משחק-האומות לאשורו—התחזק לאחר התבוסה תחת שיתערער. קופ"לנד סבור שאם יוצרך נאצר לבחור בין השלמה עם ישראל לבין מלחמה חדשה, אפילו יידע שסיפה יהיה תבוסה, יבחר באפשרות השניה ולא בראשונה.

"משחק-האומות" הוא תוספת רבת-עניין לספרות העוסקת בחקר התהליכים והתופעות באזורנו. גם אם אין מחברו מצטיין בכשרון כתיבה, הרי נושאו מרתק דיו.

י. ש.

הקצונה הערבית

התפקיד המדיני והחברתי שמילא הצבא בעולם הערבי בזמננו הוא תפקיד מופלא, ובמובן ידוע מעמיק, בעיראק, מקום שהחל המשחק, התחיללה ההפיכה הצבאית הראשונה ב'1936, בהנהגת הגנרל באכר צדקי; בסוריה נערכו חמש הפיכות בשנים 53—1949 לבדן; ובמצרים, שאיחרה מעט לצאת לזירה, הרי הצבא הוא שחולל את המהפכה של ה'23 ביולי 1952, שהביאה לשלטון את גמאל עבד אל-נאצר ואת חבריו הקולונלים הממורמרים. תפיסות השלטון האחרונות ורבות-המשמעות ביותר של הצבא בשרשרת זו שאין להסוף לכאורה היה, כמובן, ה"מהפכות" של אשתקד בלבד ובסודאן. ברור שהישגותן של הפיכות הציבאיות בעולם הערבי מחייבת בדיקה קפדנית—כהגם שהתופעה רחיקה מלהצטמצם בתחומי המזרח התיכון בלבד. מתוך מה נעשה הצבא גורם חברתי מדיני ראשון-במעלה ב-

* Eliezer Be'eri: Army Officers in Arab Politics and Society; Israel Universities Press, Keter Publishing House, Jerusalem, 1970; XII+514 pp.

הצבא תפקיד שהוא "היסטורי" במהותו, כלומר נתן ביטוי לרגשות ולאכזבות שגאו בקרב העם והגשים את מה שאפשר לקרוא לו רצון העם—הקצרה, שהוא מיצג את "העם הפשוט". אולם דעות אלו נוגדות את התיזה העיקרית של המחבר, המרבה להישען על השקפת העולם המארקסיסטית הישנה והמכובדת. על רגל אחת מסתכם הטיעון של בארי ב"משנה" שלפיה קציני הצבא האלה כמעט אינם מיצגים אלא את עצמם ואת הר מעמדות שמתוכם קמו.

בכללו של דבר, מקדיש המחבר שימת לב יתירה—לפעמים עד כדי סערת רגש—לשאלה האקדמית במידה רבה, והטפלה בעצם, אם אמנם ניב מיצגת הקצונה הערבית את העם. "הקצינים החפשיים" של עבד אל-נאצר, הוא כותב, הדגישו תמיד שקציני הצבא המצרי—והם עצמם במיוחד—הם בניגוד ונציגים נאמנים להמוני העם. המחבר מודה כי במידה ידועה יש תור קף לסענה הזאת, אלא שהיא רחוקה מן הדייק. אמת, להבדיל מחוגי החצר, היה מעמד הקצינים המצרי סביב 1950 מצוי לגמרי במצאיו, אבל מבחינה חברתית היו הקצינים האלה ב"רובם בניגוד יאחים לפקידים ממסלה. קציני צבא ומשרה ובעלי מקצועות חפשיים מן המעמד הבינוני. קצתם היו גם בניהם של אי-כרים אמידים ובעלי קרקעות קטנים ובינוניים מרמור המעמד הבינוני ומן השכבות הנמוכה והאמצעית של המעמדות העליונים. אם "עם", טוען מר בארי, פירושו אותם מצר ריב שאינם בניגוד או קרובים משפחה לכמה מאות המשפחות של בעלי אחוזות גדולים, בנקאים, הרשתנים ומעבידיהם, אזי הרי ב"אמת היו הקצינים האלה "מבני העם". ואולם אם "עם" פירושו 80 אחוז מן המצרים שחל"קוניהם תופסות פחות מפידאן אחד אדמה, פועלים חקלאיים, פועלים עירוניים, בעלי מלאכה ורוכלים—הרי אין הקצינים האלה מבני העם...

דרך מחשבה זו, שהיא טיפוסית למדי לצדדים העיוניים בספרו של מר בארי, מעוררת באמת חמיהה אם כל ההבחנות הדקות האלו, הנגובות לית לפעמים בפלפלות, יש להן איוזו משמעות של ממש. האם באמת יש צורך לרדוף אחר

דת המעניקה מידה מרובה של יוקרה ולגיטימיות לצבא. וההשפעה הישרה והעקיפה של העת החדשה על התרבות המסורתית נ"ט טה עוד יותר לחזק את תפקיד המנהיגות של הכוחות המזוינים וסגל הקצינים שלהם...

השקפה זו, המתקבלת על הדעת למדי (שאר תה המחבר מצטט באריכות), נותנת למר בארי יסוד להכליל את רוסטוב בכלל אלה שדוגמת הגנרל איוב ח'אן, הנשיא עבד אל-נאצר והמנוח קינגסלי מרטין מאמינים הם במה שקרוי בסיו "משנת התהליך הטבעי". "משנה" זו, לדברי המחבר, קובעת כי עליית הקצינה לשלטון בארצות הערביות היתה תחתונה טבעית ובלתי נמנעת מבחינה היסטורית—פירוש שמר בארי אינו מקבלו. יתר על כן, בצטטו את דבריו של רוסטוב שאין זה מדייק לגמרי לחשוב שבארצות אלו הצבא ממלא חלל ריק, וכי בעצם "הוא מופיע כדי לפרוץ מבוי סתום", שוב חולק המחבר, וזאת הפעם הוא טוען כי אין הבדל ממשי בין מילי של חלל ריק לפריצתו של מבוי סתום.

ואולם מר בארי אינו מעמיד את דבריו של רוסטוב בהקשרם המלא לפי שהוא בררני ביותר בבחירת הציטטים שלו. אף שהוא מרבה לצטט מדבריו, אין הוא מטיר את שתי התיזות העיקריות של רוסטוב—כלומר, שהפיכות צבאית "באית" לאחר תקופה של תסיסה מבית שבה השלטונות האזרחיים נשענים יותר ויותר על הכוחות המזוינים כדי להחזיק בשלטון, וכי הפיכות אלו "מתרחשות כאשר מורת הרוח הגוברת בקרב העם אינה יכולה למצוא לה שום אמצעי לכפיית חילופי משטר בדרכי שלום". לטיפול דומה זוכות דעותיו של מר אהרן כהן. המימחה הישראלית הידוע לעניינים ערביים, שגם אותו כולל המחבר ברשימת ה"דוגלים ב"משנת" התהליך הטבעי, ואולם לא במקרה של רוסטוב ולא במקרה של מר כהן אין המחבר מאפשר לקראו לדעת דיהצורך על הדעות בהן הוא חולק עליהם.

ולא היינו מתעכבים על נוקדה זו דווקא לולא היתה חשובה כל-כך לכל התיזה של מר בארי, שהרי לכאורה גורסים רוסטוב וכהן כי בכ"צוע הפיכות המרובות בעולם הערבי מילא

את תנועות הקצינים בהקשר ההיסטורי הני-
כון, והוא משקיף עליהן בפרספקטיבה הכללית
של ההיסטוריה והפוליטיקה הערבית.

גם כאן משובח המחבר את נפשנו למדי כשהוא
טופל על השאיפות הפן-ערביות של אחדים
מן הקצינים השליטים הערביים חלק הגון מ-
אשמת אי-השקט וסערת הרוחות שנתקל בהם
האיזור בשנים האחרונות. בדין מטעים מר
בארי כי לא הפן-ערביות אלא "רק פלוראליזם
לאומי ומדיני יכול לשמש יסוד לחופש ולפרי-
חה במזרח התיכון, כולל החייה ערבית לא-
מיתה". ועוד הוא קובע כי "בהרכבו הלאומי,
הלשוני, העדתי, הדתי והתרבותי, המזרח ה-
תיכון, הוא איזור פלוראליסטי. הלאומיות ה-
ערבית היא אחד הרכיבים בפסיפס זה..." (ע'
480)

במבוא שלו דואג המחבר להבטיח לקוראיו
שאם גם יש בספרו בקורת מרובה על צדדים
מסוימים בפוליטיקה ובחברה הערבית של
ימינו, "הרי בקורת זו מבוססת על ההנחה כי
מי שעשה את המעשה המבוקר יכול היה גם
לפעול אחרת..." (ע' 111). לכן מצער הוא שבי-
עתיים שפה'ושם מגלה אתה בספר נימה של
קוצר-רוח, לפעמים אפילו של דיבור-מגבנה
— כמו, למשל, כשהוא מדבר על המודרניזם
של האינטליגנציה המזרחית החדשה. אבל ה-
דבר המופלא באמת, לפחות מבינתו של כותב
השורות האלו, הוא "פתגם" בו מעטר ה-
מחבר את החלק הראשון של ספרו—זה החלק
העוסק בתולדות ההפיכות הערביות. פתגם
זה, הלקוח מאצל חכם מחוכם כערביסט-ההר-
פתקן הבריטי בן המאה הי"ט, רוברט פ. בר-
טון, כך לשונו: "כל מי שמכיר את המזרח
אינו מתפלג על שום דבר". השנה המדויקת
בה הושמעה הערה מעמיקה זו מפיו של מתר-
גם "בוטחן הפשמים" היא 1879. מעניין לדעת
מה היתה תגובתו של מר בארי—או של כל
קורא אחר—אילו כתב מישהו ספר, למשל, על
מלחמת-העולם הראשונה, או השנייה, או על
גרמניה הנאצית, או על רצח מיליוני היהודים,
וקייש את חיבורו במימרה שפך לשונה: "מי
שמכיר את אירופה אינו מתפלג על שום
דבר". אכן, המזרח המסטורי!

משמעותו של מושג רופס כל-כך כ"העם"
על-מנת להחליט אם היו הקצינים המורדים
"מבני העם"? לא המהפכה הצרפתית גם לא
שום מהפכה אירופית אהרת, אף לא שתי
המהפכות הרוסיות של 1917, לא היו יוזמיהן
והוגיהן אנשים המשתייכים לאותם "80 אחוז"
של עמלים, איכרים ורוכלים עשוקים—ואף-
על-פי-כן לא עירער שום איש על יומרתם
של המהפכנים האלה ליצג את "העם" ולפעול
בשמו.

ואפשר להעלות עוד נקודה קרובה לענין זה.
הואיל וקצינים אלה, כפי שמודה המחבר בלי
היסוס, באו למעשה מאותם מעמדות חברתיים
שמהם יצאה האינטליגנציה האזרחית, והואיל
והוא יודע אל-נכון את תפקיד המנהיגות
שמילאה אינטליגנציה זו תמיד בעסקי-הפולי-
טיקה הלאומיים (הוא מזכיר לדוגמה את רו-
סיה וכן גם, דבר מעניין למדי, את ה"מש-
כילים" היהודים), צריך הדבר להיות מובן
מאליו שבאמת-ובתמים סברו הקצינים האלה
שהם שייכים לעם ופועלים למענו. בקשר לזה
מעניין הוא למדי לציין שבארצות ערביות
שוונות באו הפיכות צבאיות רק לאחר שקם
מעמד חדש של קצינים גבוהים, מעמד השייך
ל"לגו" ולא ל"להם". לגבי אנשים שזכו לראות
את התהליכים האלה בפועל-מש לא תהיה
הסוגיה מסובכת כלל, כמדומה.

פרט לכך, להוציא התעקשות זו על "תיאור-
יה", העמיד לו המחבר דרישות גבוהות מאד.
הן בחלקים ההיסטוריים הטהורים, התופסים
כמעט את מחצית הספר, הן בפרק העוסק ב-
דילמה של האסלאם בעולם המודרני, אין מר
בארי מזכיר כל-עיקר, החלק הראשון מבא
בפחות מ-230 עמוד תיאור מפורט להפליא
של כל ההפיכות הצבאיות שהתרחשו בארצות
הערביות בין 1936 ל-1967. החלק השלישי,
"מורשת ההיסטוריה", יש בו מדרגות שונות
של הישג, והפרק על המסורת המוסלמית הוא
מאלף ומועיל במיוחד. אבל בחלק הרביעי,
הקרוב "הרקע ההיסטורי והחברתי של הקצו-
נה הערבית", השקיע המחבר את עיקר מקורו-
יותו ושקידתו, בו אף גילה תושיה ניכרת ב-
שימושם של מקורות, בפרק-הסיום, "הקצינים
והמהפכה הערבית", מנסה מר בארי להעמיד

דיון רציני על משטרו של קאסם. פרי עטם של סופרים עיראקיים או ערביים? כל מה שנכתב על התקופה הזאת, שהיא אחת התקופות החשובות בהתפתחות הפוליטית של עיראק ובהתפתחות הפוליטית של הארצות הערביות בכלל, אינו חורג ממסגרת הנסיון נות השטחים והגמלצים, שתכליתם תעמולה בעד או נגד קאסם. חיבורים אלה חסרים דיון מדעי שיטתי והסתמכות על מקורות מהימנים.

הערכה זו של איש העומד מצדו השני של המתרס (שהוא, אגב, עיראקי במוצאו וסוציו-לוג במקצועו, ולכן העובדות ידועות לו מן הסתם), אינה יכולה לפטור אותנו, לדעתי, מכמה השגות כאשר לדרך טיפולו של המחבר בנושא. סבור אני שהמגמה שהונחה ביסוד המחבר, "סקירה פוליטית", היא בעוכריו כשהוא בא לדון בתנועות פוליטיות כגון אל בעת, הקומוניסטים, הכורדים, ה"אחדות הערבית" וכמו כן בסקירתו על יחסיה של עיראק עם הארצות הערביות ובמיוחד עם מצריה, עם שכנותיה או עם המעצמות הגדולות. בכל פרקי הספר נשאר המחבר צמוד לחומר האינפורמטיבי השאוב מן העיתונות והראדיו העיראקיים ולא הרג מתהום מוגבל זה אלא במקרים בודדים. בכך קיפח את חלקם של נושאים מרכזיים, שלא זכו לדיון מעמיק וכוללני. לדוגמה אפשר להביא את סקירת היחסים בין קאסם והקומוניסטים ובין קאסם ונאצר (פרק 12 הלאה), שנעדרת ממנה כל התחייבות לאותן התרחשויות בתוך הארצות הערביות שהיו להן השלכות חשובות על מירקם היחסיים קאסם ונאצר (לאחר זמן: קאסם בעת) וקאסם והקומוניסטים. יתר על כן, הוא לא התעכב על מדיניות המעצמות הגדולות, ובמיוחד ברית המועצות. שהיתה לה השפעה ישיבה ועקיפה על ההתרחשויות עצמן. חזרתה של ברית המועצות לאיזור, יחסה לתנועה הקומוניסטית בארצות הערביות, יחסה לתנועה הכורדית, מדיניותה הצינית לקידום שאיפותיה כמעצמה על חשבון ידידיה הכנועים (הקומוניסטים בעיראק ובכל מקום אחר) וזכו לסקור רופף ולחשומת-לב מוגבלת למדי. לעומת זאת הוקדש מקום נרחב לדינים וחשבוניות של מפלגות (לרבות המפלגה הקומוניסטית)

עיראק תחת קאסם

תקופת שלטונו של קאסם, התקופה הסוערת ביותר בהיסטוריה החדשה של עיראק עד כה, לא זכתה עדיין למחקר רציני, לא בעולם הערבי ולא מחוצה לו. בפרק הזמן שבין ה-14 ביולי 1958 ל-8 בפברואר 1963 התחוללה בעיראק התמודדות מסוכנת בין הכוחות הפוליטיים, שגרמה תנודות וזעזועים בחוגי השלטון, אך לא הביאה לשום תמורה חיובית; אדרבה—היא נסתיימה במרחץ דמים בעת"סי ובנסיגה חמורה מן העקרונות הדמוקרטיים של המהפכה. להתמודדות זו, רקעה והשלכותיה הקדיש ד"ר אוריאל דן מאוניברסיטת תל-אביב את ספרו, "עיראק תחת שלטון קאסם".

בדברי ההקדמה מגדיר המחבר את ספרו כ"היסטוריה פוליטית" ומציין כי מחקריו מבקש להאיר את דרכי המאבק השלוות שנקטו קבוצות אישים פוליטיים לשם כיבוש השלטון. אוריאל דן עמד במשימה שהציב לעצמו, ודפי הספר מעידים על העבודה הכבירה שהושקעה בליקוט החומר, מיוזנו ושילובו לכדי מסכת אחת. בהיעדר מחקרים קודמים על תקופה זו נאלץ המחבר להסתמך הסתמכות כמעט יחידה על העתונות העיראקית ושידורי ראדיו בגדאד. זוהי עבודה קשה ומיגיעת לפיה שהיא מחייבת עיון מדוקדק באלפי מאמרים, מיגזרים, דברי פרשנות, צווים רשמיים, נאומים, ידיעות זעירות ועוד—דבר העלול להסיט את המחבר מן המסליל שקבע לעצמו ולשפש עליו את ראייתו. א. דן הצליח לשמור על הליכה יציבה בתוך זרם גואה זה של מסמכים, והעמיד לנגד עינינו תמונה מאלפת על החיים הפוליטיים רבי-ההפוכות במשטר קאסם.

סימוכין להערכה זו מצאתי זה לא כבר במאמר שהופיע בירחון הלבנוני "אל אדאב" פרי עטו של ד"ר עיאד אל-קואז, שהעריך הערכה חיובית את ספרו של א. דן והוסיף דבריה בקורת כלפי החוקרים הערביים בזו הלשון:

* Uriel Dann : Iraq under Qassem; Reuven Shiloah Research Center, Tel-Aviv University, 1969; 467 pp.

נסטיטה). להצהרות ונאימים. לאירועים פחוד תיחשיבות ועוד. מגבלות אלו אין בהן כדי לגרוע מחשיבותו כמקור מהימן של ידיעות לקורא ולמעין; במיוחד עשוי הוא להיות לעזר רב לסטודנטים ולתלמידי המגמה המזרחית, שמן הסתם לשימושם נועד.

ש. ב.

סוריה—מאבק אל הצמרת

לא מפליא הוא שעתונאים בריטיים הם דווקא המרבים לכתוב על המזרח התיכון, זה המרתק אותם עדיין בקסמיו, בתכניו ובבוגדנותו. עיון חטוף במדף הספרים יגלה כי רוב הספרים הנכתבים במערב על המזרח מחבריהם יוצאי האי הבריטי, הממשיכים בכך מסורת ארוכה של כתיבה, כוונתי בעיקר לכתיבה שאינה מן התחום המדעי הטהור, ואינה כוללת מחקרים מעמיקים הכתובים עלפי מיתודה מדעית, אלא לכתיבה של ניתוח פופולרי וסיקרת אירועים, אותו ז'אנר המשלב בתוכו ידיעת היסטוריה עם כשרון עט עתונאי מהיר ותיאורי מסעות. ואין לזלזל כלל בכל בערי כספרי היסטוריה—או מוטב: כאקדמה מושכת וקלה לספרי היסטוריה. ספרו של סטריק סיל מחונן בכל התכונות המצוינות למעלה, אפילו נסתייג מהערכותיו ומהסבריו.

הספר סוקר את תולדות סוריה מאז המנדט הצרפתי ועד הקמת "הרפובליקה הערבית המאוחדת" קצרת הימים בשנת 1958 (ובמה דורה העברית הוסיף לו איתמר רבינוביץ סקירה קצרה עד שנת 1966). טבעי הדבר שהספר מתרכז בתיאור הצמרת הפוליטית והמאורעות הפוליטיים, שפן כמו בממלכות המוסלמיות של ימי הביניים כך גם במדינות הערביות המוסלמיות של ימינו הפוליטיקה היא בעיקרה פוליטיקה הצרונית. החצרנים של היום הם בעיקר קציני הצבא, שבסוריה מורשה מוסלמית על כל רכיביה יחד עם חיי קויים לערכים מערביים כלאומיות. לאומנות

• פטריק סיל: מאבק אל הצמרת; תרגום: אליקים רובינשטיין; מערכות, 1968; 392 עמ.

וסיציאליזם. משטרים צבאיים עולים ויורדים בסוריה, שהיא קאליידוסקופ מתאים בקיצור ניוחו למתרחש ברוב המדינות הערביות—בתחלופה מהירה מן המקובל בארצות בעלות משטר דומה—ומטילים את הארץ לתוך חוסר יציבות. חוסר יציבות זה הוא למעשה סימפטיים לחוסר היציבות החברתית והפוליטית של הארץ. הפוליטיקה היא אפוא נחלתו של חוג מצומצם ביחס, וזו הסיבה הראשית לאפשרות הצלחתה של הפיכה צבאית המשתלשלת על כמה מוקדי כוח חשובים. וסיל סוקר אחד לאחד את המשטרים אשר ידעה סוריה מאז קיבלה את עצמאותה.

מעט מאד נמצא בספר על המבנה החברתי של סוריה, רב הקבוצות האתניות והדתיות, על תוצאות השלטון הצרפתי בה, שהיה שונה מן השלטון הבריטי בארצות המזרח האחרות, ורק בצימצום הוא דן בקלחת האידיאולוגית בסוריה, בה הופיעו לראשונה ניצני הלאומיות והפן הערביות, תופעות שהפכו אותה לארץ הפכפכת ביותר במשטרה וקיצונית ביותר בדעותיה ובזהלכיה. מעמדה קיצונית זו אין סוריה מנהיגה את העולם הערבי אלא משמשת בו מקור, אבן שואבת ונקודת משען להרבה דעות ותנועות קיצוניות.

ספרו של פטריק סיל, מיישנה כתבו של ה"אובזרוור" הלונדוני במזרח התיכון, והוא עצמו ידוע באהדה מופלגת לצד הפן הערבי בסיכוכי המזרח התיכון, עשוי לשמש כרטיס כניסה קל־קריאה אל הארץ השכנה בצפון המצטיירת לא אחת בעיני הישראלי כארץ האהוזה דיבוק של שגאה מטרפת והלוקה בכל המחלות העשויות לארץ ארץ סוריה ונחשלת השרויה בצומת עצבים עולמי.

י. ש.

שכנינו הערבים

עבודת ליקוט ועריכה ראויה לשבח מקופלת בספר "שכנינו הערבים". אהרן כהן, מזרחן רב־פעלים הנקודק זה שנים לוודע את הציבור הישראלי אל תולדותיהם, תרבותם ואורח־חיייהם של העמים הערביים, פונה ב"ספרו החדש אל הקורא הצעיר, תלמיד בית הספר, ואומר:

תה. אפילו הקטעה הפותח המובא מספר "הי ימים" של טהא חוסיין, בתרגומו של מנ"חם קפליוק, מיושן ואיגו נאמן למקור. אולי אין זו אשמתו של העורך כי לא היו תרגומים אחרים תחת ידו, אך הרושם הנוצר אצל הקורא הוא שלפניו אוסף מקרי, שאמ"נ גם יש בו כדי להעלות תמונה אך זו תמונה הרחוקה מהיות שלמה ומיחברת.

כאמור, דברים אלה מתיחסים למדור הראשון בלבד, המחזיק 63 עמודים, ולא לכל הקטעים הכלולים בו. שאר המדורים, כנגד זאת, ראויים בהחלט לקריאה קוראים צעירים. נאמן לדרכו זה שנים רבות, מגיש אהרן כהן באנתלוגיה הקטנה שליקט וערך תרומה חשובה לקירוב עולמו הרוחני של הערבי, ובמיוחד של הערבי איש-הארץ, אל הקורא הצעיר. יש לקוות שיגיע הספר לידיהם של מחנכים ומורים וימלץ כספר-עזר לשימור שם של התלמידים.

ש. ב.

אלטנוילנד

ב-1899, שבעות אחדים אחרי שובו מפג"י שה מאכזבת עם הקיזור וילהלם השני, החל הרצל לכתוב רומן, "אלטנוילנד", בו ניסה לראות בחזונו את המצב בארץ-ישראל כעבור עשרים שנה. הוא צייר תמונה של חבריה יהודית השרויה באידייליה של שלום וידידות עם שכניה הלא-יהודים, נהנית מהרבה מן ההמצאות והמנועמים של המדע והטכנולוגיה, ומארגנת לפי קווים של קידמה וריפורמה. אולם כשהופיע הספר ב-אוקטובר 1902 זכה לבקורת קשה מאד, ובכלל זה התקפה חריפה מאת אחד-העם, שיחד עם עוד אחדים דאב על העובדה שבכל הספר כולו מתעלם הרצל מן השפה העברית ואיגו מעניק לסיפור-המעשה שלו דקע של חיי-תרבות יהודיים.

תרגום ערבי ראשון זה הדפסתו נעימה והוא משופע בעיטורים; כמעט כל עמוד יש בו תמונות, החל בתמונה של "ויליה-העלמה שאותה אהב הרצל ואחרי-כן נשאה

"תוך לימוד נושא 'שכנינו הערבים', מור"גש מזמן לימן הצורך להוסיף על לימוד הגיאוגרפיה של האזור, תושביו, כלכלתו ותרבותו, תולדותיו ובעיותיו וכך—גם משהו מהווי החיים שלו: פרקי ספרות, אגדה ופולקלור, בדיחה ומימרות העם וכיו"ב. כי עמודים אשר להלן מוגשים לכם פרקים וקטעים שנבחרו לתכלית זו." (ע' 7)

הספר מחולק לחמישה מדורים, רובם מוקדשים לסיפורים ולדברי-משל-ושנינה (קצת מפי העם). הספרות הערבית העתיקה וקצתם הצעיר על מסורת תרבותית שהיא עד היום, אם לטובה ואם לרעה, ממשאביה הרבים של החברה הערבית. היטיב העורך לעשות בשימו את הדגש בהווי חיהם וסיפוריהם של ערביי ארץ-ישראל, והדברים שהובאו עליהם הם, לדעתו, מן הטובים שבספר.

בדברי ההקדמה מודה העורך כי "דברים רבים נשתנו מן הקצה אל הקצה" בחייהם של הערבים מאז החל באיסוף החומר, וכי מה "שכתבו יהודים על ההווי הערבי עד לפני עשרים שנה, הרי הם לא אחת תיאורי עולם שאיגו קיים עוד". עם זאת ניסה א. כהן לגשר על הפער הזה, בהוסיפו פרקים שנכתבו בידי ישראלים, יהודים וערבים, שיש בהם להשלים את התמונה. דבר זה בא לידי ביטוי במיוחד במדור האחרון "מיפגש עמים", בו כלל פרקים על מיפגשים יהודיים-ערביים במציאות הישראלית, שאורות וצללים משמשים בהם בערבוביה. יצוץ במיוחד שירו של ראשד ח'רסיי, "שער נעול", בו מתריע המשורר על נעילת שעריה של החברה הישראלית בפני הצעיר הערבי בן הארץ.

קשה לדעת אם אמנם עתידים הסיפורים ופרקי-ההווי הניתנים במדור הראשון של הספר לחבב את הספרות הערבית על הקורא הצעיר. המבחר דל וברובו חדוגני, והתרגומים בחלקם הגדול אינם מצטיינים ברמה גאו

* שכנינו הערבים—מקראה לבתי-ספר; לייקט, ערך והביא לדפוס אהרן כהן; ספרית פועלים, 1969; 200 עמ'.

מגרה לתגובה. משה בן־יוסף הוא בנו של ההיסטוריון היהודי הגר, בר־פלוּחַת לקלוּזנר בשעתו, והוא פירסם קודם ספר בשם "לאחר מארכס וישור". העיירה בה מדובר אינה היִיירה הנוסטאלגית־החלומית־המושמצת־הנש־כחת, הידועה לנו מכתבים ציוניים שונים ומ־ספרות יפה, אלא היא מדינת־ישראל של את־מול והיום, אשר לדעת המחבר אינה אלא העתקה של העיירה מזרח־האירופית והשת־לתה בארץ־הקדם.

המחבר הוא ציוני ודתי, אבל ציונותו ודתיותו שונות בתכלית מן המוכר והידוע לנו. טענותו היא כי בארץ־ישראל חייבת לקום "ציונות ארצישראלית" מבוססת על ההלכה—לא אותה הלכה שבאחרונה נשפך אצלנו ים של דין לזכותה ולחובתה אלא הלכה מחודשת. "הלכת ירושלים", בלשון המחבר, גירסתו היא כי היהדות, שהיא תוצאה מהעברתו של המרכז היהודי מירושלים ליבנה—על כל שנשתמע מכך—שבה לארץ־ישראל, כלומר לירושלים, בלי שיתחולל בה השינוי המהותי והשרשי המתחייב מחזרה זו, אם היו בעבר תלמוד "בבלי" ותלמוד "ירושלמי", המיועדים זה לפזורה וזה לעם היושב על אדמתו, מתוך התיחסות למציאות השונה, הרי היום יהיו דים חיים, במדינה ריבונית ובתפוצת, על־פי ה"בבלי", בלי לעשות מאמץ כלשהו לחיי־דוש ה"ירושלמי". מה שרוצה בן־יוסף לומר, בעצם, הוא שהיהדות בארץ־ישראל צריכה להתגלות בלוחות־ברית חדשים. אפשר לומר שהוא מצביע יפה על שרשי המציאות הנוכ־חית, אך בשום מקום אינו מצליח לשכנע כי אפילו נוכח "שקיעת אירופה" והציביליזציה האירופית—שהציונות, על כל זרמיה וגוניה כולל אפילו הזרמים המתנגדים לה, היא תוצר שלה—יכולה היהדות להגיע להתחדשות כזאת מבפנים. הציונות היא תוצאה של ניתח־משיחי יהודי, שווסת עלידי לחץ ההתפתחות הטכנולוגית של המערב ותופעות־הלוואי של (קולוניאליזם, לאומיות) וכיוון לאספק שן שאיפה למדינה ריבונית—השגתה—בר־זמן שהציונות היא התממשות הישות השבטית של היהודי בעידן הניהיליזם.

כאן מעלה המחבר הבחנה מעניינת. לדעתו,

לאשה ב־1879", עד "העלמה פאולינה—אחותו של הרצל ששימשה לו דגם לדמו־תה של מרים ברומן" וגמור ב"גן־ילדים בכפר טיבה". באמת קשה לראות מה טעם בחרה המועצה הציבורית לתרבות ואמנות—הפועלת בחסותו של משרד־החינוך־והתר־בת—בספר זה לתרגמו לעברית בשלב זה דווקא, "השלום האידילי" בו תיאר הרצל את החברה החדשה שלו לעתיד־לבוא היה מבוסס לא על ידיעה אלא על אי־ידיעה של הסביבה הדמוגרפית בארץ־ישראל; שכן, כפי שמטעים מר מיכאל אסף בהקדמה שלו, בכל מאמציו המנוונים ברחבי תבל להשיג צ'ארטר על ארץ־ישראל לא פנה הרצל מעו־לם אל האוכלוסיה המקומית. אפשר מאד—וכך אמנם טוען מר אסף—שהסיבה היתה ש"התנועה הלאומית הערבית עדיין לא הרי־פיעה אז"; וואולם הרושם שעלול החיבור לעשות כיום על הקורא הערבי ודאי איננו מן הסיג שהיתה ישראל של שנת 1969 רוצה להנחילו לערבים החיים תחת שלטו־נה. זהו מפעל משונה ותמיה אשר יש בו משום הוכחה נוספת כי אכן קשה מאד פטירתו של אידיאולוגיית שעבר זמנן.

ג. ר.

העיירה

"העיירה" היא מאותם ספרים צנועים שמחב־רם האלמוני שוקד עליהם בשעותיו הפנויות ואחר הוא מתיגע הרבה כדי לאסוף תרומות ידידים ומוקירים (אגב, גילי נגדו יוצא הספר בכל עזו!) כדי להוציא לאור את פרי עמלו. על־הרוב מתקבל הספר—אם בכלל—במידה גדושה של זילזול. הקורא בספר הזה ימצא בו, אולי להפתעתו—חרף מעקשי סגנון לא־מבוססים וכתיבה שהיא פולמוסית ואימפולסיבית בעיקרה—ניתוח מקורי, לא־שיגרתי, חד־הבחנה, לעתים מתגרה ועל־הרוב

• תיאודור הרצל; ארד קדימה־ג'ידיה (ארץ־ישנה־חדשה); תרגום לערבית; מאיר חדד; בית־ההוצאה הערבי מטעם המועצה הציבורית לתרבות ואמנות, 1969; 211 עמ'.

היא. המחבר טוען כי בטענה "הכנענית" מגיב עה לירי ביטוי הישות הגיאוגרפית אבל מגיע בה לירי ביטוי גם סלף תרבותי: "גם כנענים אדוקים אלה עצמם אינם אלא בני מורדי כתריאליבקה ולא נפלו אל בין גבולות ארץ־הקודש על שום טענתם זו בלבד". כלומר, הטענה היחידה בת־הביסוס לשאלת הויהי של ה"עברי" היא טענת היותו ילוד־הארץ או מי שהתערה בה מנוער, בהיבשעה שקשה למצוא תרבות "עברית" מקורית בעלת קיום עצמאי, ובוודאי אי־אפשר למצוא תרבות "עברית" קדומה בעלת ערכים, להוציא ער־כים מיתיים, בשביל האדם המודרני בעיר־הסיסות לחלל. "אם יש מקום ליצירתה, או לחידושה, של תרבות שמת—הריהו דווקא בחלל ההלכה הרבנית, כפי שאנו מצויים ל־שנותה או לקבל אותה במעמד סיני חדש... המהפכה הכנענית, או ההתחדשות התרבותית, לא תצמח מאליה מכיון שהעילית הספרותית יוצה כן; היא תצמח טבעית מתוך ביצת ההגשמה הקונגרסאית ואך ורק בהסתמך על נתוניה השליליים. היא תפתח על בסיס של ישות פיסית ולא על בסיס של רצון רוחני בלבד".

ספרו של משה בן־יוסף, כאמור, אינו מחקר אקדמאי מבוסס אלא כתב־פולמוס בעל ראייה פאנוראמית והבחנות מקוריות מאד הראויות לשחות לעיון, אפילו אינך מסכים עם הפרש־נות ההיסטורית או עם המסקנות. בסופו של חשבון, אין חשיבות לשם או לכינוי שיוטבע במהות האנושית־המוסרית הקיימת במדינת־ישראל; היא תעוצב כסועל־יוצא מהתמודדות חריפה ו"זוחלת" בין ההלכה המסורתית, ה"בבלי" וה"ירושלמי", בין ירושת התרבות המערבית שאין להינתק ממנה, ועדיין אין לה תהליף. התוצר הסופי לא יהיה, כמדומה, תרבות מקורית או חדשה בתכלית—תרבויות כאלו אינן בנמצא—אלא מיווג ומהילה כל־שהיא הנכבשת במכבש התמודדות בין כל היסודות. אפשר אפילו לחזות כי ישראל לא תהיה זורה ליצירה־מחדש אלא תוסיף להיות, כפי שהיתה תמיד, זורה של מלחמת־איתנים בין דברים קיימים לבין עצמם.

אין היהודי סובל "במסגרת תרבות המערב על שום מוצאו השמי, אלא על שום שהנחיל לתרבות הנוצרית את הנצרות שלה". הוא האשם בכך שישו רצח את ווטן ואת יוסיטר, האל הרומי והאל הברברי־הגרמני. התנועה הגזענית רק חשפה מחדש, למעשה, את היסודות השרשיים של הברבריות האירופית הטב־עית, שכוסו על־ידי התרבות הנוצרית לתהפוך כותיה ולגילגוליה.

"שיבת־ציון השנייה" התרחשה לא במקרה בשעת "שקיעת התרבות הנוצרית", השאלה היהודית, שהתעוררה ממש עם תחילת התרבות הנוצרית, שהיהדות היא מילדתה והר־תה כאחת. באה על פתרונה בצורה של הקמת מדינה "עם סיוח תפקידה החברתי של תרבות זאת במערב". ישו, בלשונו, חזר עם עולי בבל־והעליות השונות, מרומא אל ה־גליל! אולם המדינה, החברה והתרבות שנוצ־רו בישראל אינן אלא חיקוי לתרבות המערבית והמשך לתרבות־העיריה. בהיבשעה שלדעת המחבר "הפתרון הציוני יכול להיות טבעי רק במידה שההדירות שבין שתי מגמות ברורות אלו האוניברסליות שבייצר ביטוי העצמיות השבטית והאוניברסליות שבשאלה עצמה תהיה מושלמת ומוגדרת בתכלית הבהירות ביסוד ההבנה הציונית... ציונות אמיתית, שר־שית, גיאוגרפית, אינה זכות אלא חובה... אין לפתור אותה [את התהליך] באמצעות הנוס־חות החברתיות המוכנות בבית־מדרשה של הציביליזציה הנוצרית... תפקיד הציונות הוא לחזור וליצור את צורת האומה היהודית לאחר שהקונגרס חזר ויצר את המדינה היהודית". בסיכומו של דבר, קורא הוא ל־שינוי מהותה של הציונות ולהתחדשות ההלכה היהודית בימינו.

בן־יוסף פוסל אפוא את המשטר החברתי־התרבותי־הפוליטי במדינת־ישראל מכל־זכל כמבוסס על אידיאולוגיה של המשך וחיקוי שאינם תואמים את המציאות ההיסטורית, גיאוגרפית והתרבותית. לכאורה עשוי הקורא למצוא בו קירבה אל "העברים הצעירים", ולא

* משה בן־יוסף (הגר): העירה; הרצאת א"ף, 1968; 156 עמ'.

כאן, עתה

יש אולי יותר מקורטוב של זחיחות־הדעת, מצד אחד, ושל עצלות, מצד שני, בכינוס מאמרים שנתפרסמו בעתון יומי, מאמרים שעיקרם תגובות לענייני שעה, או, כשמו של הספר, מכוונים ל"כאן, עתה". הרבה מן הפובליציסטים ודאי חלמים על כינוס ממין זה, העתיד, כך נראה להם, להעביר את פרי עטם מן ה"חולף" (העתון) אל ה"נצח" (הספר), אולם אך מעטים מכנסים מפריעטם בפועל, ולא תמיד מסיבות ה"קשורות באיכות כתיבתם.

אם אמרתי יוהרה, הרי זה משום שיוהרה היא לסבור כי יש למאמרים פובליציסטיים חשיבות המספקת לכינוסם בספר; ואם אמרתי עצלות, הרי זה משום שהסבור כי יש בפיו לומר דברים בעלי־משמעות ובעלי־ערך על נושא מסוים ראוי כמדומה שיתישב ויעלה את רעיונותיו בצורה המחייבת כתיבה ארוכת־גשימה יותר, מקיפה יותר, סדורה יותר.

הסתייגות זו—שאינה מופנית אל אמנן רור־בינשטיין דווקא—תופסת גם לגבי ספר זה. אולם יש להדגיש כי אמנן רובינשטיין, שִׁי הגיע בחטף אל צמרת כותבי־המאמרים ב־ארץ, מצטיין בכתיבה רהוטה, ברורה, לא מצועצעת, וכי מאמריו מגלים לעתים קרובות בקיאות, חריפות־הבחנה ואומץ־לב פור־ליטי וחברתי. ניכר המאמץ לחשוב על כל נושא באמת־מידה שקולה, בעלת משמעות אקדמית כמעט, משוחררת מדעות־קדומות ומבקשת לבחון אמיתות באור חדש. כל זה, כמובן, אינו מצדיק עדיין, לטעמי, כינוס מאמרים שנכתבו משך מספר שנים מועט, אלא אם כן המטרה לגבש למכתבם דימוי מסוים בחיי הרוח והחברה שלנו; וכאן אפשר להעלות על הדעת שורה לא־מבטלת של פובליציסטים שאינם נופלים מא. רובינ־שטיין אך אולי לא ניחנו באותה מידת יוהרה.

אמנן רובינשטיין כותב על נושאים מגוון־

* אמנן רובינשטיין: כאן, עתה; הוצאת שוקן, 1969; עמ' 228.

נים ביותר. כמה מן המאמרים הם הנגינים אישגריטיים למדי, כתובים בעט קל, על נושאים שעמדו על סדר־יומו של הציבור הישראלי באותה עת בה נכתבו: רשימות משי־רות־מילואים, מעין־סאטירות על שכנים, יד־דים, על הגבר הישראלי וכו'. וכמה הצל־פות חריפות על גילויים שונים בחיי החבר־רה והתרבות. בכל אלה מתגלה רובינשטיין כמי שאינו ירא לחשוף את האמת תוך־ש־הוא שוחט לתיאבון מספר פרות קדושות, אך זאת במידה של אורך־רוח ושל הגי־נות. הוא אינו סאטיריקן המעמיד נחח של מציאות תחת זכוכית המגדילתו לממדים מגוחכים, אלא הוא בוחנן כדו לציירו כמו שהוא. תכונה זו בולטת כשהוא דן בבעיות התיאטרון המודרני. כך, למשל, הוא כותב על "מין ורוח":

"מי שטוען נגד עצם קיומה של תפיסה ער־כית באמנות טוען למעשה שהאמן, והוא לבדו, נטול השפעה על החברה בה הוא חי. העתונאי והפוליטיקאי יכולים להשפיע על אחרים במאמריהם ונאומיהם ואילו ה־אמן חי בחלל ואין לו כל חלק במערכת החברתית. מלחז אינה בת־השפעה, יצירתה היא סטרילית במהותה. הנמכה מלאכותית זו של תפקיד האמן... היא עצמה חלק מאפנה חסרת־חשיבות... כדאי אולי שנוכח פּעם־בפעם כי מצויים בנו גם אברים אחר־דים; יש גם לב; יש גם מוח. שני אלה קיימים, עדיין... ואין זו אשמתנו אם דווקא אברים אלה התנוונו אצל כמה מהאמנים והמבקרים הנודעים בימינו" (עמ' 1—150).

ענין מיוחד מעוררים המאמרים בנושא הנדון אצלנו בלי סוף בשלש השנים האחר־ונות: בעיית הכיסוסך הישראלי־הערבי ל־אור מלחמת־יוני והשליטה הישראלית ב־"שטחים". המאמר הטוב בתחום זה נקרא "ירושלים לא תיחצה שנית" ועניינו תיאור הלבטים הכרוכים באיחוד מזרחה של ירו־שלים עם מערבה. מסקנתו של רובינשטיין כאן ("אלה הם זרעים שנטמנו באדמה קשה ובתנאי מזג־אוויר גרועים, אך אנשים בעלי רצון טוב ימצאו בהם תקוה כלשהי לעתיד בני יחיו יהודים וערבים יחדיו בעירם")

בתקופתו אולי עתידה צרפת "להשתעמם". ההיסטוריה שלה אכן מעידה כי לאחר החלפת השליט הגוהב-ברמה יש להמתין שנים מספר לסיבובו המחודש של גלגל המעשים.

פראנסואה ראבלה כתב כי אונייה של הצרפתים מספיקים רק לרגע אחד של שיכון. כך היה על מהפכת הסטודנטים של צרפת. זו לא הייתה בעצם מהפכה אלא התמרדות כנגד מצב חברתי ופוליטי. מרד היכול למחות להרוס או להביא משב של רוח מרעננת ומטהרת אך אין בכוחו לברוא מחדש. אינסלקטואלים שמאלניים רבים וטובים, שהתיאשו מן הקומוניזם המסורתי והשמרן. נטו, זגוטים, לראות בתנועות הסטודנטים בצרפת וארצות אחרות ביטוי מחודש, מלהיב את הדמיון, השכל והיצר, של מרידה נגד הציביליזציה הקאפיטליסטית-הטכנולוגית של המערב. הצעירים הפכו להיות לוחמי-הגרילה של הרחוק ברח המרוצפים בכרכי המערב, בניידותם של לוחמי-הגרילה ב"עולם השלישי". זוהי, כמובן, אנאלוגיה מסולפת ועקרה ביותר. תנועות הסטודנטים, מצדן החיובי, אינן אלא תביעה נועזת, גואשה כמעט, לריפורמה בסדרי הלימוד מימי בונאפארטה וביטוי חריף למצבה של אוכלוסיית הסטודנטים ההמונית בדמוקרטיית-ההמונים הטכנולוגית, בעיקר של הסטודנטים למדעי הרוח והחברה. מצדה השלישי אינה אלא המשך לתנועות-הנוער של המאה ה-19 ושל ארגונים אנארכיסטיים, פאשיסטיים וכו'. ה'ז'רגון אמנם מחודש, אבל התוכן זהה. החוקרים, שמצאי בתנועות הסטודנטים כר נרחב ונכבד לעיסוק וכתובה, הם שייחסו לתן חשיבות עצומה, מעל ומעבר לחשיבותן האמיתית שאינה מבוטלת כלל כשלעצמה. אחדים אף הפכו את הסטודנטים והנוער ליורשי הפרולטריון התעשייתי. למעמד חדש שהולידה החברה הקאפיטליסטית של הינוך-חינם וחינוך-בהמון.

פטריק סיל ומורין מק'קונביל, צמד עתונאים בריטיים, מתארים את השתלשלות המאורעות במאי 1968 בלי להתמר ולעסוק בניחותים סוציולוגיים-פילוסופיים. כך יצא מתחת ידם ספר רהוט ומאלף, שהוא השלישי ברשימת הספרים המתורגמים לעברית (מתוך מבחר

אינה מוסבת על השטחים האחרים. כשהוא דן בסיני ובחבלי יהודה ושומרון נוקק רובינר שטיין למשחק-מלחמה אקטרגי-פוליטי ה' מגיע למסקנה כי סיני צריך לחזור אל ייעודו-מקדם כאיזור מפורז ונתיב-מעבר, וכי אין לספח את ה"גדה" אלא להגיע למצב של השליטה הישראלית תהיה צבאית בלבד ולא אזרחית. "להגביל את עצמנו לנוכחות צבאית-אפקטיבית מבחינה מעשית, אך שקטה מבחינת תהודתה הפוליטית". זו אמנם פשרה נאה על שולחנו של עתונאי נקי-דעת, אך אינה מביאה בחשבון הרבה מן האפשרויות הפתוחות של "משחק המלחמה".

חרף ההסתיוניות מעצם איסופם של מאמרי רובינשטיין בספר כמו גם מכמה דעות המובעות בהם, ברי שהמחבר הוא אחד המעולים בפובליציסטים הצעירים שלנו וכי הוא נמנה על אותם עתונאים שאינם נרתעים ממערכות ציבוריות מתוך הכרה כי "גם אנו, כיום, חלק מדור של מיסדים. בכוחנו היום לקבוע במידה לא מועטה את דמותה של ישראל לדורות רבים".

המהפכה הצרפתית 1968

קו-המטיה הוא האופק האוטופי הקסום של חברה חדשה ומשטר חדש, שצביונו אינו ברור כל-עיקרו. הסוסים הדוהרים: תנועות רפורמה, מחאה, זעם והרס, השואבות ממקורות רוח רוחניים שאינם חדשים דווקא והנבנות מתוך החברה האוטוריטאטיבית והלא-ספוגי טאנית של צרפת הגוליסטית-ה"קיסרית". ה'דמיון, ה'נעורים והמרץ זוכים למלוא תנופתם בחודש מאי 1968, אך כושלים לבסוף. ה'מהפכה הצרפתית, למרות אנאלוגיה מסוימת, לא חזרה על עצמה. אדרבה, הקיסר אמנם ירד מכיסאו אך יורשו, מסתבר, הוא ממולח. שמרן ותקיף לא פחות ממנו, אם גם נעדר הדרת-הגדולה והדר ה"סגנון" של קודמו.

• פטריק סיל ומורין מק'קונביל: המהפכה הצרפתית 1968, תרגום: יוסף עוזיאל, עם עובד / ספרית אפקים, 1969; 197 עמ'.

נמסרה ילדם לבית-ילדים. לאחר שאסרו ב־ניכחותה של הכותבת את בעלה־בית שאצלי גרו בני־משפחתה היררהה הנערה בת החמש־עשרה והגיעה לידי מסקנה: "אם גם אבי יתג־לה כטרוצקיסט וכאויב של המולדת, אני לא ארחם עליו..." אביה היה סופר מפורסם ב־ברית־המועצות.

המאורעות מתרחשים במהירות. נאסר אחיה של אמא. כיצד נאסר? עקבותיו נעלמו. ושוב מתעוררת המחשבה: "ושמא יאסרו פתאום גם את אבא? לא—אני באמינה באבא! הוא חבר המפלגה. פרטיזן ותיק—הוא לא היה ולא יהיה איב העם". והנה מגיע מכתב מאבא השרוי במורח הרחוק (כנראה שולח לשם כדי להרחיקו מבירתה של המדינה), המודיע כי הוצא מן המפלגה ופוטר מן העבודה. "היי בטוחה", כותב הוא לבתו, "ש־אביך לא היה גבל אף פעם, לא צבוע, ולא הכתים את שמו בשום כתם... האמיני לי כי לאביך יש עוד דורים באשפה והוא לא ירכין את ראשו בפני ייסורים".

האב נאסר. האם מחפשת עבודה. דוד נוסף אסור אף הוא. "כל משפחת קוסטרין הצעירה איביו העם, כביכול, האם ייתכן שאני בתם ובשר מבשרם עשויה להאמין לזה?" היא אינה מאמינה. אך בתום לימודיה אין היא מתקבלת לבית־הספר הגבוה. הנימוק הוא "העדר דירה"—אף שהיא יושבת במוסקבה. היא מקבלת אפשרות ללמוד בבאקו שבקו־קאו, אלא שאינה מחזיקה שם מעמד וחזרת למוסקבה. אמה כותבת לסטאלין וחובעת שה־שלטונות יקיימו את הוראתו שלו, כי "הבן אינו אחראי לחטאי אביו". בתשובה לפנייתה מקבלים את בתה למכון הגיאולוגי—ולאשרה אין קץ.

גינה מאושרת בלימודיה, ובעיקר מחזרתה ל־עיר־מולדתה. "מוסקבה!" היא רישמת ביומ־נה. "מלה זאת בלבד מטילה התרגשות וממל־אה את הנפש גאנה. מביאה לידי מצב־נפש של זמרה ושיר. אלפי שנים עברו עליך, מוסקבה! מתוך דליקות, מגיפות, רעב, מ־ציפני נכרים, ממלחמות־דמים קמת, מוסק־בה, יותר ויותר יפה, יותר ויותר חזקה ויותר ויותר חביבה ללב הרוסי. ענני־סערה

גדול פ־יכמה יכמה) על־אודות תנועות הסו־דנטים. ספרם מוקדש לתנועה הצרפתית. "הו, כמה יפה! הרי זו מהפכה!" קרא מנהיג טרוצקיסטי צעיר למראה גלי ההרסות בפ־ריו. אחרים סברו כי המראה אינו יפה אלא מטיל־אימה. מפלגת "הפחד" ניצחה את מ־לגת ה־דמיון". אם אפשר לומר דבר מסכם לזכותה של מהפכת־מאי ודומותיה, הרי זה שהזכיחה—בהיפוך כוונתם של מחולליה—כי באירופה "המנוזנת והעריצה" יש מקום ל־תנועות ספונטאניות של מחאה ותביעות לת־קו—דבר שאין לאמרו על העולם בו מצאו הסטודנטים דוגמה, ואולי בעולם אותו היו מכוננים, אילו הצליחו לרגע.

י. ש.

יומנה של נינה קוסטרינה

"יומן זה הגו עדות מבלי־משים על החיים, האווירה, הרגשות והלכי־המחשבה בעולם, ש־הוא לנו עולם אחר, סגור: זוהי הזדמנות נד־דה לראותו מבפנים". דברים אלה שנכתבו בהקדמה נאמנים הם ומגלים את הענין המיו־חד שבקריאת יומנה של תלמידת בית־ספר תיכון במוסקבה משנות ה־30. הנערה—ככל נערה בגילה המתעוררת לחיים ולאבה—יוד־עת לכתוב ולתאר את חוויותיה הפנימיות ואת אירועי המציאות; אך העובדה שכתביה מג־לה הרבה מהווי החיים ברוסיה של סטאלין, מלפני מלחמת־העולם השנייה, מוסיפה לימ־נה את ממדה המעניין ביותר. ימי היומן חופפים את תקופת המשפטים הידועים של 1937 ו־1938. הם משתקפים בכתיבה ומקנים לה את חשיבותה כסיפור־עדות על עולמו הפנימי של הנוער הסובייטי.

מבחנה העיקרי של הנערה הוא בנאמנותה למולדת, המתנגשת עם אהבתה לאבית. בתח־לת "היטהיריים" היא נתקלת בפעם הראשונה בבעיה הגורלית, כאשר אסרו את קרובי־מש־פחתה. במקרה אחד, כאשר שולחו שני ההורים,

* יומנה של נינה קוסטרינה; תרגום: י. זמורה; הוצאת מסדה, 1970; 125 ע'.

סוצרת מלחמת המשפחות היריבות. על כיה־
 גיה, אפיפורה החסודים והמושחתים, אמניה,
 שודדיה, גיבוריה, עשרה ועניה, היתה תמיד
 זירה מושכת מאין כמוה לסופרים המחפשים
 ארץ יפה לעלילות־אהבה שלוחות יצר, שבה
 דת ופוליטיקה וגשים מעורבים זה בזה לחומר־
 גלם היסטורי מיוחד־במינו. באיטליה זו של
 שלהי ימי־הביניים ושל הרנסנס אין לבו של
 האדם למלא אחר משאלות רצונו ותאוותיו
 כשהיא בועט בכל הכבלים שהקאתוליות החד־
 מורה כבלתו בהם. קשה שלא ללכת שבי אחר
 הקסם המרתק, הדימוני כמעט, שבעלילות
 ההיסטוריה של איטליה זו כפי שהן משתקפות
 בארבעה הסיפורים על סטנדל. כרבים לפניו
 ולאחריו שהה סטנדל באיטליה זו שלאחר
 מפלת נפוליאון, אותה עת ממש ששהו בה
 סופרים מהוללים. בעיקר אנגליים וגרמניים
 השייכים ל"זרם" הרומנטי, שמצאו בה ארץ
 של שמש, יין וחושניות. ה"רשומות" של
 סטנדל גותנות ביטוי נהדר לאותה אווירה
 החוסה של טראגיות ויצרים מתפרצים. הסופר
 ממלא כאן תפקיד של קורא בכרוניקות עירו־
 ניות או אחרות ומביא מתוכן לדפוס תמצית
 של מעשה ושל משחק הגותן הקדמה היסטור־
 רית קצרה הבאה לסכם ולפרש את המאירעות
 ואת רוח התקווה לקורא הזר לה.

ארבעת הסיפורים הם סיפורי אהבה בלתי־
 אפשרית או בלתי־רצויה המביאה בסופה למות
 רבים ולמיחם של הנאהבים עצמם: אהבה,
 בגידה, רצח, בצע־כסף ורדיפת־שררה הם
 רכיביו של כל מעשה. טירוף האהבה הוא
 עובדה שאין צורך ואין תועלת להסבירה.
 היא מגנט רב־עצמה המצוי בנפש הגיבורים,
 רודה במעשיהם ומכוון אותם ללא יכולת לח־
 מוק מעצמתו. תרגומו של אברבאיה המנוח
 משובח כתמיד, ובכל זאת אפשר להטיל ספק
 אם אכן "הרשומות האיטלקיות" מיועדות
 לקהל קוראים רחב עד שהיה מקום להוציאן
 ב"ספריה לעם" דווקא.

מתאספים עכשיו באפקים, אך האם יש בהם
 כדי להבהיל את מוסקבה? מוסקבה יכר־
 לדי להישרף, אך מוסקבה, כאותה ציפור
 אנדית, ציפור־החול, שוב תקום לתחייה מן
 האפר ותזיה יפה יותר וחזקה יותר. אני בת
 מוסקבה! מוסקבה בשבילי כמו אמי הורתי.
 יש שהיא קנטרנית, מחמירה, תובענית, אך
 תמיד היתה ותהיה אמה אהובה..."

כעבור זמן רב מגיעה ידיעה ראשונה מאבא.
 כ"מסוכן לחברה" הוא נידון לחמש שנות
 מאסר ועבודה. לאחר שלפני המשפט כבר
 ישב למעלה משנתיים. לשם "חינוך ותיקון
 עצמו" הוא עובד כפועל בסלילת כביש,
 בבנין גשרים. אך הבת שומרת לו אמונים,
 אינה מתנכרת. היא אוהבת את מולדתה
 ואוהבת את אביה כאחד.

גינה לא התעמקה הרבה בשאלת העי־
 מות בין אשמת אביה לבין צדקתו של
 סטאלין. אילו התעמקה היתה חייבת להכ־
 ריע בצדו של מי האמת ובכך היתה מזעזעת
 את עולמה ואת אמונתה עד היסוד. לזכותה
 יש לומר שבתנאי משטרו של סטאלין היתה
 נערה זקוקה לאומץ רב כדי שלא להתנכר
 לאביה.

עם פלישת הגרמנים לרוסיה נדהמה גינה
 לשמע המפלות הגדולות של הצבא האדום.
 "בחזית משהו שלא ישוער—הפאשיסטים חד־
 רו אלינו כחדור הסכין בחמאה... על שפתי
 כל הנאשים שאלות של מבוכה: הייתכן כי
 אנו חלשים כל־כך?" הנערה בת התשע־עשרה
 התגיסה לפרטיונים, ובדצמבר 1941 נפלה
 למען מולדתה הסוציאליסטית.

יומנה של גינה קוסטרנינה מעיד על כשרון
 ספרותי ויכולת למסור ולהביע חוויות פני־
 מיות, כולל נפתולי אהבה ראשונה בתקו־
 מה של סער ומרי. עם זאת, עיקר חשיבו־
 תו תעודית, מטבע־הדברים.

אם המנזר

• סטנדל: אם המנזר; תרגום: חיים אבר־
 באיה; עם עובד / ספריה לעם, 1970; 182 עמ'.

איטליה של תקופת הרנסנס, זו המפוצלת
 למלכויות ולערים רבות. שאף בתוכן פנימה
 עמ'.

ישראלים בחצר סט. ג'יימס

הסופר חנוך ברטוב, ששימש נספח לענייני תרבות בשגרירות ישראל בלונדון, כינס בספרו את רשמיו ממגעי עם הציבור האנגלי והאנגלו-יהודי. כתיבתו קלה ונלבבת, סגנוני מושך ומלא הומור, וכל הספר נקרא כפיליטון בהמשכים, המעלה פרקי-הווי ואורח-חיים של חושבי האי הבריטי. הרבדים החברתיים, הנימוסים הממלאים תפקיד כה חשוב ביחסים שבין אדם לחברו ובין אדם למעמדו, הן "מימסד" השולט על הכל ברוחו יותר מאשר בכוחו, ועם זאת—המהפכה האטית, השקטה והבטיחה, המתרחשת לעיני אדם הבא מן ה' זוזן—כל ההופעות האלו נסקרות כאן יפה, בחן, ברוח טובה של סיכולנות וסלחנות.

הרבה מגלגל ברטוב בענין המימסד, המועדון גים, פרשת המרגל פילבי, הצעירים הוועמים, וביחס לשחורים ולצבעונים. מכל פרשה הוא מסיק מוסר-השכל הבא ללמד על כלל התרבות שבים. הוא מנסה לפורר את הרכב האוכלי סיה לשבטיה ולזרמיה, "להסביר את הכמיהה החדשה הזאת אל הזהות השבטית במדינה ששלוותיה מגיעות לכל היבשות בעולם". אך בטחונו גדול. "ייתכן", הוא כותב, "שבח' לוף הזעזועים של ימי המעבר יוצר מחדש הרושיח בין הציבור לבין המפלגות המסור רתיות, תגבש מחדש אותה הרמוניה כור-הבת שארץ זו הצליחה לקיים דורות רבים ולא לקפחה גם בימים של תמורות גדולות. אך ייתכן גם שברטיניה הקטנה, שהשחור והירוק נוספו בה על צבעיו של היוניון-ג'ק, תבקש ביטוי פוליטי חדש למציאות שהתהפכה באורח כל-כך ראדיקלי".

רשמיו של ברטוב מן הציבור האנגלו-יהודי נקראים בענין, היתה זו פגישתו השלישית עם קיבוץ של יהודים, ומדי-פעם היו אלה יהודים מסוג אחר. בפעם הראשונה נפגש עם ניצולי המחנות והיערות וראה מה שעוללה השואה ליהודי אירופה. בפעם השניה הכיר את יהדות ארצות-הברית ועמד על משקלו של המרכז היהודי הגדול ביותר בזמננו.

• חנוך ברטוב: ישראלים בחצר סט. ג'יימס; הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1969; ע' 217.

באנגליה ראה יהודים אחרים לגמרי, שהיפך שרשים עמוקים באנגליה במשך מאות-שנים ומילאו תפקיד נכבד בעיצוב ההיסטוריה היהודית בדורות האחרונים. סיפורה של משפחה אחת—ישראל זיו וסיימון מארקס—מוכיח כי "התמורה הגדולה במעמדם של היהודים ניכרת במעבר מגיטאות המהגרים לגיטאות המזוהבים".

חיי הציבור היהודיים ב"גיטאות המזוהבים" מתרכזים סביב "ועד-שליחיה-קהילות" והפעילות הציונית לצורתה. האבות קרובים למורשת התרבות היהודית בצורתה הדתית, ואילו הבנים שואפים "להתאנגלו". זיקתם ליהדות חלשה ביותר, ובניהם נמשכים והולכים "החור" רק מיעוטם מקבל איזה חינוך יהודי, גישואי-התערובת מרובים, וכל זיקתם ליהדות פוחתת והולכת. "כשבאנו אנחנו לאנגליה", מספר ברטוב, "עדים היינו לשלב מתקדם זה בדרך להשתלבות גמורה בעולם האנגלי. המימסד היהודי—כמורה כמימסד הבריטי בכ"ל—היה שרוי במשבר חמור, אך בהווה היהודית משבר כזה אינו אות מבשר תמורה כי אם אות מאיים של כליה".

בימי מלחמת-ששת-הימים חלה התעוררות גדולה במחנה היהודים, וברטוב, שהיה באגף ליה באותם ימים, מתאר את גל ההתלהבות שהתנשא אז ושקע כעבור זמן קצר. במיוחד מדגיש המחבר את חלקה של האינטליגנציה היהודית בהתעוררות זו; החוגים האינטלקטואליים היו גם הראשונים שגרתעו ממהירות הנצחון המוחץ ומהפגנת הכוח הישראלי. הם החלו לחשוש שמא עלול מאורע היסטורי זה לפגוע במציאות חייהם בקרן-זוויתם שלהם.

פ. י.

אגדת הבקעה וההר

סיפוריו הקצרים של אמציה פורת נכתבו לפני שנים ונאספו רק עכשיו, מתוקנים, באסופה קטנה שהופיעה בהוצאת קצין-החינוך של צה"ל. חמשתם עוסקים בארבע דמויות שונות—אחד פקיד עלוב, שני קצין עתודה "ירוק", שלישי מורה מזדקן במושבת ספר ותיקה, והרביעי, גיבורם של שני סיפורי

להסוות מזולתם: איתן שטיינר (אבן). חיים חזק, ומר מגור. מתן השמות הוא רק סימן אחד לפשטנות שבבניית הדמויות ומחוסר האורגאניות האמנותית שבין סיפור-העלילה הריאליסטי לבין הרובד הסמלי שמאחוריו. היחס בין שני רכיבי הסיפורים—הסמלי והריאליסטי—נראה פשטני ושטחי למדי, ורק בסיפור האחרון, "חלומי של מר מגור", ניי כרות כבר בשלות והשלמה.

ג. ב.

בתים מתרוקנים

משלרשת מחזותי של עמיצור אילן, האחד עוסק בבעיות מהווי הקיבוץ, השני—במשפחה הרוסה בעיר, ואילו השלישי—"לא סאר" סר..."—דן במציאות-חיהם של סופרים ואמנים. הרקע הקיבוצי נהיר לו יותר ובפרטיו הוא מתמצא יותר, רקע הסופרים ניתן בצורה של קאריקטורה חלשה למדי.

במחזה "הדיבוק מניוה-שאנן", שהוצג בתיאטרון "זווית" בשעתו בהצלחה לא מעטה, מעלה המחבר את התרוקנותו של הבית העירוני. מוסד נכבד זה נהרס והלך בתקופות האחרונות. מבחוץ צרו עליו האירועים החברתיים הגדולים, המהפכות והמלחמות, ומבפנים פקדו אותו משברים תרבותיים וחברתיים. הבית המסורתי התרוקן מזמן ולא שב לאיתנו. לא בארץ-ישראל ולא מחוצה לה. רעיון זה משמש נושא מרכזי גם במחזה השני של עמיצור אילן: ה"שופלדורף". בראשון מעלה המחבר את הריסתו של הבית בעיר, המשלח את הילד להתחנך בקיבוץ. לאחר שהבן גדל וחוזר הביתה, הוא מגלה את הרקבון המוסרי והחברתי של סביבתו ומודרעז למראה-עייניו.

בית אביו נהרס בידי אמו, שנשטה את בעלה והתחברה לאנשים מן השכבה העסקנית של המפלגה השלטת. השחיתות המוסרית של אנשי הציבור מעמיקה את תודעת ההרס בנשמתו של הצעיר, שאף הוא לא נוקה מאשמה. הוא גוזל מחברו הטוב את חברתו ועומד

רים קצרים, הוא סטודנט ירושלמי. אולם השוני הוא בעיקרו רק שוני חיצוני. למעשה, כל הארבעה אינם נקלטים בסביבתם החברתית והם נטילים קשר נפשי אליה. הם חיים בהרגשה כי סביבתם אינה מכירה בייחודם ובערכם, והם מבקשים להוכיח לה את ייחודם. ציר העלילה של המשת הסיפורים סובב על נסיונם להוכיח לחברה את גדולתם, הגזונה בעצם רק מעולם האשליות והדמיונות שלהם עצמם.

נסיונות אלה מביאים לרגע האמת המסוכחת, בעקבותיו נוצרת זיקת-אמת בינם לבין סביבתם. הפקיד המואס בחייו מספר בבית-החור לים את "אגדת הבקעה וההר": "הבט אל הבקעה, המלאה עצמות, והרוס לעלות ההרה — זהו כל האדם". בעקבות נסיון ההתאבדות הכושל מתגלה לו רצון-החיים הפשוט. הסבר עי של האדם, ומתבררת לו הכרת החופש לבחור ברגע שעל סף המוות. הקצין הצעיר נכסה לפעול על רקע של היתקלות במכתב-נים, לרגע הפעולה שובר את חוסר-בטחונו ויוצר קשר בינו לבין אנשי-המילואים שבפיקודו. הסטודנט חיים חזק מגיע לגילוי האמת הפנימית באמצעות דמויות מן החוץ, האומרות לו בפה מלא מה שביקש הוא עצמו לדחוק בדרך של היגאה עצמית.

הטוב שבסיפורים הוא גם הארוך שבהם, ב"חלומי של מר מגור" (סיפור שנקרא קודם "פיראיון" ופורסם בזמנו ב"קשת") מטפח המורה המזדקן מגור מכבר חלום יצירה, במצעותו הוא מצדיק דברים שצריך היה לעשותם ועשאו בתחום האישי. בכואו לכתוב מסתבר לו כי החלום לא היה אלא אשליה: אין לו כוח יצירה. ההתפכחות המרה והכואבת דוחקת לעשות סוף-סוף את הדבר הנכון והטוב, שצריך יהיה להשלים את אשיותו ואת חייו. ברגע הארה מתרחש המקרה הטראגי השם קץ לחייו.

גם שמות הגיבורים משמשים את המחבר לצורך עיצוב דמותם של גיבוריו. שמותיהם מסווה הם לחולשה הפנימית אותה הם רוצים

* אמציה פורת: אגדת הבקעה והר ועוד סיפורים; ספריית תרמיל, 1969, 160 עמ'.

לדון ולהאשים אחרים. אין הדבר עולה בידו. כסימה של השחיה הרג הוקן את הצעיר באמצעות השופלדזור. והוא עצמו מוציא את נשמתו.

כשלונו של דוֹהֶשִׁיחַ שבין שני הדורות מוכיח שאין הצדדים מבינים זה את זה. המחבר מיטיב לחדור אל הרקע המשותף של החיים במשק ולשתול את גיבוריו בקרקע מוצקה. דמויותיו חיות גם בבית־הקברות של הקיבוץ. המשמש כאן שדה־המערכה של הוויכוח בין הוקן לצעיר. אולי האוריה המיוחדת של המקום יש בה "הפתרון הסופי" של כל בעיית הקיום, ואולי לקראת המוות הצפוי תיכנן לו המחבר מראש את המקום המתאים לסופה של ההתמודדות הגורלית ש־בין גיבוריו.

משלושת המחזות הנכבד הוא ה"שופלדזור", בזכות בשלותו הרעיונית, העיצוב המלא של הדמויות ופיתוחה הדרמטי של העלילה.

פרח הדאבה

רומן־הביכורים של יוסף כהן מעלה מעשה טראגי באשה שהקריבה עצמה למען האהבה אל בעלה. היטב ידעה כי בגלל סגם בלבה אכור לה להביא ילד לעולם. אך משנתערערו היחסים בינה לבין בעלה, מיד לאחר הנישואים, תלתה האשה את הקולר באי־יכלתה ללדת, וכאשר עלה חפצה בידה—מתה בלדתה את בנה. לפני כן השאירה מכתב לבעלה וניסתה להסביר לו בכתב, מה שלא הצליחה להגיד לו בחייה, שמגודל אהבתה אליו קיבלה עליה את הרין. ואף כי היטב ידעה מה צפוי לה עשׂתה מה שעשתה מאהבה ומרצון לבעלה. ל"יחידה" בעולם.

בכך מסתיימת פרשת־חיים מסעירה ומרטיטה. שעניינה ביחסים שבין זוג צעיר בראשית חייהם המשותפים. "החסא הקדמון" הוא בכך שהאשה לא גילתה לחתנה לפני החתונה כי חולי יש בה ואין היא מסוגלת ללדת. שמי־רתיסוד זו גרמה קרע שהחריף הולך עד

לשאתה לאשה. אך ביום חתונתו גיעור מצ־פוננו והוא בורח מתחת לחופתו. אין הוא חוזר לקיבוץ. אף שחברו מזמין אותו להצטרף ליישוב חדש בערבה. במחזה זה מתקיים העימות שבין הדורות בממדים קטנים. השחיתות המובלסת של הוקנים לא זכתה לעימות הנגדי הראוי לה מצד הצעירים. עימות זה בא במחזה השני, "השופלדזור", על רקע הווי־החיים בקיבוץ. הידוע היטב ל־מחבר. כאן דן אילו בבעיה של "אבות ובנים" בקיבוץ ומעלה התמודדות חריפה בין שני דורות. שני גיבורים למחזה. ומלבדם אין כל דמות אחרת. האחד הוא האב הוקן. ה־מביא פרחים אל קברה של בתו הצעירה. שאיבדה עצמה לדעת. השני הוא חבר־משק בן עשרים־ושמונה המואשם במותה ואשר האסיפה הכללית של המשק הרחיקתו מן הקיבוץ. לאחר בילוי משותף, נטלה הצעיר רה את אקדחו וקיפחה את חייה.

דוֹהֶשִׁיחַ שבין שני הגברים מעלה כאן את הפער שבין הדורות. האב הוקן והשבור גמ־נה על המיסדים־החלוצים, שנתפסו לחזון הסוציאלי והלאומי והקדישו את מיטב שגור־תיהם לחלום־חיייהם. הם גידלו בנים ובנות בתוך המשק, זרבות הימים הבינו את הו־רות וההתנכרות שבינם לבין ילדיהם. ה־צעיר בן־הקיבוץ רחוק מעולמם של הוקנים. את מקומו במשק מצא בתפקידו כמכונאי המפעיל כלי בנייה וחפירה. הסתבכותו עם הצעירה אינה נחשבת בעיניו כלל. כך נוה־גים צעירים רבים, שאינם מייחסים לקיבוץ את המשמעות המוסרית־המשמעתית שייחסו לו רבים ממיסדיה. אף שגם הם לא נוקו מחולשות־אנוש. אין לקיבוץ מעמד מיוחד ב־חיהם הפרטיים של חבריו, ובכל התערבות של האסיפה הכללית בתחום הפרט רואה הצעיר אמצע־לחץ שאין לו כל הצדקה. כל כמה שהצעיר משתדל לפקוח את עיניו של הוקן על התנהגותה של בתו, בטרם יבוא

• עמיצור אילן: בתים מתרוקנים (שלושה מחזות); ספריית פועלים, הוצאת הקיבוץ־ה־ארצי השומר־הצעיר, מרחביה, ואיגוד סופרי הקיבוץ הארצי, תל־אביב, 1970; 201 עמ'.

ייעוץ מקצועי חינם

מומחיו ייעצו לכם!

כל בעיה של צביעה וצבעים, כמויות וסוגים. תיפטר על ידי מומחי הצביעה של ממבור.

מומחיו מספקים גם ייעוץ לצביעה תעשייתית-ולבעיות טכנולוגיות מורכבות.

פנו בנלויה אל ת.ד. 507 ת"א או ת.ד. 668 חיפה. ותקבלו ייעוץ מקצועי חינם של-

ממבור

גדול מפעלי הצבעים בארץ

ממבור

שהיה לתהום ששוב אין לגשר עליו. היי הנישואין הפכו גיהנום. הצעיר ביקש בית ואשה. ולא מצא לא בית ולא אשה. האשה ביקשה בעל אהב ודואג ומסור, ולא מצאה. מעגלי חייהם החלו להפליג לכיוונים שונים ימרוחקים. כל אחד פנה לעברו. הבית התרוי קן, הורות והניכור עשו את שלהם.

הסיפור, הכתוב בגוף ראשון, מעצב יותר את הצד של הגבר. כך עלה ביד המחבר לתאר את חוויותיו הפנימיות של הגיבור מתוך ידי עה רבה ומבנת. מצבו הטראגי של הבעל שלא מצא בחיי-הנישואים את אשר חיפש—ואשר אכזבה זו החריבה עליו את כל עולמו—מתבהר בסיפור על בחינותיו הרבות. סבלו כגבר בא להצדיק את בגידותיו. בדידותו הרבה מקרבתו אל אביו, המנסה להשפיע עליו להתייחס בהבנה, בסבלנות ובאורך-רוח למחלת אשתו. אך מחוסר סיפוקו המיני מתערער עליו כל עולמו הנפשי.

הנוסח הווידוי של הסיפור מגלה את ייסורי הגבר בכל עצמתם. לא כך נוהג המחבר עם האשה. הטראגיות הרבה בגורלה וגודל קרבה בנה אינם זוכים לאותה הבעה אנושית הראויה להם. יש עירפול רב בתחושותיה, והרגשותיה מתוארות כמבעד למסך, לא במישרים. חסרה בתיאורים אותה גישה הרמאנית, שכל עדיה אין לדון את קרבנה של הצעירה.

המעניין הוא שדווקא את דמותה של האשה השניה—האהובה, שפרשת-יחסיה עם הגיבור היא רק אפיוודה, אם גם רצינית, שאין המחבר מפרש את סיומה—דווקא אותה הצליח המחבר להעלות ביתר-הבנה, לעומת זאת קיפח את דמותה של הגיבורה הראשית.

אילו עבר הספר עריכה ואילו נהג המחבר איפוקמה היה מונע את המלל הרב והמייח תר המעיק על הסיפור. צימצום ממדיו של הרומן, שעלילתו פותחה אך כמעט, היה תורם הרבה לביטוי טהורו של המחבר, כשרון שהוא כשלעצמו אינו מוטל בספק.

י. פ.

* יוסף כהן: פרח הראבה (רומן); היצאת "עליה" ת"א. 1969; 220 ע'.

האמן בתרבויות העולם

חוט של חן קסום—משולב באירוניה דקה, עמקות של חוקר, ושובבות קלילה של יוצר—שזור בדפי הספר הפילוסופי-האמנותי המרתק שהגיש לנו בן-עמי שרפשטיין על "האמן בתרבויות העולם". מטרתו המוצהרת של הספר היא להתקרב למהות האמנות תוך דיון „בטבע האמן, במשאלותיו, בתקותיו, במכ" אוביו ובתחושת הסיפוק שחש בשעה שחי ויצר בזמנים ובמקומות שונים" (ע' 10), באופן שהוא רואה את עצמו ובאופן שאחרים רואים אותו. בחתרו למטרה זו, פורש המחבר לפנינו ריעה עשירה ימגוונת של דמויות אמנים מכל פינות העולם וחיבויני תרבויותה בתקופות שונות, מפגיש לעינינו את האמן האסקימוסי העליו, את הצייר הסיני העצוב, את האומן העמל של ראשית ימי-הביניים האירופיים, את האמן הוודי המהודר, את האמן הרינסנסי הגאוני, את הפסל האפריקאי הגא, את הטרוודדור ההרפתקן, וכמובן גם את האמן המודרני—אינדיבידואליסטי מושבע הן בסבלו, הן בשחיתותו והן בחירותו. אף שתיאור הדמויות בא לשרת יעד כוללני ולהמחיש מסקנות עיוניות, אין הדמויות משועבדות ליעד זה והן עולות מדפי הספר בבחירות אנושית ואינטימית המחייה אף מארגנת את חומר-הרקע העשיר השאוב מתחומים כה שונים כגון פסיכולוגיה, אס"ת חטיקה, פילוסופיה, אנתרופולוגיה, סוציולוגי יה והיסטוריה כללית ואמנותית. הבקורת שנוהגים להעלות נגד השיטה של שאיבה ללא הבחנה ממקורות מגוונים תוך כדי תלי- שת דברים מהקשרם—מעשה האנתרופולוג פרייזר, למשל, או הפסיכולוג יונג—אין כוחה יפה במקרה שלפנינו. המחבר מצליח יפה בשילוב החומר הרבונני הזה, תוך הכרה במשמעות הסגולית של כל פרט בהקשרו המסוים, ואין הוא נוטה להכללה שטחית אף כשרב הדמיון בין הפרטים. יתר על כן: אין המחבר מתפתה ומפתה קוראיו להכללת הפרטים לדימי האמן כפי שהוא מעבר לגבולות זמן ותרבות, אף אין הוא נוקט דרך המקובלת בספרים מסוג זה של בניית דמית האמן צעד-צעד תוך צירוף התכונות המשו-

תפות לאמנים, כפי שעשה, למשל, ג'. קמבל בספר על הדמות המיתולוגית של ה"גיבור בעל אלף הפנים". להיפך, פרום' שרפשטיין משאיר את דמויות האמנים שהוא מעלה משוקעות במסגרת התרבות. החברה והזמן בו צמחו ופעלו. כך ניצבים זה ליד זה האמן הסיני שחיפש את ההרמוניה הנפשית הפנימית נוסח הטאואיזם, האמן הסוריאליסטי שהטביע הכרתו בסמים והזיות, והאמן "הפריי- מיטיבי" המסורתי" שניסה לפייס את כוחות התווה שמעבר—כל אלה כדרכים עצמאיות ליצירה.

על מקום ההכללה מציב המחבר שורה של מוטיבים המלכדים את פרקי הספר השונים בלי לאנוס את ייחודם בכבליה של מסגרת כובלת. שני המוטיבים העיקריים, המבטאים ככל הנראה את השערותיו של המחבר לגבי הבעיות המיוחדות בהן מתלבט האמן, וב- מובלע—גם את התכונות המאפיינות את האמן נות, הם. ראשית, הקונפליקט שבין הנאמנות למסורת, לכללים, לחיקוי שעיקרו חזרה ושמירה על הקיים, ובין החתירה לספונטא- ניות שיש בה מן החיפוש אחר החידוש וה- תגלית בדרך ההשראה; ושנית, אותו פן של המאמץ היצירתי שעיקרו בחתירה לביטוי תוך אינטימיות אובייקטיבית המאפשרת "הפיכת כאב ותשוקה למשהו לדומה לעונג ולתקווה" (ע' 11). האפייני השני המוטיבים שבחר המחבר להעלות הוא הניגודיות הטבועה בהם, אשר האמנות בשיאיה מאפשרת את איחודם. אמנות מסורתית וחיקויית, כמו גם אמנות אובייקטיבית, דיווחית וחכמנית, יש בהן מאי-הסיפוק, ממש כמו באמנות ספונטאית מדי הקרובה לביטוי ילדותי או להתפרצות, או אמנות בעלת אינטימיות יתירה המשקפת את הכאב והתשוקה האישיים-האוטוביוגרפיים ללא עיבוד מספיק. פתרון הניגודים אפשרי, כמובן, על רמות שונות, וכמו שהצופה באמ- נות חפשי להכריע על-פי התרשמותו מן היצירה אם הושגה מטרתה. כך המחבר מותיר לנו את חירות ההכרעה לגבי טיב הפתרונות שאיפשרו התרבויות השונות ואשר אותם הג- שימו האמנים השונים בחייהם ובסבל יצירתם.

אותה תוך כדי חוותי אותה, חוויית האמן ניתנת אמנם לחקר ולהכנה בלי התיחסות לחיויית הצופה, אך הבנת האמנות לא תהיה שלמה תוך כדי התעלמות מן הציפה שבשבילי יוצר האמן "דבר מה המעולה ממיצאות ומוצק מחלום" (ע' 201).

ש.ק.

עונת המכשפה

על עטיפת השער החלקה, המבריקה מצטעצע יאיר הורביץ בסוור ההולמת את טיבה של אסופת השירים הצנומה מאד. השיר הפותח מפתיע בישו. השירים הבאים אחריו מיטשטש ימים והולכים עד שאין איכותם אלא איכות צלילית חמקמקה וערפילית. שיריו של הורביץ, במיטבם, דימים לצדפה הכוראת בתוכה פנינה יפהפיה. מלוטשת מאד, מבושמת ברצף של מלים מקושטות, היוצרות תחושת־רגע של יפיפות לשמה—יפיפות שלעתים היא מצליחה לסוכך על תחושת חרדה שנופה של עיר צופן בחובו, ותכופות יותר היא מגלה התחכמות באנאלית ומצועצעת. אכן, במיטבו מתגלם כוהו של הורביץ בשיר הראשון הקרוי "אור חלוני סוגר": "השמיים נקיים היר/וצל מן הגנים לא הביט/במכונה שמש עדנה רחבה רחבה/ובאור יתומות עטר" תה דולקת. שדיברו בה הגנים/נשקפה בחלוני ואיר הליני סוגר, / נפלאה מאד שחלומה בהלוני/וקנוקנות היונמתה מהיית צל נקיות./ לאשר מלבושיה בוערים/ שיר השירים". לא נופל ממנו השיר השני, "עיר פזורה" ("עיר פזורה שרגיעתה נפלאה מתנתה/ילד שעשיר עיה מות מבית בה/מהמקום ההוא"). או ה"שיר "חשכה תמתק"; כל אלה מרמזים ש"הירביץ הוא משורר שנופיו הם נופי עיר ססוגת שמש ורוויית מועקה. בשירים האחרים

בנוסף לענין הרב שיש בנושא הספר ובעושר החומר המגוון שמובא בו, יש בו בספר עוד תו אפייני המשווה לו ייחוד, והוא אופן העגת החומר. עלה בידי פרופ' שרפשטיין לספר על אמנים ואמנות באופן ובגישה שהם אמנותיים ביסודם. השילוב המיוחד בין ספוג־טאגיות ונאמנות לכללים ובין אינטימיות לאובייקטיביות אפייני לסגנון הספר לא־פחות מאשר לתכנון. לצד הדבקות במקורות המוב"אים בנספח "ההערות" והזהירות הפילוסופית המובלעת בהצגת הדברים, נוטה המחבר לע"תים לוותר על הקביעה המופשטת לטובת ההמחשה על־ידי סיפור, ולהציב על מקום המסקנה העיונית—מיטאפורה. על מקום ההסבר המפורט—רמז מעודן, ועל מקום ביטוי עמדה—התרשמות שאינה מחייבת אך נוטה להיות רבת־פנים וכבדת־מובן. לא פעם מזכיר המחבר את דברי הגיבור בסיפורו של קרטיין האומר: "לבי בשגיוני מוליכני לגבהים אלה. אעשה מה שלבי חפץ" (ע' 78). אף שתמיד נשארת הספוגטאגיות מרוסנת במידה המאפשרת לקורא להזדהות עם הדמויות המתוארות במישרים ואף בעקיפים על ידי בעל הספר. גם בוויחור של המחבר על ההכללה בכלל ועל סיכום בנוסח "יכול האמן בתרבויות השונות" בפרט יש יותר משמץ של גישה אמנותית המעדיפה—לפחות לפי סזון לנגר—לאפשר את תפיסת השלם לפני הפרטים על הבנייה השיטתית של השלם מתוך הפרטים.

ילבסוף, על־דרך הבקורת המשלימה את קו הדיפולות: בספר מסוג זה, שהוא בהכרח סלקטיבי, אין טעם להעלות הצעות לבחירה אחרת של החומר או לאופן אחר של דיון באותו חומר שהוצג. אך מתוך כוונה להעמיד את הדברים בפרספקטיבה המתאימה יש טעם להעיר כי חקר האמן הוא רק אחת משתי דרכי־המלך המאפשרות התקרבות לתופעת האמנות ולהבנתה. הדרך השניה היא חקר הצופה באמנות—כלומר, חוויית הקליטה, התפיסה, העיבוד והתגובה ליצירה האמנותית. אותה מתנה מיוחדת־במינה שמגישים לני האמנים—מיתח החיים (ע' 201)—הופכת מתנה רק משום שמצוי מי שיקבלה, והוא נוצר

° בן־עמי שרפשטיין: האמן בתרבויות העז'ים; לם; תרגום (מכתב יד אנגלי); גבריאל מוקד; עם עיבד / ספרית אפקים, 1970; 264 עמ'.
** יאיר הורביץ: עונת המכשפה; היצאת גדה; 1970; 43 עמ'.

את הדרתי / להיעארות הנפש, את מהות / כל הפריכות, / את שפעת / כל הכוחות, / את יהבי / וכל השורות, / את שטת הריצה / ואת עדנתי / את אהבתי / ודמי הפחול — / זכור.

צ.ק.

—המועטים, כאמור—דומה כי חמרי שירתו של הורביץ מתבזבזים לבניית שורות יפות מאד ("פעמוני תנועת הענבים וצלילם מרגוע") וקרות כשעוה. בנין שירי של תחביר־שיש ירדרד שאינו מכיל בתוכו מאומה.

ז.ד.

עונות

בסיפורי־הקיבוץ של עמוס עוז מאימים התנים מבחוץ על ההווייה הקולקטיבית ומסמלים אף את היצרים החבויים והמבקשים לפרוץ מתוכה פנימה. מתחים עזים ודחוסים אלה מיטשטשים בסיפורי־הקיבוץ של צבי לוז, כאילו היכה בהם שרב עמק־הירדן. התמורות מדודות על־פי חליפות הטבע הקבועות מראש, ולכן מהות מאבקו של האדם היא בצורך לאמץ את הכוחות כדי לעמוד איתן בחליפות אלו. "משיכת האדמה מעוצמת בי, לכן מוחזק הנני כל־כך. הימים כמו דגנדה ענקית ואני הציר הקבוע. אך הכוח אינו נשחק. הוא מת־חסם ועומד. כי העמק הוא מקום קשה. הוא מחשל אותו לעמוד".

גיבוריו של לוז חוששים מפני התמורות, שמא לא יוכלו לעמוד בהן, אך הם "עוברים איתן" מרצונם ושללא מרצונם. הקיבוץ שוב אינו הווייה שיש לתהות על קנקנה ועל ייחודה. היא מציאות מושרשת, בעלת־ותק, לא מיתולוגית, שאפשר להתחסס אליה כך או אחרת רק מתוכה. אם יש יצרים המבקשים להתפרץ יוצר הקיבוץ בשבילם חממה מיוֹרת. לחוף הים, ומקציב מעין עונת־ייחום וזמן לאהבהבים. לאחר אביב קצר זה שבים החברים לביתם, להמשך המסע הקצוב.

בשני הסיפורים, "שלומית" ו"באמצע", עומדים הגיבורים בפני משבר נישואים הבא כמעט באותו מועד. החוץ מתגלם בדמות נערה זרה, חסרת ייחוד, המציעה התחדשות. התחדשות זו בסיפור "באמצע" אינה אלא התחדשות מדומה, שכן המשכה אינו אלא המשך הדומה למה שהיה קורה אילו הוסיף הגיבור לחיות עם אשתו הראשונה. ב"שלום־מית" אומר הגיבור לעצמו כי יעזוב את

צרוך שירים

אסיה אברמוב (לבית שיפריין) היא ילידת העיר חרבין אשר בארץ סין וזה לה עשרים שנה וישבת היא בנתניה אשר בארץ־ישראל. "צרוך שירים" הוא לה פירסום ראשון כמשוררת, וזאת משום שעד היום היא מתבטאת ברוסית בלבד. רצה המקרה וישראל זמורה—מוציא־ספרים ומחבר־ספרים ואוהב־ספרים ותיק ונודע—גילה את שיריה. כיון שגילה, התפעל. כיון שהתפעל, צרר אחדים מהם בצרוך וישב לתרגמם. כיון שתירגמם, קם והוציאם לאור עולם, אחד מקרא ואחד תרגום.

שמונה־עשר שיר יש בצרוך הזה וכולם שיר־רותים ספורות והמלים שבשורות אף הן ספורות—אחת ושתיים ושלש. אב גילוי מרעיש של כוח־איננים אין כאן, רוח תמה ומיוסרת יש כאן וראיית־עולם שירית יש כאן, ישרה ורעננה וטהורת־עיניים. אף אלה מן הדברים שאין להקל בערפם בדור המשופע במשוררים רמי־עיניים ומאחזי־עיניים.

כמה מן השירים ראויים בהחלט שיקראם הקורא שנית ושלישית. כך, למשל, השיר "אני חיקרת" (ע' 12), או "פרידה" (ע' 28), או "המרחקים דוממים" (ע' 36). אולי הנפעים שב"שלי" (ע' 40), שראוי להביאו כאן בשלמותו: את מחזור / יסירי, / את ידי, / ידדי, / את תופת / האמת, / את ועף / האמיתות, /

* אסיה: צרוך שירים (מקור—רוסית, התר־גום: י. זמורה); מתברות לספרות, 1969; 44 עמ'.

** צבי לוז: עונות; הקיבוץ המאוחד; 1970; 188 עמ'.

מפורקסת פיוט וזריות הומור, המצניעה לא פעם נימה של עצבות ובקורת חריפה. גיבורי סיפוריו של רות הם יהודים "מתבוללים", שהתבוללותם מודעת להם והופכת הרגל שאין להמיק מפניו. עם זאת הם נקלעים בין הרצון לסלק את תווי האופי היהודי המיוחד, תווים אשר ברבים מהם רות מטפל באיזמל חד ומוקיע, לבין הידיעה כי אפשר לטשטש את סימני הזהות החיצוניים אך קשה, או אי אפשר לגמרי, לבטל את סימני הזהות הפנימיים. המיוחד ברות הוא שאינו מטפל במערכת יחסים זו מזוית-ראייה אחת, אף לא בנימה של בכינות, מליצה והתיסרות. בכך הוא מצליח להפיק מן החומר סיפורים נוחים לקריאה המציירים כמעט במדויק, מקרוב, עולם יהודי מורכב ומסובך, שעל-הרוב הוא מגיע לתודעתנו במספר הכללות. הטוב בסיפורים הקצרים הוא "אלי הקנאי".

המקום לפי רצון אשתו רק לאחר שוותיקו ימות. הוא נשאר בו לאחר מותם כדי להמשיך. ביסודו של מחזור הטבע—הצמיחה והריליון, וראיבן נותר למלא את מקומו במחזור ריות-המשך זו. גם המשברים הם אפוא משברי רים עונתיים, צפויים. כובד העמק תמיד גובר.

גורל זה הקבוע מראש דן את סיפורי לון למיכניות ועייפות. האהבה, המריבה, המיתה והפרידה—כל אלו נמסרות בטון כבד, מסורר. כל תהיות הגיבור לא תמיד הן מוצאות סיימכים בתוכן הסיפור. הצורה ה"מיושנת" בה נמסרים הדברים אינה במקרה זה לזכותו של המחבר אלא היא מסייעת לו ליצור סיפורים בינוניים עד מאד. כדי לומר, "הגיוס הכללי הזה שהיה מיוחד ימים רביב—למה רוצים מה שבאמת אין לדעת היכן הוא?" אין צורך לספר מעשה נדוש ומיגע ולכרוך אותו במלחמת-ששת הימים.

ג. י.

ספרים חדשים

בהוצאת דביר

רוברט אואן

מאת

גדעון פרוידנברג — 12 ל"י

האדם מחפש משמעות

מאת

ויקטור פראנקל — 3.50 ל"י

יוהאנס קפלר

מאת

ארטור קסטלר — 6 ל"י

תחנה ודרך

מאת

אברהם ברוידס — 7 ל"י

נרות דולקים

מאת

בלה שאגל — 9.80 ל"י

היה שלום, קולומבוס

"קובלנת פודטנוי" משך תשומת לב מרובה למחברו, פיליפ רות, וסרט שקרב היה לבוא אל מסכינו ודאי החיש את התרגום של קובץ סיפוריו, שהופיע לפני יותר מעשר שנים. הסיפורים עושים שירות טוב לשמו של רות כמספר. אמנם אין הוא מגיע לדרגתם של סופרים יהודים-אמריקאים אחרים הכותבים על נושאים דימיים, כגון מלמוד או בלו, אולם מעלתו בכך שהוא מגיש אותם בקלילות שובר בה העמקות מתחלפת בשנינות, בדיאלוגים קצרים וחריפים הבאים להצביע, בנעימה סאטירית אך אוהדת לפעמים, על תכונות סיפוריות לחברה היהודית באמריקה, בעיקר זו מן המעמד הבינוני הנמוך והעליון.

אכן, זוהי אוהה בעיה של טיב הזהות ופשר הקיומיות היהודית בחברה האמריקאית הפתוחה ורות מציג אותה בשטחיות מלבבת.

* פיליפ רות : היה שלום קולומבוס ; תרגום : חיים גליקשטיין ; הוצאת שוקן, 1970 ; 238 עמ'.

אף גם האינטליגנטי ביותר. הוא עושה שירות חינוכי חשוב בדעת־הקהל במערב, ומי שטרם להביאו לקורא העברי עשה שירות נכבד למחשבה המדינית בארץ הזאת.

הרקע האישי של פרופ' ספרן מציא לו את מיטב הנחונים לכתיבת חיבור אובייקטיבי, מקיף, מאוזן, מפוכח ולמדני על הנושא שעמי בא להתמודד כאן. נדב ספרן עצמו הוא יליד קאהיר, בן למשפחה שעמוקים שרשיה במזרח התיכון, ומשמעמד על דעתו בא לארץ־ישראל — "לעבודה ולהגנה, לקיבוץ ולהכשרה", כל־שון הסיסמה התמימה והקולנית של תנועת "הנוער העובד" בשכבר־הימים. הוא עבד בהכשרה, והוא נלחם בשורות הפלמ"ח ב־1948. לימים יצא לצרה"ב ללמוד שם את מדעי־המזרח ומדעי־המדינה, ועכשיו הוא משמש פרופסור לתורת־המימשל במכללת הארוורד. בשנות ה־60 עשה פרקי־זמן ממושך כים למדי לצרכי מחקר במצרים. בישראל, באיראן ובצפון־אפריקה, הוא כתב ספר מצוין על הרקע הרעיוני והחברתי לצמיחתה של מצרים החדשה, ועוד ספר על מדיניות־החוץ האמריקאית ומדינת־ישראל—שהיה, בעצם, מורה־דרך מאיר עיניים למדיניות־החוץ־והי פנים של ישראל. נתונים אלה עשו לו מהלכים לא בחוגים אקדמיים בלבד, ולא אחת אף נתן בקש לתרום מעצמו לדרגים בכירים של קב"ע ת־מדיניות.

ספרו זה האחרון (שבמקורו נתקרא "מלחמה אל מלחמה") הוא זיווג (מוצלח) של שני ספרים שעליהם שקד המחבר בפרקי־זמן נפרדים. האחד, שנועד להופיע בשם "מדיניות של כוח במזרח התיכון", הוכן לרפוס סמוך לפני מלחמת 67', והשני, המתחקה אחר התפתחות המשבר בחדשי מאי־יוני 1967 ודן באסטרטגיה של המלחמה גופה יבמהלכיה, נכתב, כמובן, בעקבות המעשים, והוא מסכם דברים מנקודת־הראות של קיץ 1968. אם גם אפשר לשער כי בשלב מסוים, מיד לאחר ההתפוצצות הגדולה, קרוב היה המחבר להיואש

ישיבה חרדית המוקמת בעיר אמריקאית טי פוסית מעיררת סערה בקרב היהודים ה"מו"דרניים" היושבים בה. בגדי החרדים הופכים סמל לקנאות, לאטימות, לעבר רחוק. בהכרה מודרנית, פתוחה, אין מקום לסמלי הקנאות, העלולים לערר מתיחות, ואין בה מקום ל־אטימות קהילתית כמו במזרח־אירופה. השאיפה לדמות לסביבה מוארת בנובילה "היה שלום, קולומבוס", ואילו הצד השני של שאיפה זו, הצביעות והניצול הציני של הייחוד, מוארים בסיפורים "מגן האמונה", שבניגוד למקובל בסיפורי־צבא אחרים מתארים הם איך מבקשים חיילים יהודים לנצל את יהדותם, וכיצד המירו היהודים את דתם. אלי פק, עורך־הדין הנשלח מטעם הקהילה לסלק את הישיבה, נתקל באותה זהות יהודית השייכת לעבר, נדבק בה לרגע, ולובש בגדי חסיד. הוא אף נודד לכפות על בנו אותה "מורשת מדינת־ריח", בין ימצא הרבר חן בעיניו ובין לאו "הבגד אינו אלא תחפושת זהו מוסר מאלי עלידי יידידיו. אולם סס־ההרגעה עד לאפלת מעמקיו לא הגיע".

הנובילה "היה שלום, קולומבוס" כתובה ביד אמן, ההופך טיפוסים שדופים ומעשה אהבה נדוש לסיפור אנין, שגיבוריו אנשים חיים, א־היבים ומתלבטים. ההגזמה הגסה והקארי־קאטורה אינן פוגעית במהימנות הדמיון. רק דודתו של ניל מזכירה לנו את דמות הסיוטים של אמו של פורטנוי, אך כאן אין היא אלא טרחנית מעצבנת בנוסח יגור ולא שתלטנית עד כדי לסרס את בנה. סיפוריו של רות אינם מזכים אותו בתואר של סופר מעולה ומעמיק, אך יש בהם חיוניות הסיפור, הצילום הזורנאליסטי־כמעט של עובדות־חיים מקומיות, והארה שגונה ועצובה כאחת של חיי היהודים ומצבם בנוסח האמריקאי.

ג. י.

העימות הערבי־הישראלי

מכל הספרים המרובים שהופיעו בשנים האחרונות על מה שקרוי בלשון נקיה "הסיכסוך" או "העימות" בין מדינת ישראל למדינות הערביות דומה כי זה הספר המניח את הדעת

• נדב ספרן: העימות הערבי־הישראלי 1967—1948; תרגום: אהרן אמיר; בית־הדפוס: "העמות"; ירושלים, 1969; 383 עמ'. צאה כתר בע"מ.

עיקר ייחודו של הספר בשני פרקים גדולים, התופסים יחד עם הנספחות הקשורים בהם, קרוב לשליש מן החיבור כולו. על "הדינמיקה של צבירת החימוש: הוצאות הבנה" ו"צבירת החימוש: התפתחות הכוחות המזוינים". זהו איצר בלום של עובדות, סיכומים, טבלות וניתוחים שיהיה לעזר רב לכל שיקש להעריך אל-נכון את יחסי הכוחות במאבק האזורי ואת הגורמים המהותיים במאון העצמה הישראלי-הערבי.

ה"מסקנות" שבסוף הספר ("שוב למלחמה או סוף־סוף שלום?"). בהן עושה ספרן נסיון זהיר באופטימיותו לחזות את עתידו של העימות, נראת עתה, באביב 1970, כשנתיים מזמן כתיבתן, משכנעות פחות מכל חלק אחר בספר זה—אבל ניתנת האמת להיאמר שבג"קודה זו לא היה המחבר יכול לבסס את מס"קנותיו בלי להפליג במחקר מקיף, וחורג, על האסטרטגיה הגלובאלית של מעצמות־העל. אפשר גם שהיעדר יסוד רוסי, או לפחות קו מוניסטי, ברקעו האישי הפורה והמחכים של הכותב מנע אותו, לפחות באותו שלב, מחזות אל-נכון את האינטרס הסגולי, הממשי של מוסקבה בהשתלטות על מצרים ועל תעלת־סואץ ובהגמוניה בכל חצי-הכדור המזרחי—אינטרס שסיכולו (הארעי או הסופי?) במלחמת־יוני הוא המעניק את הממד ההיסטורי העולמי לנצחונה הגדול של ישראל על צורריה באזור.

מ.ח.

מן העבודה שהשקיע בחלק הראשון, והעיקרי, של מחקרו, הרי באותה מידה אפשר גם לשער כי כעבור זמן נסתבר לו שבדיעבד היו המשבר והקרבות של 67 השלמה או תוצאה הגיונית של מדיניות־הכוח באזור, ולפיכך גם ניתוח המשבר והקרבות הוא בחזקת הש"למה נאיתה לניתוח ההתפתחות שקדמה להם והכשירתם.

מחקרו של ספרן מצטיין בגישה אנאליטית מאוזנת אל מקורות עשירים של אינפורמציה שעמדו לרשותו, קצתם ודאי בלתי־שיגרתיים למדי. מחוסן מפני מעקשי מיתוס ומיסטיקה למיניהם הזרועים על דרכו של כל המכניס ראשו בעבי הקורה של ה"עימות", הוא חותר בקור־מגז אל עובדות ושרשי דברים. אך אולי החלק החשוב ביותר בצידודו הרוחני והמדעי הוא דווקא אותו רקע אישי שעליו הצבענו, המאפשר לו לראות ולחוש ולשקול "מבפנים"—מנקודת־ההשקפה של ירושלים, וושינגטון וקאהיר—מתוך קירבה אינטימית אל קווי המחשבה של אנשי־מימשל באזור גופו כמו גם במוקדי הכרעה מעצמתיים ושל קציני־מטה במטכ"ל הישראלי והמצרי וב־פנטאגון.

ה"עימות הישראלי-הערבי" חוקר אפוא את הנושא מזווית הסיכסוך גופו, מזווית היחסים הבין־ערביים, ומזווית המעצמות הגדולות. הפרק הגדול על "המעצמות הגדולות והמזרח התיכון" הוא מאיר־עיניים ממש בכל הנוגע לחהליך השתרותם של הסיכסוכים האזוריים באינטרסים המשתנים של המעצמות. אך אולי

המשתתפים בחוברת

רשאר אבן-שאורר הוא סופר ארצישראלי צעיר, שהתבלט אחרי מלחמת-יוני בשל סיפורי-המאבק שלו, הרוויים געגועים. שאוקיאבן-שקרא הוא משורר צעיר תושב ביירות, מראשי הקבוצה שכביב הירחון "שיער" (שירה), ונחשב ה"מערבי" ביותר באנשי קבוצה זו, אדוניס (הוא עלי אהמד סעיד), מגדולי השירה הערבית החדשה, הוא בן כת העלואים שנולד בסוריה לפני 40 שנה. הושפע הרבה מן המשורר הצרפתי הדגול, סן-ג'וזף פרס, אף תירגם כמה מן הפואמות שלו. פרק מן הפואמה "קינה על הימים האלה" הובא ב"קשת" כא, אך הפעם היצירה מובאת כאן בשלמותה. ד"ר יוסף אדריס, יליד 1927, הוא מספר ומחזאי מצרי נודע, מוכר כאחד מסופרי השמאל שהתפשרו עם המשטר הנאצרי, אך דומה כי באחרונה כתב כמה דברים שלא היו לרצונה של הצנזורה הנאצרית (ר' מאמרו של ש. בלס בחוברת זו). עבד אל-והאב אל-ביאתי, יליד 1926, הוא מן הבולטים במשוררי השמאל בעיראק, ומאז שנות ה-50 גלה מארצו. קובץ שיריו, "כדים שבורים" (1955), הכה גלים בשל אי-שיגרתיותו בתוכן ובצורה כאחד. השיר המובא כאן לקוח מן הקובץ "אשר יבוא ואשר לא יבוא". כמה משיריו נדפסו ב"קשת" כא. שמעון בלס, מספר עברי הידוע היטב לקוראינו, מרבה באחרונה לעסוק בתרגומן ובפרשנותן של יצירות ערביות שעל רקע המאבק באזורנו. בימים אלה הופיע בהוצאת "עקד" קובץ סיפורים של סופרים ערבים-ארצישראליים בתרגומו ובלוית הקדמה מקיפה משלו. מועין בסיס הוא משורר עזתי החי במצרים, ידוע בנטייתו תיו השמאליות. שנים משיריו המביאים כאן לקוחים מן הקובץ השלישי שלי, "העצים מתים זקופים". אונסי אל-חאג', משורר לבנוני בולט, הוא מעורכי כתב-העת הביירותי "שיער" (שירה) ונחשב "הילד הסורר" של השירה הערבית החדשה. פירסם 3 קבצי שירה, המצטיינים בייחודם הצורני והלשוני. יוסף אל-ח'אל, משורר לבנוני יליד 1917, מיסדו ועורכו של כתב-העת "שיער", הוא מראשי המגמה הפיניקית ("כנענית") בשירת לבנון. השיר "אותות העתים" פורסם ב"שיער" בעקבות מלחמת-יוני. מוחמד ח'ודיייר הוא סופר עיראקי צעיר, המפרסם מיצירותיו בירחון הספרותי הביירותי "אל-אדאב". מוחמד אל-מאגוט הוא משורר סורי, ממשלתפי כתב-העת "שיער". ד"ר שמואל מורה, מרצה לספרות ערבית חדשה באוניברסיטה העברית, שהוא עצמו כותב שירים בערבית, למד באוניברסיטאות ירושלים ולונדון. באחרונה יצא לו שם בזכות מחקריו על התפתחות השירה הערבית החדשה, שתורגמו ויצאו בצורת ספר במצרים. נגיב מחפוז, הסופר המצרי הנודע, נחשב גדול המספרים בספרות הערבית של ימינו. הוא נולד בקאהיר ב-1912. רומן שלו, "סמטה בקאהיר", יצא אשתקד בתרגום עברי (הוצ' "עם עובד"). ועוד אחד, "השווד והכלבים", עומד להופיע בהוצ' ספית-פועלים. ד"ר מנחם מילסון הוא מרצה לספרות ערבית באוניברסיטה העברית בירושלים. הוא הניח מכללות ירושלים והארוארד. ד"ר עומר אל-ניץ הוא סופר סורי, המפרסם סיפורים ומאמרים בירחון "אל-אדאב" הביירותי. ד"ר שרון סומך, עורך חוברת מיוחדת זו של "קשת" (שאף השתתף בעריכת חוברת קודמת, "קשת" כא, שהוקדשה לספרויות אזורנו), משמש עתה מרצה לספרות ערבית חדשה באוניברסיטת תל-אביב. הוא יליד בגדאד וחניך מכללות תל-אביב, ירושלים ואוקספורד. ידוע כבלשן ומתרגם מעולה, והוא האחראי לכל תרגומי השירה מן הערבית בחוברת זו. סולימאן פ'י אד הוא סופר מצרי המפרסם בירחון "אל-אדאב" והמשפיל לתת ביטוי לכאב התבוסה של ארצו ולתקוות של נקם והתנערות. נזאר קבאני הוא משורר סורי שנולד ב-1923

בדמשק. עשה לו שם בקרב חובבי־שירה צעירים בזכות האופי הארוטי הנועז של שירתו, אך בכמה משיריו יצא גם נגד תופעות חברתיות הפסולות בעיניו. לאחר מפלתי־יוני נרתם לתעמולה מדינית, ונקלע ממרדנות והתרסה כלפי הורם השליט לסתגלנות: וקבלת־עול. נסים רג'ואן משתתף בקביעות ב"קשת" וכן בכתיבת מערביים העוסקים בשאלות המזרח בהווה. לא מכבר השלים עבודת־מחקר על האידיאולוגיה הנאצרית, בשביל מכוון־שילוח שליד אוניברסיטת הל־אביב. פואדרפקה הוא משורר סורי היושב בלבנון. אחדים משיריו נדפסו ב"קשת" כזכריה תאמר, סיפר צעיר יליד דמשק (מסגר על־פי אומנותו). נחשב אחד האוונגרדאיסטים בספרות הערבית בימינו. פירסם כמה קבצי סיפורים, שרובם הופיעו בביירות.

ה מ ת ר ג מ י ם

ואלה מתרגמי השירה והפרוזה בחוברת זו:
איתמר אבן־זהר—מערכי "הספרות", מרצה לתורת־הספרות באוניברסיטת ת"א.
מתרגם מכמה וכמה לשונות.
שמעון בלס—ר' למעלה.
ד"ר ששון סומך—ר' למעלה.
שמואל רגולנט—תירגם, בתוך השאר, את הרומן "היתה רוח אחרת" של הסופר המצרי הנודע תופיק אל־חכים ("עיינות", ת"א, 1957) וכן יצירות של מתמוד תימור אחרים.
ד"ר מיכאל שורץ—ראש החוג לשפה ולספרות ערבית במכון האוניברסיטאי של חיפה, ומומחה בפילוסופיה מוסלמית של ימי־הביניים. הוא בוגר מכללות ירושלים ואוקספורד.
טוביה שמוש—יליד חלב (ארם צובא) שבסוריה, המשמש זה עשרות שנים בעריכת העתונות הערבית של הסתדרות־העובדים. מפרסם תרגומים מן הספרות הערבית בעתוני הארץ.
תירגם באחרונה רומן של יוסף אדריס, המספר המצרי הנודע, העומד להופיע בהוצ' הקיבוץ־המאוחד.

הרישום שעל העטופה הוא של הרשם והקאריקאטוריסט האמריקאי הנודע, שאול שטיינברג. הוא לא נעשה לפי הזמנתנו, אך משום־מה נדמה היה שהוא יכול להתקבל כביטוי סמלי תמציתי לרקע שהצמיח את היצירות שחוברת זו מביאתן ועוסקת בהן.

עם חוברת זו פוסקה השתתפותו של המבקר בועז ברון בעריכת "קשת" למערכת מצטרף פרופ' בנ־עמי שרפשטיין, ראש החוג לפילוסופיה באוניברסיטת תל־אביב. הסקירה על ספרו של פרופ' שרפשטיין, "האמן בתרבויות העולם", המופיעה במדור הבקורת הקצרות בחוברת זו שלנו, הוזמנה ונכתבה לפני הצטרפותי למערכת.

עם הספר

דן בבלי, דוד קמחי

סופת האש

ז'ן וסימון לאקוטיר, אריק רולו,

ז'ן-פרנסיס הלד

ישראל וארצות ערב

הנוערה השלישית

סרז' גאנטנר

התנועה הלאומית הכורדית

בית־הוצאה כתר

ספרים בנושאי המזרח התיכון

- העימות הערבי-הישראלי 1948—1967 נדב ספרן 383 עמ' 18 ל"י
- Arabs, Islam and the Arab Caliphate in the Early Middle Ages. E.A. Belyaev 272 pp. 30 ל"י
- Iraq under Qassem—A Political History 1958-1963 Uriel Dann 458 pp. 25 ל"י
- Army Officers in Arab Politics and Society E. Be'eri 550 pp. 27 ל"י

להשיג בכל החנויות וישר מן המו"ל

בית הוצאה כתר בע"מ

ת.ד. 7145

ירושלים

הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס
האוניברסיטה העברית, ירושלים

ספרים חדשים

ד' איילון / פ' שנער

מילון ערבי-ערבי ללשון הערבית החדשה. מהדורה חמישית. המילון מכיל את אוצר היסוד של הלשון הערבית החדשה בשימושה הספרותי, המדעי והעיתוני. 448 עמ'. מחירו: 18 ל"י.

ש"ה ברגמן

הוגי הדור. מהדורה שנייה.

בספר כונסו מאמרים הדנים במשנותיהם של: איינשטיין, לנין, קסירר, פינהינגר, הוסרל, היידגר, ברגסון, בובר, רוזנצווייג, נאטורף, הרמן כהן. 256 עמ'. מחירו: 6 ל"י.

יונינה טלמון-גרבר

יחיד וחברה בקיבוץ (מחקרים סוציולוגיים).

קובץ זה יש בו כדי לשקף את המחקר הסוציולוגי בקיבוץ שאותו יזמה וניהלה המחברת ז"ל במשך למעלה מ-10 שנים. 350 עמ'. מחירו: 25 ל"י.

Nathan Feinberg

THE ARAB-ISRAEL CONFLICT IN INTERNATIONAL LAW
(A Critical Analysis of the Colloquium of Arab Jurists in Algiers).
120 p. Price: I.L. 6.00.

המכירה הראשית: "יבנה", רח' מזא"ה 4, תל-אביב.

NEW OUTLOOK

ירחון לענייני המזרח התיכון

(נוסד ב-1957)

במה בלתי-תלויה לבירור יחסי ישראל-ערב ובעיות המזרח התיכון.

מפרסם חומר מאת אנשי מחקר ומדינה מישראל ומחו"ל, כולל אישים ערביים ידועים.

להשיג בקיוסקים ובמערכת "ניו אוטלוק", רח' קרל נטר, 8, תל-אביב,

טל. 612435

מנוי לשנה : 12 ל"י

מפעלי ישראל לחבלים בע"מ

רמת-גן

תעשיות יוטה לישראל בע"מ

בני-ברק

מכון ישראלי להשכלה בכתב

ליד המרכז לתרבות ולחינוך

נוישלב

בית ספר

לכל אדם

בכל מקום

בכל שעה

- 6
מחלקות לבחירתך
- בחינות בגרות
  - אולפן לעברית
  - פקידות ושפות
  - מדעי החקלאות
  - לימודים טכניים
  - לימודים גבוהים

כתובת המכון :
רח' בארי 14 תל-אביב
ת. ד. 373 טלפון 229131

הוצאת ספרים קרני בע"מ

יונון אהרן אהרנסון

1916 - 1919

ארבע שנותיו האחרונות המסעירות בשדה המדיניות העברית.
בעל החזון כראש מחתרת ניל"י.

הנוסח המלא של יומנו הפרטי.

חומר רב מהארכיונים הבריטיים הסודיים מלווה את היומן—
ומשווה לספר ממד נוסף, מעמיק ודרמטי.

26 תצלומים ומפות בדפי-הקצה.

תרגם מהמקור הצרפתי: אורי קיסרי
ערך את הספר לדפוס: יורם אפרתי

בכל חנויות הספרים

מפעלי "ידיעות אחרונות" — מחלקת הספרים
אין חילוקי דעות

המלון העברי החדש והמלא 1970

מאת אברהם אבן-שושן

הוא הטוב ביותר!

המלון מקיף את כל תקופות לשוננו, בתשומת-לב מיוחדת ללשון ימינו—לשון הספרות, העתונות, הלשון המדוברת ומבחר סלנגים, ומכוונת לכל אדם בישראל, לוותיק ולעולה החדש, לקורא המשכיל ולנוער. מנוקד כולו—לרבות ההגדרות המובאות.

200-000 כבר רכשו את המילון
במחיר המוזל ובתנאי תשלום
נוחים.

חתום עוד היום על התלוש המצורף
ורכשת לעצמך ולילדיך
אוצר שלם של הלשון העברית —
מלון אבן-שושן!!

גזור כאן

התחייבות בלתי חוזרת

לכבוד "ידיעות אחרונות"

ת. ד. 14125, תל-אביב

הנני מזמין בזה את המלון

החדש 1970, מאת א. אבן-שושן.

ב"כ כרכים.

(1) הנני מצרף עם ההזמנה

תשלום ראשון במומן 26

ל"י (בצ"ק מס'.....)

בהמחאת דאר

(2) הנני מצרף להזמנה זו 7

צ'קים או 7 שטרות כ"א 10

ל"י בתשלומים חודשיים

שוויים ורצופים והחל תשלום

ראשון מחודש הבא.

(3) הנני מבקש להעביר את 2

הכרכים שכבר הישיעו לפי

הכתובת המצורפת והכרך

השלישי להמציא לי עם היר

פעתו. ידוע לי שכל שלושת

הכרכים מחירים 96 ל"י כולל

משלוח.

כתובתי: .....

.....

מפעל ספרותי ללא דוגמא

12 שנות הצלחה ללא תקדים

12 הרומנים הטובים ממיטב הספרות

העולמית והישראלית

בסדרה החדשה של

"הספריה לעם"

ימי התימה לכל הסדרה הנ"ל 18 ל"י לשנה

החתימה מתקבלת בכל חנויות הספרים ובבית ההוצאה

מפעל חדש של הוצאת עם עובד

ספריה לבעיות החברה בת-זמננו

בסדרה 10 ספרים המופיעים בכל חודש

ספרים המקנים השכלה ודעת

ממיטב הספרות העולמית והישראלית

לחותמים על "ספרית אפקים" ניתנת

הנחה מיוחדת ו-10 הספרים עולים

24 ל"י בלבד במקום 50 ל"י במכירה בודדת

ה ה ו צ א ת ע ם ע ו ב ד

הופיע!

"פתח"

מאת

אהוד יערי

סוף-סוף תיאור מוסמך, מהימן ומקיף ביותר על ארגוני-החבלה, מנהיגיהם, פעילותם והאידיאולוגיה שלהם.

המחבר הצליח לחשוף את המתרחש מאחורי הקלעים של ארגוני החבלה ולהציג אותם באובייקטיביות ראויה לשבח.

ספר קריא ומרתק.

ספרית פועלים

ת"א, רח' אלנבי 73, טל. 611431

שכנינו הערבים

מקראה לבתי-ספר

ליקט, ערך והביא לדפוס אהרן כהן

סיפורים, פרקי הווי, אגדות, סיפורי-עם, משל ושנינה, הומור, מיפגש עמים—מבחר-מה מן האפייני והמייצג, שיהיה בו להכניס את הקורא הישראלי הצעיר לאווירה של העולם הערבי.

*

4 ספרים על

העולם הערבי במורח התיכון

מאת אהרן כהן

*

אליעזר בארי

הקצונה והשלטון בעולם הערבי

הוצאת ספרים "רשפים"

פרקים בתולדות הערבים והאסלאם בעריכת חוה לצרוסייפה

הספר היחיד מסוגו בעברית, המקרב את הקורא לעולם האסלאם
על תרבותו ומוסדותיו

תולדות הערבים במזרח התיכון בעת החדשה מאת שמעון שמיר

הספר הממצה ביותר על העולם הערבי משנת 1798
ועד סוף מלחמת-העולם הראשונה

חאג' אמין אל-חוסייני מאת אליהו אילת

אישיותו ושלבי עלייתו של האיש בשנות העשרים

הפועל הערבי (גזרותיו ובנייניו) מאת דב עירון

(בשיתוף עם מפעל השיכפול)

מהדורה מחודשת ומורחבת בדפוס

הפצה ראשית: ספרי "צבר" בע"מ, רח' יבנה 9, טל. 623206, ת"א

הופיעה מהדורה מצומצמת וממוספרת

שימוש הזמנים, האספקטים והדרכים בלהג הערבי הירושלמי מאת משה פיאמנטה

למעלה מ-600 עמודי פוליו. הדפסת מולטיליט

המחיר: 70 ל"י

בהזמנות לפנות אל הוצאת "רשפים", ת.ד. 4880, ת"א

זה עתה הופיע

פנחס שדה

ספר השירים

1947-1970

כל שיריו של המשורר והמספר, אחדים מהם בניסוח חדש, עליו
כתב מבקר ישראלי בן הדור הצעיר ("הארץ"): "כתיבתו של
שדה אנושית משמעותית, כמו היה קול החיים גופם. אין הוא
מגויס לשרותה של אידיאולוגיה מוסדית כלשהי, זרם ספרותי
או אופנה. שדה צומח מן החיים עצמם, ממלוא פשטותם
המזעזע. כן גם שירתו הדתית, העולה מן האדם המתבונן, הדתי
במובן הראשוני".

הוצאת שוקן / ירושלים ותל-אביב

הופיעו ברברוסה

מאת אלן קלרק

ב-22 ביוני 1941, עם שחר, פתח הוורמאכט במבצע "ברברוסה" – ההסתערות על רוסיה. תוך שבוע ימים התקדמו הפנצרים הגרמניים 450 ק"מ, אך לא הגיעו לנצחון המקווה. מה קרה, שתכניותיו של הצבא הגרמניה השתבשו? כיצד עלה בידי הרוסים, לאחר שאיבדו שני מיליון חיילים במשך שישה חודשים, לחזור ולהתאושש?

אלן קלרק, היסטוריון בריטי צעיר וסופר מעולה, מתאר את הנסיבות ואת האירועים, את הגנרלים ליד שולחן הדיונים ואת החייל בשדה בלבטיו, ומנסה לתת על דמותו של היטלר, מה היה? – אסטרטג אינטואיטיבי בעל הברקות שמפקדי-הצבא מיקשוהו, או מטורף? מחיר: 12.70 ל"י

המזרח התיכון והמערב

מאת פרופ' ברנרד לואיס

ספר זה, מעשה-אמנות של כתיבה היסטורית, פורש לפנינו מבוא לבעיות המזרח התיכון המודרני, ומנתח את השפעת הציביליזציה המערבית על עמי האיסלאם.

הספר זכה לביקורות נלהבות בעתונות ובכתיבה העת המדעיים, ויש להמליץ עליו כעל ספר חובה להבנת התהליכים המדיניים במזרח התיכון. המחבר, פרופ' ברנארד לואיס, המרצה להיסטוריה של המזרח הקרוב והתיכון באוניברסיטת לונדון וראש המחלקה להיסטוריה בבית-הספר ללימודי המזרח ואפריקה באוניברסיטה זו, הוא אחד מגדולי המזרחנים בדורנו.

מחיר: 7.30 ל"י

להשיג: כחנניות ספרים, כשק"ם, ככית החייל כתל-אביב
ובהוצאה לאור של משרד הבטחון

משרד הבטחון - ההוצאה לאור

הכר את שכניך

למד את שפתם
למד את אורח מחשבתם

בספרים הבאים:

דבר ערבית

ספר לימוד לערבית מדוברת מאת פרופ' משה פיאמנטה

המחיר – 10 ל"י

מילון כיס עברי-ערבי

מילון שימושי, בו מופיעות גם המלים הערביות בכתיב עברי מנוקד

מאת יוסף זנה המחיר 2.50 ל"י

חיים עם ישמעאל

ספר אישי מאד ויחיד עם זאת מקיף את כל פרשת יחסי ישראל-ערב
מנקודת-ראויה של משה שמיר המחיר – 6 ל"י

להשיג כחנניות הספרים

לרכישה ישירה: "ספרית מעריב"
ת.ד. 20010 ת"א בצרוף המחאה.

עירית תל-אביב-יפו מוזיאונים עירוניים בתל-אביב-יפו

מוזיאון תל-אביב

ע"ש מ. דיזנגוף, שדרות רוטשילד 18, טלפון 57760. מרוכזים בו מוצגים בציור ובפיסול, ממיטב האמנות העולמית והישראלית. פתוח לקהל—בימים א—ה, בשעות 10 עד 13, ומשעה 16 עד 19, ביום ו ובשבת משעה 10 עד 13.
ביתן ע"ש הלנה רובינשטיין, שדרות תרס"ט, טלפון 247196, מיועד לאמנות מודרנית בציור ובפיסול. פתוח לקהל—בימים א—ה משעה 10 עד 13 ומשעה 16 עד 19, ביום ו—משעה 10 עד 13, במוצאי-שבת משעה 18 עד 22.

קרית "מוזיאון הארץ"

מוזיאון הזכוכית—רמת-אביב, טלפון 415244. תערוכת זכוכית עתיקה—מתקופת הברונזה המאוחרת (המאה ה-14 לפסה"ג) עד לתקופה המוסלמית (המאה ה-14 לספה"ג). מוזיאון קרמן למטבעות—רמת-אביב, טלפון 415244, תערוכה על תולדות המטבע מראשיתו עד לימינו.

מוזיאון למדע ולטכניקה—רמת-אביב, טלפון 15244, מרכב מ-3 אגפים: תעופה, מתמטיקה, אנרגיה ותחבורה.
מוזיאון הקרמיקה—הפלנטריום—רמת-אביב, טלפון 415244, תולדות הקרמיקה, שיטות יצירתה ועיטוריה—אפסטים היסטוריים, שימושיים ואמנותיים. באגף מיוחד: תערוכת קדרים בני ימינו.

מוזיאון לאתנוגרפיה ולפולקלור—רמת-אביב, טלפון 415244, תערוכת חפצי אמנות יהודית דתית וחילונית ולבושי עדות בישראל.

ביתני קרית "מוזיאון הארץ" ברמת-אביב, פתוחים לקהל בכל ימות השבוע, משעה 10 עד 17; בימי ד—משעה 10 עד 20, בימי ו משעה 10 עד 13 ובשבת משעה 10 עד 14.

המשכת היפים

יצירות מקוריות
של אמנים ישראלים
מוצאות את ביטויין
בדברים היפים של
משכית

חפצי חן ; תכשיטים ;
אריגים ושטיחים באריגת
יד ; בדים מודפסים ;
אפנה ברקמת-יד ובבטיק.

השכית

במשכית יש רק דברים יפים

בהרו בתערוכה המתחדדת של 34 מפעלי כור

בתיא, רחי בנייהודה 99
ב ת צ ו ג ה

פאר מוצרי מפעלי כור החל
מחדר אמבטיה מושלם על
כל אביזריו ועד מוצרי חשמל,
אלקטרוניקה, קרמיקה סני-
טיות ואמנותיות, עץ, מוצרי
מתכת ופלסטיקה.

התערוכה פתוחה מ-8:00
בבוקר עד 4:30 אחה"צ.

המפ"ם
סולבור בע"מ

רופאים,

עורכי דין,

אמנים וגומר

כולם גמרו אומר:

אין כביטוח ב-

הסנה
חברה ישראלית לכיטוח בע"מ

מבטח נאמו

מפגעי הזמן

דחף - סטרוי שכדרון

תמיד על שולחןך

מיצים ממתקים
משקה קל מהדרים
שימורי פירות
רמולים ירשח
רמולים של

ציון

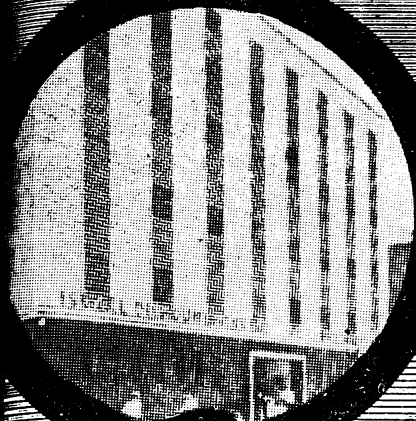
חברה לבטוח בע"מ

כל עסקי ביטוח

תל-אביב, ירושלים, חיפה
ובכל ערי הארץ ומושבותיה

המשרד הראשי:

רח' אלנבי 120, טל. 614711, ת"א

בלד

המוכר בחל אבני

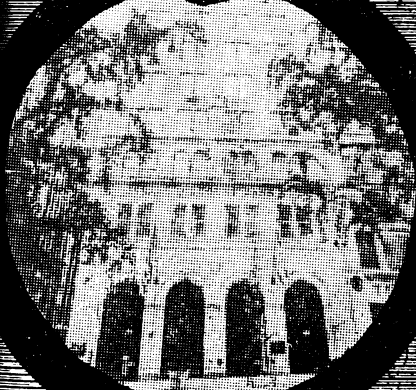
בנק דיסקונט
לישראל בע"מ

המרכז רח' יהודה הלוי 29-27 ת"א
116 סניפים ברחבי הארץ
2 סניפים בניו יורק:
511 פיפט אבניו
1350 ברודווי

כל שרוחי בנק סקומיים וביולאומיים

הסניף בניו יורק 511 פיפט אבניו

בלד

כמובן
השמן הטוב ביותר – השמן המומלץ ביותר
דלקול" 20-50

המלצה בינלאומית לשמן ישראל דלק

לאילת,
לשארם
א-שייח'!

פרטום דחף - סטודיו שבנדון

טוס
ב-ארקיע

נסיון

בטחון

שירות

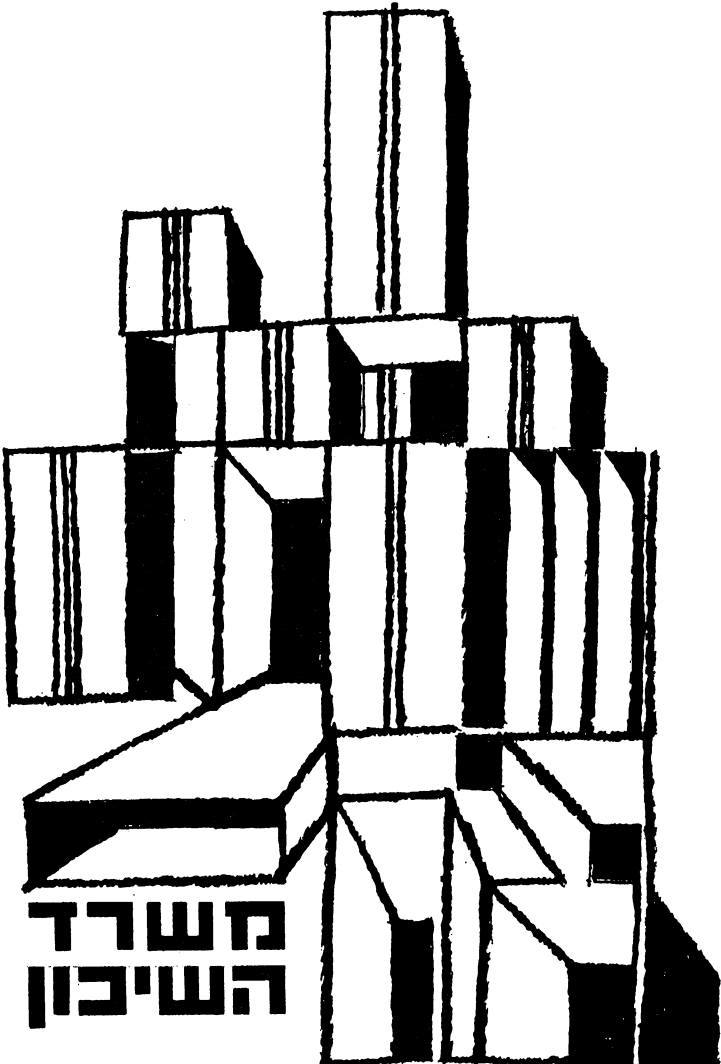

מומחיות

מגדל-בנין
חברה לביטוח בע"מ

המנוף לבניה הציבורית

משרד
השיכון

98710 תל אביב

לנושרת במילואים

1,500 לירות... במקום 1,200 לירות

תם שרותך במילואים :
את הציוד לאפסנאות החזרת ומהחברים לשרות נפרדת.
אתה חוזר לחיים אזרחיים.
עם הגדלת ההכנסה החייבת בתשלום דמי־ביטוח, הועלו גם
הגימלאות הצמודות להכנסה.
מעתה תקבל את משכורתך המלאה 1,500 ל"י לחודש (במקום 700
ל"י עד כה).
מאפריל השנה—דמי הביטוח הלאומי הועלו.
מאפריל השנה—גימלאות הביטוח הלאומי הוגדלו.

ליולדת בחופשת לידה

עד 37.50 לירות... במקום 17.50 לירות

יולדת הנמצאת בחופשת לידה מעבודתה, זכאית לדמי לידה עבור
תקופת החופשה.
עם הגדלת ההכנסה ממנה משלמים דמי־ביטוח מ־700 ל"י ל־1,500
ל"י לחודש, הועלו גם הגימלאות הצמודות להכנסה.
מעתה עובדת בחופשת לידה המרוויחה מעל 700 ל"י לחודש תקבל
דמי לידה יומיים גדולים יותר עד מקסימום של 37.50 ל"י ליום.
מאפריל השנה—דמי הביטוח הלאומי הועלו.
מאפריל השנה—גימלאות הביטוח הלאומי הוגדלו.

לנפגע בעבודה

עד 37.50 לירות... במקום 17.50 לירות

אם נפגעת בעבודה ונאלצת להפסיק זמנית את עבודתך, אתה זכא
להוצאות הטיפול הרפואי, לשיקום מקצועי, לדמי פגיעה ולקיצבת
נכות.
עם הגדלת ההכנסה ממנה משלמים דמי ביטוח מ־700 ל"י, הועלו
גם הגימלאות הצמודות להכנסה.
מעתה יקבל נפגע בעבודה, שהרויח מעל 700 ל"י לחודש, דמי פגיעה
גבוהים יותר עד מקסימום של 37.50 ל"י ליום.
מאפריל השנה—דמי הביטוח הלאומי הועלו.
מאפריל השנה—גימלאות הביטוח הלאומי הוגדלו.

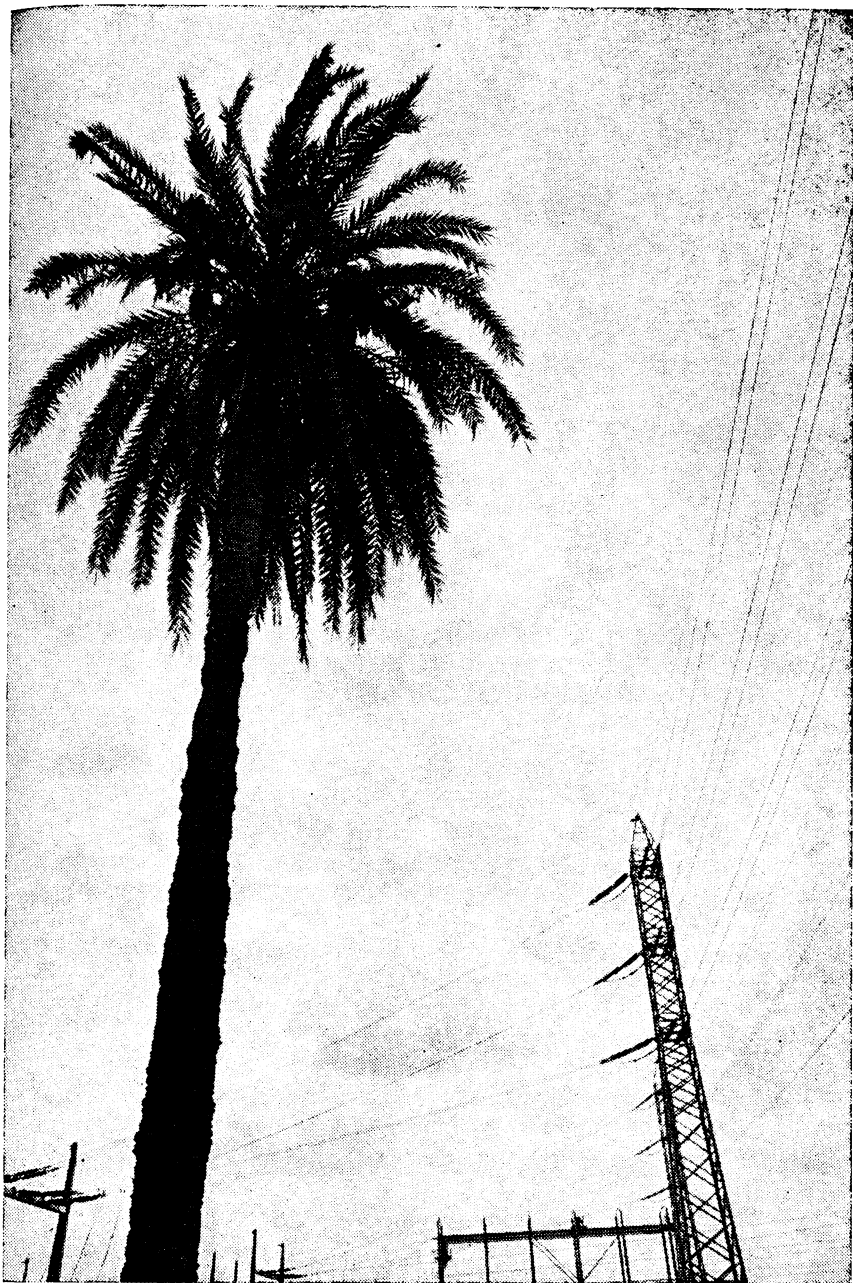

המוסד לביטוח לאומי

כ ל ל

חברה להשקעות בישראל בע"מ

תל-אביב, רחוב יהודה הלוי 62

עמוד חשמל של מתח גבוה

חברת החשמל לישראל בע"מ